

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЦЕНТРАЛЬНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

СУСТРЕТОВ АНАТОЛІЙ СТАНІСЛАВОВИЧ

УДК 94+930+336.74 (477.4)"18/19"

ДИСЕРТАЦІЯ
ГРОШОВИЙ ОБІГ В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ В
ДОРЕФОРМЕННИЙ ПЕРІОД: ІСТОРИОГРАФІЯ

Спеціальність – 032 Історія та археологія

Галузь знань – 03 Гуманітарні науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії у галузі гуманітарних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ А.С. Сустретов

Науковий керівник:
Бондаренко Олександр Володимирович,
кандидат історичних наук, доцент

Кропивницький – 2021

АНОТАЦІЯ

Сустрєтов А. С. Грошовий обіг в Наддніпрянській Україні в дореформений період: історіографія – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії в галузі 03 Гуманітарні науки за спеціальністю 032 – Історія та археологія. – Центральноукраїнський національний технічний університет, Кропивницький, 2021.

Уперше у вітчизняній та зарубіжній історичній науці здійснено системне та узагальнювальне дослідження історіографічного характеру, у якому аналізується науковий доробок проблематики грошового обігу Наддніпрянської України з кінця XVIII ст. до початку реформ у Російській імперії 1860-х рр. імперського, радянського періодів та за часів незалежної України.

Стверджується, що історіографічні праці поділяються на три основні групи, першу з яких формують дисертації, монографії та посібники й підручники, що узагальнюють наявний науковий доробок окресленої проблематики, другою є фундаментальні дисертаційні та монографічні дослідження, де окремим елементом постає історіографічний аналіз, а третя група джерел репрезентована науковою періодикою, у якій студіюються суто історіографічні аспекти історії грошового обігу на українських землях. Також підкреслюються, що описана історіографічна база поділяється на підгрупи за конкретними аспектами, що становлять предмет дослідження, а саме: регіональна історіографія історії грошового обігу, загальноімперська система грошового обігу, певні грошові одиниці (монети, паперові грошові знаки тощо), конкретні реформи, спрямовані на зміни в грошовому обігу та щодо державних діячів, які ці реформи реалізовували (реформаторська діяльність М. Сперанського та Є. Канкріна).

Зазначається, що проблемні питання історії грошового обігу на теренах Наддніпрянської України у складі Російської імперії в дореформений період розглядаються в рамках шести історіографічних періодів розробки відповідної проблематики: 1) II половина XVIII – початок XIX ст.; 2) середина XIX ст.; 3) остання чверть XIX – початок XX століть; 4) 20-ті – 30-ті роки XX ст.; 5) середина 30-х – II пол. 80-х років XX ст.; 6) з кінця 80-х років XX ст. до наших днів. Науковий доробок, який побачив світ протягом цих етапів, відображає загалом усі основні тенденції в науці та суспільному й державному житті, які мали там місце; їх можна поділити на такі групи: 1) документальні джерела, а також компіляції авторами нормативно-правових джерел, норми яких урегульовували суспільні відносини щодо грошового обігу; 2) дисертаційні дослідження, автореферати, монографії, статті, у яких висвітлюються питання історії грошового обігу Наддніпрянської України у складі Російської імперії, а також відповідні праці, що стосуються питань загального функціонування грошової системи в імперії; 3) різноманітні видання довідкового характеру, рецензії, а також нумізматичні каталоги; 4) тези та інші матеріали наукових конференцій.

Зауважується, що дослідники вивчали питання історії карбування монет, які перебували в обігу на українських землях Наддніпрянщини за часів дореформеної Російської імперії, за різних державницьких та цивілізаційних систем, а саме: за часів Російської імперії, Радянського Союзу, за часів незалежної України, коли зникла цензура та з'явилася свобода висловлення, зокрема наукових думок. Підкреслюється, що вже з кінця XVIII ст. та в першій половині XIX ст. з'являються фундаментальні праці сучасників подій, що відбувалися в обігу монет, які займалися компіляціями збірок нормативних документів, що стосувалися грошового обігу, саме на дослідження за часів Російської імперії, перших збірок каталогів монет, спираються наступні покоління дослідників. Конкретизується, що крім праць щодо обігу монет в загальноімперських масштабах, дослідники значну увагу приділяють своєрідним «регіональним»

монетам, а саме таврійським, і саме в імперський період нагромаджено фундамент відповідного наукового доробку.

Розкривається історіографія питань реформи у сфері грошової справи, яка на початку XIX ст. була проведена М. Сперанським. Акцентується на позитивному ставленні дослідників усіх історіографічних етапів та державних систем щодо запропонованих М. Сперанським заходів реформи, однак думки дослідників різняться щодо ефективності втілення задуманих кроків реформи в життя. Фахівці наголошують на першочерговість об'єктивних факторів (війна з Наполеоном) та суб'єктивних факторів (реально впроваджувались у життя другорядні положення реформи тощо), які призвели до того, що реформа не мала очікуваного ефекту. У дисертації аргументується, що слабкою стороною історіографії є відсутність фундаментальних досліджень щодо впливу реформи М. Сперанського та її реалізація саме в українських губерніях, повітах, містах та селах.

В аспекті історії фальшивомонетництва зазначається відсутність у науковому доробку системних та узагальнювальних праць, які б стосувались усього періоду, що визначений хронологічними рамками дисертаційного дослідження. Деякі праці висвітлюють питання підробок грошових знаків у контексті правових досліджень історії держави і права, діяльності органів державної влади (одним із завдань яких була боротьба із фальшивомонетниками). Також підкреслюється, що наявні публікації часто не вирізняються глибинним критичним аналізом наявної інформації, що своєю чергою виявляється в продукуванні та поширенні наявних неісторичних міфів тощо. Водночас існують фундаментальні наукові дослідження щодо окремих подій, які відбувались у сфері підробок, наприклад, поширення фальшивих грошових знаків французами в часи наполеонівських війн.

У питаннях функціонування паперових грошових знаків уточнюється, що основний науковий матеріал було накопичено саме за імперських часів такими дослідниками й тогочасними фахівцями та державними діячами у

сфері фінансів, як І. Кауфман, Є. Ламанський, В. Гольдман, П. Нікольський та ін. У науковому доробку не існує єдиного бачення періодизації впровадження та функціонування паперових грошових знаків, однак більшість дослідників погоджуються з думкою про накопичення із часів появи асигнацій (XVIII ст.) до кінця 1830-х років, коли розпочалося фундаментальне реформування системи функціонування паперових грошових знаків у Російській імперії загалом, та на українських землях зокрема. Акцентується увага на тому, що за радянських часів історія паперових грошей та загалом історія грошового обігу періоду Російської імперії дослідників здебільшого не цікавила, хоча вже в останні десятиліття існування Радянського Союзу подібні праці з'являються. Українські дослідники вже за часів незалежності, які торкаються проблематики паперових грошових знаків, користуються працями ще імперських часів, й проблематика функціонування паперових грошових знаків конкретно в українських губерніях згадується дотично, у контексті інших досліджень.

Щодо історіографії реформи Є. Канкріна та її впливу на подальше існування грошової системи Російської імперії зауважується, що активне висвітлення проблематики розпочалося лише через двадцять років після його смерті, тобто в 1860-х рр., тому що дослідники функціонування грошової системи в цей час намагалися проаналізувати причини нових кризових явищ, саме тоді активно розвивалася фінансова наука в імперії, зокрема у ЗВО українських губерній. Науковий доробок у цей час підкреслював деякі недоліки реформи попри те, що загалом висвітлював її результати позитивно. У радянський час через негативне ідеологічне ставлення до Є. Канкріна не існувало праць, присвячених суто цій реформі. Після розпаду Радянського Союзу реформа Є. Канкріна розглядається російськими дослідниками дещо ідеалізовано, з позицій виключно державних інтересів тощо. Акцентується, що українські дослідники наголошують на неоднозначності реформаторської діяльності Є. Канкріна крізь призму її впливу на населення українських губерній.

З-поміж перспективних тем подальших досліджень визначено проблематику аспектів грошового обігу саме в українських губерніях загалом, окремих губерніях та повітах, щодо історії функціонування монетних дворів на теренах України, впровадження реформ М. Сперанського та Є. Канкріна, які спиралися б не на фундаментальні ще імперські дослідження, а на матеріали місцевих українських архівів.

Наукова та практична цінність роботи полягає в тому, що її узагальнення, теоретичні результати та висновки щодо історіографічного наявного матеріалу можуть бути використані в подальших наукових дослідженнях щодо проблематики історії України, грошового обігу України, соціально-економічної та історії фінансів, окремих аспектів історії держави та права України й історії держави та права зарубіжних країн, а також під час підготовки посібників для закладів вищої освіти. Також фактичні матеріали дисертації можуть бути використані під час написання праць суто історичного або історіографічного характеру щодо проблематики грошового обігу на українських землях у складі Російської імперії з кінця XVIII – першої половини XIX ст.

Ключові слова: історіографія, історіографічний процес, вітчизняна історична наука, історіографічне джерело, грошовий обіг, дзвінка монета, паперові грошові знаки, асигнації, фальшивомонетництво, реформаторська діяльність, М. Сперанський, Є. Канкрін.

SUMMARY

Sustrietov A.S .Money circulation in Dnieper Ukraine in the pre-reform period: Historiography - Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in field of 03 Humanities in the specialty 032 History and Archeology. - Central Ukrainian National Technical University, Kropyvnytskyi, 2021.

For the first time in domestic and foreign historical science, a systematic and generalized study of historiographical nature was carried out, in which the

scientific achievements of the problems of money circulation of Dnieper Ukraine from the end of the XVIII century were analyzed before the reforms in the Russian Empire in the 1860s of the imperial, Soviet periods and during the times of independent Ukraine.

It is indicated that historiographical works are divided into three main groups, the first of which are dissertations, monographs and manuals and textbooks, which summarizes the existing scientific achievements of the outlined issues, the second is fundamental dissertations and monographs, where a separate element is a historiographical analysis, and the third group personified by scientific periodicals, which raise purely historiographical aspects of the history of money circulation in the Ukrainian lands. It is also emphasized that this historiographical base is divided into subgroups on specific aspects that are the subject of research, namely: regional historiography of the history of money circulation, general imperial system of money circulation, certain currencies (coins, paper banknotes, etc.), specific reforms aimed at changes in money circulation and in relation to statesmen who implemented these reforms (reform activities of M. Speransky and E. Kankrin).

It is noted that the problematic issues of the history of money circulation in the Dnieper Ukraine as part of the Russian Empire in the pre-reform period are considered within six historiographical periods of development of relevant issues: 1) the second half of the eighteenth - early nineteenth centuries .; 2) the middle of the XIX century; 3) the last quarter of the XIX - beginning of the XX centuries; 4) the 20s-30s of the XX century; 5) mid-30s - second half 80s of the XX century; 6) from the late 80s of the twentieth century to this day. The scientific work, which was published during these stages, reflects in general all the main trends in science and public and state life that took place there, they can be divided into the following groups: 1) documentary sources and compilations of authors of legal sources, norms which were regulated by public relations regarding money circulation; 2) dissertation research, abstracts, monographs, articles, which cover the history of money circulation of Dnieper Ukraine as part of the Russian Empire,

as well as relevant works on the general functioning of the monetary system in the empire; 3) various publications of reference nature, reviews and numismatic catalogs; 4) abstracts and other materials of scientific conferences.

It is noted that researchers have raised questions about the history of minting coins that were in circulation in the Ukrainian lands of the Dnieper region during the pre-reform Russian Empire, under various state and civilizational systems, namely during the Russian Empire, the Soviet Union, during independent Ukraine when censorship disappeared and freedom of expression, including scientific thought, emerged. It is emphasized that since the end of the XVIII century, and in the first half of the XIX century, the fundamental works of contemporaries of events that took place in the circulation of coins, which were engaged in compiling collections of regulations relating to money circulation, it is on research during the Russian Empire, the first collections of coin catalogs, based on future generations of researchers. It is emphasized that in addition to works on the circulation of coins on a general imperial scale, researchers pay considerable attention to a kind of "regional" coins, namely the Taurian, and it was during the imperial period that the foundation of the relevant scientific work was accumulated.

The historiography of the issues of reform in the field of monetary affairs, which in the early nineteenth century was conducted by M. Speransky. There is a positive attitude of researchers of all historiographical stages and state systems to the measures of reform proposed by M. Speransky, but the opinions of researchers differ on the effectiveness of the implementation of the planned steps of reform. Experts emphasize the priority of objective factors (the war with Napoleon) and subjective factors (actually implemented the secondary provisions of the reform, etc.), which led to the fact that the reform did not have the expected effect. The dissertation notes that the weakness of historiography is the lack of fundamental research on the impact of M. Speransky's reform and its implementation in the Ukrainian provinces, counties, cities and villages.

Regarding the history of counterfeiting, there is a lack of systematic and generalized works in the scientific work, which would relate to the entire period

defined by the chronological framework of the dissertation research. Some works cover the issue of counterfeiting banknotes in the context of legal research on the history of the state and law, the activities of public authorities (one of the tasks of which was to combat counterfeiters). It is also emphasized that existing publications often do not differ in in-depth critical analysis of available information, which is often expressed in the production and dissemination of existing non-historical myths and so on. At the same time, there is fundamental scientific research on certain events that took place in the field of counterfeiting, such as the spread of counterfeit banknotes by the French during the Napoleonic Wars.

In matters of the functioning of paper banknotes, it is emphasized that the main scientific material was accumulated during the imperial times by such researchers and contemporary specialists and statesmen in the field of finance as I. Kaufman, E. Lamansky, V. Goldman, P. Niikolsky and others. There is no single vision of the periodization of the introduction and operation of paper banknotes, but most researchers agree with the idea of accumulation from the time of banknotes (in the XVIII century) to the late 1830s, when the fundamental reform of the paper money system began in the Russian Empire in general, and in the Ukrainian lands in particular. It is emphasized that in Soviet times, the history of paper money and the history of money circulation in general during the Russian Empire did not interest researchers, although in the last decades of the Soviet Union, such works have appeared. Ukrainian researchers have been using the works of paper money since the time of independence, dealing with the issue of paper banknotes, and the issue of the functioning of paper banknotes specifically in the Ukrainian provinces is mentioned in the context of other studies.

Regarding the historiography of E. Kankrin's reform and its influence on the continued existence of the monetary system of the Russian Empire, it is noted that active coverage of the issue began only twenty years after his death, that is in the 1860s, because researchers of the monetary system at that time tried to analyze the causes of new crisis phenomena, at this time financial science was actively

developing in the empire, in particular in the free economic zones of the Ukrainian provinces. Scientific achievements at this time highlighted some of the shortcomings of the reform, although in general positively highlighted its results. In Soviet times, due to the negative ideological attitude to E. Kankrin, there were no works devoted purely to this reform. After the collapse of the Soviet Union, E. Kankrin's reform is considered by Russian researchers to be somewhat idealized, from the point of view of exclusively state interests, and so on. It is emphasized that Ukrainian researchers emphasize the ambiguity of E. Kankrin's reform activities through the prism of its impact on the population of the Ukrainian provinces.

Among the promising topics of further research are issues of money circulation in the Ukrainian provinces in general, individual provinces and counties, the history of the mints in Ukraine, the implementation of reforms M. Speransky and E. Kankrin, which would not be based on fundamental imperial research, but on the materials of local Ukrainian archives.

The scientific and practical value of the work is that its generalization, theoretical results and conclusions on the historiographical available material can be used in further research on the history of Ukraine, money circulation in Ukraine, socio-economic and financial history, some aspects of state history and law. Ukraine and the history of the state and the law of foreign countries, as well as during the preparation of manuals for higher education institutions. Also, the actual materials of the dissertation can be used when writing works of a purely historical or historiographical nature on the issue of money circulation in the Ukrainian lands as part of the Russian Empire from the late eighteenth - first half of the nineteenth centuries.

Key words: historiography, historiographical process, domestic historical science, historiographical source, money circulation, ringing coin, paper banknotes, assignments, counterfeiting, reforming activity, M. Speransky, E. Kankrin.

Список опублікованих праць за темою дисертації
Публікації, що відображають основні результати дисертації

Статті у наукових фахових виданнях:

1. Сустретов А.С. Грошовий обіг Російської імперії дореформеного періоду: історіографія ХІХ– початку ХХст. *Драгоманівські історичні студії : збірник наукових праць молодих істориків*. 2018. Випуск 4 (8). С. 330–337.
2. Сустретов А.С. Паперові грошові знаки Російської імперії на Українських землях в дореформений період: історіографія ХІХ– початок ХХ ст. *Соціум. Документи. Комунікація:зб.наук.праць. Серія:Історичні науки*. 2019. Вип. 7. с. 197–215.
3. Сустретов А.С. Інформаційний потенціал історіографічних джерел з проблем реформ грошового обігу М. Сперанського. *Соціум. Документи. Комунікація: зб.наук.праць. Серія: Історичні науки*. 2019. Вип. 8. С. 264–283.
4. Сустретов А.С. Монети в грошовому обігу на українських землях у дореформений період (кінець ХVІІІ – середина ХІХ ст.): історіографія. *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету*. 2020. № 43. С. 142–153. URL: <http://visnyk.idgu.edu.ua/index.php/nv/article/view/109>
5. Сустретов А.С. Дослідження діяльності феодосійського монетного двору в нумізматичній історіографії імперського часу. *Етнічна історія народів Європи*. 2020. № 62. С. 69–77.
6. Сустретов А.С. Фальшиві асигнації доби наполеонівських війн: сучасна історіографія. *Соціум. Документи. Комунікація: зб.наук.праць. Серія: Історичні науки*. 2020. Вип. 10. С. 105–127.

Статті в іноземних виданнях:

7. Sustretov A.S. Currency in Naddniproysk'a Ukraine in the imperial time (18– early 20 cnt.): current Ukraineian historiographu. *Forum Numizmatyczne Studia I Materialy*. 2018. № 2. p. 88–93

Публікації, які додатково відображають результати дослідження

8. Сустретов, А. Грошова реформа Є. Ф. Канкріна (історіографія середини XIX–XXI ст.). Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки: V Міжнар. наук.-практ. конф., 21–22 черв. 2018 р.: тези доп. Меджибіж; Переяслав-Хмельницький; Кропивницький; К., 2018. С. 130–133..

9. Сустретов А.С. Історіографія питання функціонування «Дзвінкої монети» в кінці XVIII- I. пол. XIX ст. в Наддніпрянщині. *Південь України у вітчизняній та європейській історії: IV Міжнародна науково-практична конференція*, 13-14 вересня 2018 року, м. Одеса.

10. Сустретов, А. Фальшиві грошові знаки у Наддніпрянській Україні в дореформений період: історіографія. Історія, археологія, інформаційна, бібліотечна та архівна справа: актуальні проблеми науки та освіти: I Міжнар. наук. конф., 13 трав. 2020 р., м. Кропивницький: тези доп. Кропивницький: ЦНТУ, 2020. С. 40-43.

11. Сустретов А.С. Аналіз наукового доробку з історії грошового обігу на території України у складі Російської імперії дореформеного періоду у монографічних працях та дисертаціях. *Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки: VI Міжнародна наукова конференція*, 17-18 вересня 2020 року м. Переяслав.

ЗМІСТ

ВСТУП	14
РОЗДІЛ 1.	
ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА, МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	19
1.1. Наукова розробка проблематики	19
1.2. Історіографічні джерела дослідження.....	44
1.3. Методологічні засади роботи.....	48
РОЗДІЛ 2.	
МОНЕТНА СПРАВА НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ДОРЕФОРМЕНИЙ ПЕРІОД ЯК ОБ'ЄКТ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ.....	52
2.1. Вивчення в наукових працях особливостей функціонування «дзвінкої монети» у Наддніпрянщині.	52
2.2. Реформа М. Сперанського та її вплив на монетну систему як об'єкт наукових досліджень.....	85
2.3. Фальшивомонетництво в системі грошового обігу: історіографія питання.	99
РОЗДІЛ 3.	
ПАПЕРОВІ ГРОШОВІ ЗНАКИ У ГРОШОВОМУ ОБІГУ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ІСТОРІОГРАФІЇ (ДО 1861 р.)	122
3.1. Поява, становлення, розвиток та роль і місце паперових грошових знаків як об'єкт історичних досліджень.	122
3.2. Історіографія реформи Є. Канкріна 1839–1843 років та її впливу на подальший грошовий обіг Наддніпрянської України.....	150
ВИСНОВКИ.....	182
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	187
ДОДАТКИ.....	223

ВСТУП

Протягом XVIII ст. на українських землях відбувалася низка важливих з погляду геополітики й цивілізаційного вектору подальшого розвитку процесів. Саме тоді посилювалися процеси обмеження української гетьманської автономії, що в підсумку призвело до остаточної інкорпорації наприкінці XVIII ст. нашої державності до складу Російської імперії як «звичайних» губерній. На інших частинах сучасної Наддніпрянської України внаслідок активної діяльності з розширення сфер впливу та власної території Російською імперією також відбулися суттєві зміни – ці землі опинились у складі імперії (другий і третій поділи Польщі, Кючук-Кайнарджийський мирний договір, Ясський мир). На цих територіях почала активно впроваджуватися феодальна станова система імперії, право, відбувалась економічна інтеграція тощо. Це позначилося також на грошовому обігу в господарстві Наддніпрянської України, яка стала частиною єдиного загальноімперського економічного механізму до початку XX століття.

Актуальність дослідження історіографії грошового обігу Наддніпрянської України з кінця XVIII ст. до початку реформ в імперії 1860-х рр. зумовлена декількома аспектами. Наразі відсутнє дослідження історіографічного характеру, яке має узагальнювальний, системний характер і охоплює відповідні хронологічні рамки. Водночас комплексний аналіз наявного доробку з історії грошового обігу з наук історичних, фінансово-економічних дослідників, державних діячів різних епох і навіть цивілізаційних вимірів (які були сучасниками процесів у Російській імперії, фахівці радянських часів, після здобуття Україною незалежності та здобуттям наукової свободи) допоможе краще усвідомити ті явища, які мали місце в системі грошового обігу, зорієнтуватися під час подальшого наукового осмислення відповідної проблематики на маловідомих чи не вивчених явищах тощо. До того ж, висвітлення історичних аспектів розвитку грошової системи, реформаторських заходів дасть змогу використовувати успішні кроки й принципи діяльності в сучасних умовах.

Зв'язок роботи з науковими програмами, темами, планами. Дослідження виконувалося відповідно до загального напрямку науково-дослідницької теми кафедри історії, археології, інформаційної та архівної справи Центральноукраїнського національного технічного університету «Спеціальні галузі історичної науки в архівній, бібліотечній та музейній справі» (державний реєстраційний номер 0119U000514).

Об'єктом дисертаційного дослідження є історіографічний комплекс джерел із проблематики історії грошового обігу Наддніпрянської України у складі Російської імперії.

Предметом дослідження постає процес становлення, нагромадження, розвитку та еволюції наукових думок щодо проблем грошового обігу на теренах українських губерній Російської імперії.

Хронологічні рамки визначаються двома парадигмами – історіографічною та конкретно-історичною. В історіографічному аспекті хронологія починається з моменту, коли почала накопичуватися перша інформація в дослідженнях, тобто з кінця XVIII ст. і до початку XXI ст. – часу останніх праць сучасних науковців та вчених. Конкретно-історичний аспект визначає такі рамки – кінець XVIII ст. (час, коли на українських землях поширений адміністративний устрій Російської імперії) – 1861 р. (в епоху реформ відбулися фундаментальні зміни в усій державній системі, зокрема й грошовому обігу, тож відповідно вважаємо, що наступному періоду необхідно приділити увагу окремим дослідженням).

Географічні межі визначаються кордонами губерній Наддніпрянської України, що входили до складу Російської імперії у визначених дослідженнях хронологічних рамках.

Метою роботи є узагальнення наявного наукового доробку у сфері історії грошового обігу Наддніпрянської України наприкінці XVIII – першій половині XIX ст., визначення його потенціалу для подальших досліджень. Задля реалізації мети перед дослідженням поставлено низку **завдань**:

- визначити класифікацію, встановити періодизацію становлення і розвитку історіографії грошового обігу Наддніпрянської України у складі Російської імперії;
- здійснити аналіз наявного наукового доробку з особливостей монетної справи Наддніпрянської України після її інтеграції до Російської імперії;
- розкрити особливості висвітлення реформи М. Сперанського та її впливу на монетну систему імперії;
- охарактеризувати погляди науковців на проблеми фальшивомонетництва в системі грошового обігу:
- з'ясувати висвітлення в науковому доробку проблем появи, становлення, розвитку, а також ролі паперових грошових знаків у Наддніпрянській Україні;
- дослідити історіографію реформи Є. Канкріна 1839–1843 рр. та її вплив на подальший розвиток грошового обігу Російської імперії загалом та українських губерній зокрема;
- встановити проблематику, яка є недостатньо дослідженою та потребує подальшого висвітлення в питаннях історії грошового обігу Наддніпрянської України кінця XVIII – першої половини XIX ст.

Методологічною основою роботи є принципи історизму, об'єктивності, наступності, науковості тощо. З-поміж методів використовуються як історичні (загальні та спеціальні), загальнонаукові, історіографічні, методи економічного аналізу, порівняльно-правового аналізу.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що в дисертації *вперше*:

- систематизовано та узагальнено науковий доробок імперського, радянського періоду та за часів незалежної України з історії грошового обігу Наддніпрянської України кінця XVIII – першої половини XIX ст.

- проведено класифікацію джерельного історіографічного комплексу з історії грошового обігу, здійснено його характеристику за видами;
- визначено на основі широкого кола історіографічних джерел подальші перспективні малодосліджені аспекти історії грошового обігу на українських землях.

Удосконалено та упорядковано наявну джерельну базу завдяки висвітленню наукового доробку не лише представників історичної, а й фінансової, економічної та правової наук, які вивчали питання грошового обігу Російської імперії.

Набуло подальшого розвитку визначення поглядів дослідників і державних діячів-сучасників подій на історію грошового обігу Наддніпрянської України.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що її теоретичні результати, висновки, узагальнення історіографічного матеріалу можуть бути використані в подальших наукових дослідженнях щодо проблематики історії України, грошового обігу України, соціально-економічної та історії фінансів, окремих аспектів нормотворчості історії держави та права України й історії держави та права зарубіжних країн, а також під час підготовки посібників для закладів вищої освіти.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційне дослідження є самостійно виконаною науковою працею, де результати та висновки отримані автором самостійно.

Апробація результатів дослідження. Основні результати дисертаційного дослідження обговорювалися на засіданнях і методологічних семінарах кафедри історії, археології, інформаційної та архівної справи Центральноукраїнського національного технічного університету, а також оприлюднювалися на міжнародних та всеукраїнських наукових та науково-практичних конференціях: V Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної

науки» (м. Меджибіж, 21–22 червня 2018 р.); IV Міжнародна науково-практична конференція «Південь України у вітчизняній та європейській історії» (м. Одеса, 13–14 вересня 2018 р.); Міжнародна наукова конференція «Історія, археологія, інформаційна, бібліотечна та архівна справа: актуальні проблеми науки та освіти» (м. Кропивницький, 13 травня 2020 р.); VI Міжнародна наукова конференція «Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки» (м. Переяслав, 17–18 вересня 2020 р.).

Публікації. Основні результати дисертації оприлюднені у 11-ти авторських публікаціях, з яких 6 – у вітчизняних фахових наукових виданнях, 1 – у зарубіжних, 4 – у матеріалах науково-практичних конференцій.

Структура і основний обсяг роботи зумовлені метою і завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури (360 найменувань). Загальний обсяг дисертації – 224, із них основного тексту 170 сторінок.

РОЗДІЛ 1.

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА, МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Наукова розробка проблематики

Проблематика історії грошового обігу на теренах Наддніпрянської України висвітлюється вже тривалий час у наукових роботах багатьох дослідників, які працювали протягом різних епох, державницьких систем, котрі кардинально відрізнялися світоглядними та цивілізаційними парадигмами. З огляду на це, узагальнювальні дослідження щодо всього раніше накопиченого наукового доробку різняться не лише спектром опрацьованих праць (з плином часу, безумовно, історіографічна база має властивість акумулювати все нові й нові наукові напрацювання), а й акцентами, на які передусім зверталася увага, ставленням до ролі та наукової цінності внеску певних авторів, навіть внаслідок нашарування панівної ідеології тощо.

Необхідно зауважити, що фахівці, які провадили дослідження в різні історичні проміжки часу, мали свої переваги та недоліки. Наприклад, цінна інформація містилася в працях сучасників процесів, які є предметом цього дослідження, оскільки вони мали змогу в науковому доробку використовувати власні спостереження; особливої значущості набуває інформація тих сучасників, що обіймали певні державні посади у фінансових інституціях й мали доступ до важливих статистичних джерел тощо. Наступні покоління фахівців уже отримали можливість не лише висвітлювати питання, які раніше не порушувалися, а й відштовхуватися у власних позиціях та твердженнях від вже наявного наукового доробку. Суттєво впливає на якість та глибину висвітлення різноманітних аспектів історії грошового обігу загальний технологічний розвиток, оскільки науковець у XXI столітті має змогу отримати необхідну йому інформацію майже з будь-якої частини світу. Водночас ми маємо історичні періоди,

коли наука підлягала жорсткій цензурі, а всі явища повинні були висвітлюватися крізь призму більшовицько-комуністичного світосприйняття.

Слід підкреслити, що складність історіографічної класифікації, як і загалом у дослідженні проблематики історії грошового обігу Наддніпрянської України у складі Російської імперії в дореформений період, полягає в тому, що відповідна проблематика перебуває у сфері наукового інтересу декількох фундаментальних наук. Ці питання можуть ґрунтовно вивчати фахівці з економіки та фінансів, історії, нумізматики. Водночас історіографія поділяється не лише виходячи з огляду на питання регіонального характеру (дослідження обігу грошей в окремих місцевостях України або в Наддніпрянській Україні загалом), значний масив літератури охоплює проблематику висвітлення загальноімперського фінансового механізму грошового обігу, який, безсумнівно, поширювався на українські землі як на «звичайну» складову всієї системи. Водночас нами було обрано критерії класифікації історіографічних джерел відповідно до їхньої форми: до першої групи можна уналежнити дисертаційні дослідження, монографії, підручники та посібники, що систематизують та узагальнюють наявний науковий доробок з історії грошового обігу Наддніпрянської України, загальноімперської системи обігу грошей, конкретних, тобто значно вузких питань, які стосуються відповідної проблематики. До другої групи належать фундаментальні суто історичні дисертації або монографії, у яких окремим елементом постає історіографічний аналіз або вступ окресленої вже проблематики. Третя група історіографічних джерел репрезентована статтями в періодичних виданнях (вітчизняних та іноземних журналах), збірниками тез конференцій тощо.

Означену вище систематизовану історіографічну базу можна розподілити на підгрупи за змістом проблематики, що висвітлюється: історіографія історії грошового обігу в окремих регіонах України у складі Російської імперії, системи загальноімперського грошового обігу, певних

типів грошових одиниць (обіг монет, асигнацій та інших паперових грошових знаків), визначних реформ грошового обігу та відповідних державних діячів, які їх втілювали в життя.

Характеризуючи науковий доробок, представлений дисертаціями, монографіями тощо, які висвітлюють історіографічні питання грошового обігу, необхідно вказати на їх нечисленність, а також відсутність дослідження, присвяченого виключно аналізу наукового доробку з історії грошового обігу. Більшість праць аналізують дослідження з економічних або загальних історіографічних проблем, у контексті яких фігурує також проблематика наукового осмислення історії грошового обігу.

Водночас варто зауважити, що вся історіографічна українська наука спирається на фундаментальні дослідження М. Василенка¹, М. Драгоманова², О. Лазаревського³. Ці праці кінця XIX століття знаменували початок української історіографічної справи. У XX столітті своєрідним рубіконом можна вважати дослідження Д. Дорошенка⁴. На жаль, із встановленням радянської влади в історичній та історіографічній сферах запроваджуються нові стандарти заідеологізованості (наукове сприйняття дійсності через марксистсько-більшовицьке світобачення), заборона на деяку проблематику тощо. Однак слід зауважити, що це не завадило появі наукового доробку з історії грошового обігу, про який буде йтися далі в дослідженні, який характеризується значним фактологічним матеріалом. Цілком очевидним є те, що після здобуття незалежності розпочинається новий етап української історіографії. Наприкінці XX та на початку XXI століть побачили світ історіографічні узагальнювальні праці

¹ Василенко Н. К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя. *Киевская Старина*. 1894. №11. С.242–270.

² Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу: вибране. К., 1991. С. 461–558

³ Лазаревский А. Прежние изыскатели малорусской старины. *Киевская Старина*. 1894. №12. С.349–387.; Его же. 1895. №2. С.170–186.; Его же. 1897. №1. С.92–111.

⁴ Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії / упоряд. та нарис Ю. Пінчук, Л. Гриневич; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. К.: Українознавство, 1996. 256 с.

Л. Л. Зашкільняка⁵, Я. Калакури⁶, В. Капелюшного⁷, І. Колесник⁸, А. Коцура, В. Коцура⁹, О. Рафальського¹⁰, В. Яремчука¹¹. У них розроблялися загальні питання методології та становлення і розвитку вітчизняної історіографії.

З-поміж досліджень першої групи однією з перших спроб здійснити узагальнювальний аналіз наявного доробку з історії грошей та фінансів є «Библиография финансов, промышленности и торговли: Со времен Петра Великого по настоящее время (с 1714 по 1879 г. включительно)» С. Каратаєва¹². Праця датована 1880 р., однак вона містить у розділі 3 перелік усіх праць імперського періоду, які стосуються грошового обігу на території Російської імперії¹³. Тут окремо зафіксовані праці із загальних питань грошового обігу, щодо монет, асигнацій.

Серед сучасних досліджень можна виділити доробок Т. Гончарука¹⁴. Попри те, що він безпосередньо не студіює проблему грошового обігу, на увагу заслуговує проведений ним важливий аналіз праць з економічної історії Наддніпрянської України першої половини XIX століття.

⁵ Зашкільняк Л. Сучасна світова історіографія. Львів : ПАІС, 2007. 312 с.

⁶ Калакура Я.С. Українська історіографія: Курс лекцій. К.: Генеза, 2004. 496 с.

⁷ Капелюшний В.П. Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.) : Монографія. К. : Олан, 2003. 608 с.

⁸ Колесник І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). К.: Генеза, 2000. 256 с.; Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія. К. : Інститут історії України НАН України, 2013. 566 с.

⁹ Коцур А.П. Історіографія історії України: Курс лекцій. К., 1996. 127 с.

¹⁰ Рафальський О. Національні меншини України у XX столітті. Історіографічний нарис. К.: Полюс, 2000. 447с.

¹¹ Яремчук В. Українська історіографія: суспільно-політична історія: Посібник. Острог: Видавництво Національного університету «Острозька Академія», 2017. 288 с.

¹² Библиография финансов, промышленности и торговли: Со времен Петра Великого по настоящее время (с 1714 по 1879 г. включительно): Сист. указ. кн., брошюр и отд. отт. ст. (из сб., газ. и журн.), напеч. на рус. яз., а также и нескольких рукопис. соч., относящихся к означ. времени; с указанием некоторых рец. и заметок на кн. и ст. / Сост.: С. Каратаев. С.-Пб.: Тип. В.С. Балашева, 1880. 395

¹³ Там само. С. VI, 51–60.

¹⁴ Гончарук Т. Г. З історії вивчення української економіки першої половини XIX ст. : Історіографічні нариси. О. : Астропринт, 1999. 152 с.

Історіографію економічної та фінансової думки узагальнила Л. Годунова¹⁵. Її дисертація присвячена працям із податкової політики Російської імперії на території України. Окрім висвітлення узагальнювальних історіографічних праць необхідна в контексті нашого дослідження інформація міститься в п. 3 розділу 2, де дослідниця характеризує доробок із питання фінансової інтеграції української автономії Гетьманщини до податкової системи імперії, а також інших земель Наддніпрянської України, що були включені до складу імперії¹⁶. 2020 р. побачила світ дисертація С. Мамоян¹⁷, у якій він аналізує науковий доробок із реформ фінансової системи та грошового обміну на українських землях у складі Російської імперії. У дисертації узагальнено процес формування наукових знань, особливостей реалізації та наслідки реформ фінансової системи в Російській імперії, а також означене наукове дослідження є історіографічним узагальненням праць, зокрема й грошового сектору як одного із елементів фінансової системи¹⁸. Окрім дисертації, варто зауважити, автор присвятив чимало монографічних та періодичних праць історіографічній проблематиці¹⁹.

¹⁵ Годунова, Л. В. Українські землі в податковій політиці Росії (XVIII – початок XX ст.): історіографія : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Кіровоградський національний технічний університет. Кіровоград, 2014. 237 с.

¹⁶ Там само. С. 67–92.

¹⁷ Мамоян С.Ч. Реформи фінансової системи другої половини XIX – початку XX століття в Російській імперії: історіографія: дис. ... доктора філософії за спеціальністю 032 Історія та археологія /Запорізький національний університет. Запоріжжя, 2020. 284 с.

¹⁸ Там само. С. 2

¹⁹ Мамоян С.Ч. Реформи фінансової системи другої половини XIX – початку XX століття в Російській імперії: історіографія: монографія. Київ: «Видавництво Ліра-К», 2020. 268 с.; Його ж. Грошова реформа 1895–1897 років на теренах Російської імперії в оцінках О.Д. Нечволодова. *Історія науки і біографістика*. Електронне наукове фахове видання, 2018. No 3. (Порядковий номер автора 6). URL: <http://inb.dnsgb.com.ua/2018-3/index.html>; Його ж. Banking reform and development of the banking system in the Russian empire in the second half of the XIX century: historiography. *Переяславський літопис: зб. наук. статей*. Вип. 13. С. 108–113.; Його ж. Фінансові реформи II половини XIX століття в Російській імперії: історико-історіографічна періодизація. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2018. Вип. 50. С. 371–375

На окрему увагу заслуговує дисертація О. Скороход з історіографії економічної політики Російської імперії на Півдні України²⁰. Пункт 3 розділу 4 репрезентує саме історію вивчення діяльності уряду з регулювання грошового обігу та інших економічних проблем²¹. Розвиток товарно-грошових відносин та історію еволюції державних фінансів вона цілком умотивовано зараховує «до недостатньо вивчених у вітчизняній історіографії питань»²². Науковець виділяє праці дослідників з історії банківської справи Південної України (І. Аксакова, С. Боргового, Й. Гіндіна, А. Скальковського, М. Яснопольського та ін.). Крім того, О. Скороход акцентує увагу на деяких прогалинах сучасної історіографії, оскільки з історії запровадження імперської грошової системи на нових щойно приєднаних територіях, монетної справи тощо на Півдні України достатнього наукового доробку не існує²³.

У категорії праць другої групи необхідно виділити доробок А. Богданова²⁴, О. Дубянського²⁵, І. Скоморович²⁶. О. Дубянський у докторській дисертації, присвяченій паралельному грошовому обігу в Російській імперії (хронологічні рамки: кінець XVIII – перша половина XIX ст.) торкався, окрім суто теоретичних, проблем простонародного лажу в грошовому обігу як наслідку подібної системи функціонування грошей. Учений стверджує, що в історіографії питання паралельних грошей як

²⁰ Скороход О.В. Економічна політика російського уряду на Півдні України у дореформений період: історіографія: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Центральноукраїнський національний технічний університет, Кропивницький, 2018; Державний вищий навчальний заклад «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», Переяслав-Хмельницький, 2018. 266 с.

²¹ Там само. С. 170–183.

²² Там само. С. 170.

²³ Там само. С. 174.

²⁴ Богданов А.А. Законодательные источники по истории монетного дела в России в 1700-1810 гг. : автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук: специальность 07.00.09. Санкт-Петербург, 2012. 25 с.

²⁵ Дубянский А.Н. Параллельное денежное обращение в России в конце XVIII - первой половине XIX вв.: автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора экономических наук: 08.00.01. Санкт-Петербург, 2009. 32 с.

²⁶ Скоморович І.Г. Еволюція та функціонування грошової системи в Україні: дис. ... докт. екон. наук: 08.00.01. Львів, 2017. 479 с.

самостійне не розглядалося в економічній теорії²⁷. Також автор пише про відсутність у сучасній, радянській та дожовтневій історіографії фундаментальних досліджень явища простонародного лажу, яке вважає наслідком існування паралельного грошового обігу²⁸.

Водночас частково питання паралельних грошей фігурували в працях І. Кауфмана, М. Кашкарова, П. Мігуліна, А. Міклашевського, М. Сперанського, М. Туган-Барановського, П. Шторха²⁹. Окрім того, автор зазначає, що в економічній думці ХІХ ст. проблеми паралельного обігу частково знаходили відображення в працях М. Бунге, В. Безобразова, І. Кауфмана, Л. Федоровича, у яких ішлося про спільний обіг паперових грошових знаків та грошей з металу³⁰. О. Дубянський вважає, що в радянський період дослідники мало цікавилися загальними питаннями грошового обігу в Російській імперії³¹

А. Богданов у 2012 р. у дисертаційному дослідженні систематизував нормативно-правові джерела в Московії та Російській імперії за період 1700–1810 рр., які врегульовували питання карбування та обігу монет у державі. Названа праця частково стосується хронології нашого дослідження. Водночас слід зауважити, що А. Богданов у першому розділі дисертації приділив увагу історіографічному огляду наявного наукового доробку з історії монетної справи в імперії. Автор виокремлює дві форми досліджень з історії монетної справи – це систематичні праці або каталоги, а також історико-економічні та історико-нумізматичні дослідження³².

З-поміж досліджень монетної справи імперських часів він називає праці С. Шодуара й зазначає, що тут чи не вперше співвідносяться

²⁷ Дубянский А.Н. Параллельное денежное обращение в России в конце XVIII - первой половине XIX вв. С. 3.

²⁸ Там само. С. 4.

²⁹ Там само. С. 4.

³⁰ Там само. С.5.

³¹ Там само. С.6.

³² Богданов А.А. Законодательные источники по истории монетного дела в России в 1700-1810 гг.: автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук: специальность 07.00.09. Санкт-Петербург, 2012. С. 7 (25 с.).

законодавчі джерела з іншими видами. Крім того, у XIX столітті вийшли друком іноземні каталоги. Уже в 1840–1860-х рр. уперше з'являються дослідження із суто історії монетної справи А. Брикнера, Є. Ламанського, А. Чистякова, П. Шторха. Характеризуючи ці праці, А. Богданов стверджує, що ці автори користувалися здебільшого наявними на той час імперськими нормативно-правовими актами. А. Богданов лише вказує на наявність збірника указів М. Деммені, не характеризуючи його зміст. Однак він робить огляд «Корпусу російських монет» князя Георгія Михайловича. Автор описує структуру томів «Корпусу», називає це видання унікальним. Констатує, що це «заслуга» не саме князя: його роль полягала у заступництві під час дослідницьких робіт. На думку А. Богданова, ця збірка підготувала фундамент для здійснення комплексного дослідження з історії монетного обігу імперії, однак це реалізовано не було. У період кінця XIX ст. – початку XX ст. автор виділяє каталоги монет Х. Гіля, А. Ільїна, І. Толстого³³.

П. фон Вінклер на рубежі століть присвятив власну працю не систематизації монет, а аналітичному дослідженню історії монетної справи й, за спостереженням А. Богданова, висвітлював маловідомі сторінки історії. З-поміж джерел, якими користувався автор, А. Богданов називає архівні матеріали, нумізматичні джерела, а головною метою дослідження були не самі монети, а обставини, що зумовили їхню появу тощо.

А. Богданов характеризує науковий доробок радянського часу й доводить, що в цей період об'єктом наукового нумізматичного доробку стає переважно монетна справа Західної Європи, античності, російських середньовічних монет. При цьому своєрідним періодом відродження називає часи після Другої світової. А. Богданов високо оцінює внесок І. Спаського, оскільки саме з діяльністю цього нумізмата пов'язує новий період вивчення історії грошового обігу XVIII–XIX століть. Науковий доробок І. Спаського

³³ Там само. С. 8–9.

позиціонує загалом як актуальний і в сучасних умовах, а також називає класичним прикладом праці з нумізматики³⁴.

Активізацію нумізматичних досліджень у 1950–1960-х рр. А. Богданов пов'язує з появою нової спеціалізованої періодики, однак серед якої історії монетної справи в імперії присвячені поодинокі статті. З-поміж дослідників виділяє В. Дурова, В. Корецького, І. Спаського, В. Узденікова, А. Юхта. В. Узденіков цікавився, акцентує увагу А. Богданов, окремими питаннями обігу монет протягом XVIII–XX століть. Цінним вважає пріоритетність В. Узденікова в дослідженнях саме нумізматичного матеріалу, а не вже наявного наукового доробку. У 1995 та 1998 роках В. Узденіков видав праці, які, як зауважує А. Богданов, окреслювали майже не досліджувану проблематику – геральдичне оформлення монет та обсяги накарбованих монет³⁵.

У спектрі аналітичних праць А. Богданов виділяє науковий доробок А. Юхта, який спирався переважно на письмові джерела. Автор погоджується із твердженнями І. Шиканова та В. Узденікова, що завдяки А. Юхту історія грошового обігу припинила бути надбанням колекціонерів, натомість постає фактом уже наукової історіографії. Із 1970-х рр., ідеться в дослідженні А. Богданова, знову починають з'являтися праці, які систематизували нумізматичний матеріал, тобто каталоги тощо. Серед сучасних каталогів виділяються роботи Я. Адріанова. Описуючи загалом стан наукового доробку, А. Богданов вказує на наявність багатьох білих плям в історії монетної справи (наприклад, особливості обігу монет безпосередньо серед населення), а також на необхідність комплексного дослідження наявної джерельної бази³⁶. Варто зауважити, що історіографічний аналіз у дисертаційному дослідженні цього автора є чи не найбільш системним у питаннях історії грошового обігу загальнодержавного характеру.

³⁴ Там само. С. 9.

³⁵ Там само. С. 10.

³⁶ Там само. С.11.

І. Скоморович у докторській дисертації 2017 р. у розділі 1 розглядає питання становлення та розвитку грошової системи й думки про економічну науку, внесок українських учених. Дослідниця висвітлює праці В. Каразіна, зокрема акцентує увагу на основних положеннях його «Про причини поступового падіння курсу в Росії і про способи його підняття» 1801 р., аналізує науковий доробок А. Антоновича, М. Балудянського (М. Балуг'янського), М. Бунге, І. Кауфмана, П. Мігуліна, О. Миклашевського, І. Патлаєвського, М. Туган-Барановського, Л. Федоровича, та інших³⁷. Варто зауважити, що в категорії монографій, посібників та підручників схоже за проблематикою з працею О. Скороход у 2010 р. вийшло історіографічне дослідження «Очерки по истории финансовой науки», підготовлене колективом авторів. У ній подані не лише біографії, а й наукові погляди відомих учених (І. Кауфмана, М. Туган-Барановського та інших) на фінансове становище в Російській імперії, а також на теоретичні надбання фінансової науки³⁸.

Досить чисельною є третя група робіт, у яких студіюються питання історіографії історії грошового обігу. Серед статей, тез конференції активно науковий доробок аналізують названі вже Л. Годунової³⁹, О. Дубянського⁴⁰, О. Скороход⁴¹. Історіографічні питання обігу грошей на теренах Наддніпрянщини у складі Російської імперії дореформеного періоду

³⁷ Скоморович І.Г. Еволюція та функціонування грошової системи в Україні. С. 93–106.

³⁸ *Очерки по истории финансовой науки / А. Н. Ансберги другие.* М.: Проспект, 2010. 543 стр.

³⁹ Годунова, Л. В. До питання встановлення російського контролю над фінансами Лівобережної України: в інтерпретаціях історіографічних джерел кінця XVII - початку XIX ст. *Nova Ukraina. Zeszyty historyczno-politologiczne.* 2014. № 14. С. 29–35.

⁴⁰ Дубянский А.Н. Предпосылки денежной реформы Е.Ф. Канкрин. *Проблемы современной экономики.* 2008. № 2 (26). 368–371. URL: <http://www.m-economy.ru/art.php?nArtId=1947> (дата звернення: 10.04.2019).

⁴¹ Скороход О. Історія вивчення Таврійського монетного двору Російської імперії. *Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки: тези доповідей IV міжнародної науково-практичної конференції, 22-23 червня 2016 р. Кіровоград – Київ – Переяслав-Хмельницький, 2016.* С.79-82; Skorokhod O. Стан наукової розробки проблеми заходів Російського уряду у сфері грошового обігу на Півдні України у другій половині XVIII ст. *Forum Numizmatyczne: Studia i Materiały.* Białystok, 2018. № 2. Р. 51-59.

грунтовно вивчає А. Сустретов⁴². Історіографією економічних питань, податкової та фінансової політики Російської імперії в дореформений період на українських землях займається вчений В. Орлик⁴³.

⁴² Сустретов А.С. Аналіз наукового доробку з історії грошового обігу на території України у складі Російської імперії дореформеного періоду у монографічних працях та дисертаціях. *Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки*: VI Міжнародна наукова конференція, 17-18 вересня 2020 року м. Переяслав; Його ж. Грошова реформа Є. Ф. Канкріна (історіографія середини XIX–XXI ст.). *Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки*: V Міжнар. наук.-практ. конф., 21–22 черв. 2018 р.: тези доп. Меджибіж; Переяслав-Хмельницький; Кропивницький; К., 2018. С. 130–133; Його ж. Грошовий обіг Російської імперії дореформеного періоду: історіографія XIX– початку XXст. *Драгоманівські історичні студії*: збірник наукових праць молодих істориків. 2018. Випуск 4 (8). С. 330–337; Його ж. Дослідження діяльності феодосійського монетного двору в нумізматиці історіографії імперського часу. *Етнічна історія народів Європи*. 2020. № 62. С. 69–77; Його ж. Інформаційний потенціал історіографічних джерел з проблем реформ грошового обігу М. Сперанського. *Соціум. Документи. Комунікація: зб.наук.праць. Серія: Історичні науки*. 2019. Вип. 8. С. 264–283; Його ж. Історіографія питання функціонування «Дзвінкої монети» в кінці XVIII- I. пол. XIX ст.. в Наддніпрянщині. *Південь України у вітчизняній та європейській історії*: IV Міжнародна науково-практична конференція, 13-14 вересня 2018 року, м. Одеса; Його ж. Монети в грошовому обігу на українських землях у дореформений період (кінець XVIII – середина XIX ст.): історіографія. *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету*. 2020. № 43. С. 142–153. URL: <http://visnyk.idgu.edu.ua/index.php/nv/article/view/109>; Його ж. Паперові грошові знаки Російської імперії на Українських землях в дореформений період: історіографія XIX–початок XX ст.; Його ж. Фальшиві асигнації доби наполеонівських війн: сучасна історіографія. *Соціум. Документи. Комунікація: зб.наук.праць. Серія: Історичні науки*. 2020. Вип. 10. С. 105–127; Його ж. Фальшиві грошові знаки у Наддніпрянській Україні в дореформений період: історіографія. *Історія, археологія, інформаційна, бібліотечна та архівна справа: актуальні проблеми науки та освіти*: I Міжнар. наук. конф., 13 трав. 2020 р., м. Кропивницький: тези доп. Кропивницький: ЦНТУ, 2020. С. 40–43; Sustretov A.S. Currency in Naddnipyansk'a Ukraine in the imperial time (18– early 20 cntn.): current Ukrainean historiographu. *Forum Numizmatyczne Studia I Materialy*. 2018. № 2. p. 88–93.

⁴³ Орлик В.М. До питання методології досліджень проблем економічної історії Російської імперії. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2011. №18. С. 59–64; Його ж. До питання фінансової складової війни 1812 р. *Вітчизняна війна 1812 р. і Україна: погляд крізь віки*: тези доповідей міжнар. наук.метод. конф., Київ, 5 грудня 2012 р. Київ, 2012. С.34–36; Його ж. Дожовтнева фінансово-правова література як джерело до вивчення проблем фінансової політики уряду Російської імперії кінця XVIII – початку XX ст. *Історія науки і біографістика*. 2010. № 2. URL: http://inb.dnsgb.com.ua/2010-2/10_orlyk.pdf. URL: 01.09.2019; Його ж. Єгор Канкрін і фіскальна політика Російської імперії в правобережній Україні в другій чверті XIX ст. *Спеціальні Історичні Дисципліни: питання теорії та методики: Зб. Наукових Праць*. 2006. № 2. С. 97–110; Його ж. Орлик В., Орлик С., Лузанова А. Інформаційний потенціал офіційних сайтів музеїв у нумізматиці дослідженнях та популяризації діяльності музейних установ. *Соціум. Документ. Комунікація*. 2021. №1(10). С. 393–422; Його ж. Орлик В.М. Інформаційний потенціал WEB-ресурсів у нумізматиці дослідженнях (на прикладі монет держав Хрестоносців). *«Архівознавчі та джерелознавчі галузі знань: проблеми взаємодії на сучасному етапі»*: Матеріали наукової конференції з міжнародною участю. 14 березня

Іноземні науковці також систематизують наявний науковий доробок. Часто він стосується конкретних подій в історії грошового обігу. Наприклад, у російській сучасній науці відбувається осмислення наявного історіографічного наукового доробку щодо реформи графа Є. Канкріна 1839–1843 р. Зокрема переосмислюється роль міністра фінансів, а також фундаментальність змін, які реформа привнесла в грошовий обіг імперії, акцентується увага на критичних поглядах деяких дослідників минулого на позитивний характер заходів у плані довгострокової перспективи розвитку російських імперських фінансів.

Ш. Мухамедіна у своєму дослідженні простежує еволюцію ставлення до реформи Є. Канкріна з боку дослідників, фахівців фінансової справи з часів власне проведення реформаторських заходів 1839–1843 рр. Здебільшого вона проаналізувала конструктивні критичні погляди науковців на діяльність міністра фінансів, про що красномовно говорить сама назва роботи: «Уроки реформ: министр финансов Е. Ф. Канкрин и его оппоненты». Крім того, значну частину праці дослідниця приділила безпосередньо реформаторським заходам Є. Канкріна⁴⁴.

Ш. Мухамедіна вважає, що оцінка діяльності Є. Канкріна на посаді міністра фінансів з боку офіційної влади була незмінною із часів ще Миколи I. А своєрідним вінцем такої позиції стало аналітичне узагальнення в праці «Министерство финансов 1802–1902 гг.»⁴⁵. Автор зазначає, що в цій науковій розвідці «увесь управлінський досвід Є. Канкріна знайшов гідне відображення...»⁴⁶. Вона наводить цитату із фундаментальної праці, яку ми також вважаємо за доцільне подати: «Время управления Министерством

2013 р., м. Київ. Київ, 2013. С. 129–133; Його ж. Орлик В.М. Податкові органи Російської імперії в Україні (історіографія проблеми). *Український історичний журнал*. 2005. № 4. С. 190–199; Його ж. Фінансова політика Російської імперії в українських губерніях у ХІХ ст. (історіографія проблеми). *Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.* 2006. 11. С. 85–95

⁴⁴ Мухамедіна Ш. Уроки реформ: министр финансов Е. Ф. Канкрин и его оппоненты. *Вестник Финансового университета*, 2012. №5. С. 62–71.

⁴⁵ Министерство финансовъ 1802-1902. Часть первая. СПб.: Экспедиция заготовления государственных бумаг, 1902. 683 с.

⁴⁶ Мухамедіна Ш. Уроки реформ министр финансов Е. Ф. Канкрин и его оппоненты.

Е.Ф. Канкрин справедливо почитается замечательным периодом в истории русских финансов: в эту эпоху наше государственное хозяйство получило прочную организацию, а в финансовой политике установилось единство направления... Если система Е.Ф. Канкрин и отличалась некоторою неподвижностью, то в применении к потребностям времени она дала благотворные результаты: охватив почти все стороны государственного хозяйства – бюджетное дело, источники государственного дохода, денежную часть, – она всюду внесла прочный порядок, а принятием покровительственного тарифа открыла стране возможность промышленного развития»⁴⁷.

Однак автор наводить твердження, що вже в 1860-х рр. наукова думка, яка суттєво тоді активізувалася, не завжди поділяла таку ідеалістичну позицію та фахівці цього часу вдавалися часом до різкої критики тієї системи грошового обігу, яку вибудував міністр фінансів (особливо в питаннях огріхів зверталися вони до впроваджених кредитних білетів). Інтерес до діяльності Ш. Мухамедіна пов'язує з тогочасною ситуацією з системою грошового обігу, а також з активним розвитком науки про економіку та фінанси. У цей час опонували Є. Канкріну тогочасні відомі фахівці в царині фінансів. Вона наводить думку, що М. Бунге в праці «Мысли графа Канкрин о бумажных деньгах» досить критично поставився до діяльності Є. Канкріна, однак не применшуючи його таланів як державного діяча. Унаслідок певних ідеологічних питань «застій став характерною рисою фінансового управління 1822–1842 рр.»⁴⁸.

Ш. Мухамедіна наводить зауваження інших дослідників, що думки М. Бунге поділялися й іншими. С. Муравйов виокремлює як позитивні, так і негативні риси діяльності Є. Канкріна. Автор наголошує на негативному (й цілком на її думку слухному) ставленні С. Муравйова до кредитних заходів Є. Канкріна, однак при цьому підкреслює важливість депозитних та

⁴⁷ Министерство финансов 1802-1902. Часть первая. С. 193–194.

⁴⁸ Мухамедина Ш. С. 68.

кредитних білетів, а також запровадження монети як платіжного засобу⁴⁹. Ш. Мухамедіна підбиває своєрідний підсумок еволюції ставлення до реформаторської діяльності міністра фінансів, що з 1860-х рр. ідеалізація змінилася в бік критичного огляду, який мав науковий характер, і такі напрацювання загалом сприяли корегуванню фінансової політики держави вже в пореформений період. Автор резюмує думку дослідників, що міністр фінансів або не зміг, або не мав бажання сформувати фінансову систему західного зразку з приватною ініціативою⁵⁰. Необхідно підкреслити, що Ш. Мухамедіна навела приклади дослідників імперських часів, які називали Є. Канкріна видатним реформатором й високо оцінювали діяльність міністра фінансів, серед них вказує В. Лебедева, К. Лодигенського, А. Шипова. Сама ж автор називає політику Є. Канкріна правильною, враховуючи потреби та ситуацію того часу, у якому опинився Є. Канкрін на посаді міністра фінансів⁵¹.

А. Аветісян проаналізував науковий доробок дослідників-істориків щодо діяльності графа Є. Канкріна не лише на ниві роботи в міністерстві фінансів, а й наводить спогади про його участь у війні 1812 р. тощо. Однак, безсумнівно, лівова доля статті присвячена саме поглядам істориків на роль та місце Є. Канкріна в реформуванні грошового обігу імперії. А. Аветісян стверджує, що думки дослідників на проведене реформування грошового обігу Є. Канкріном є діаметрально протилежними щодо позитивних або негативних наслідків для фінансів імперії. Деякі, на думку автора, вважали, що міністру фінансів доцільніше було б займатися військовою діяльністю, інші вважають його найкращим на той час міністром. Слід зауважити, А. Аветісян наводить досить цікаву думку, що історіографічне осмислення діяльності графа дасть змогу сформувати загальну картину не лише його фінансових заходів, а й ролі Є. Канкріна в селянському питанні (як відомо,

⁴⁹ Там само. С. 69.

⁵⁰ Там само. С. 69.

⁵¹ Там само. С. 69.

здебільшого історіографія вважала тривалий час, що Є. Канкрін у селянському питанні виступав проти скасування кріпацтва) [с. 302]⁵².

А. Аветісян, аналізуючи роботи істориків, першим наводить біографічну монографію про Є. Канкріна Р. Сементковського, цілком поділяємо думку автора щодо характеристики міністра фінансів Р. Сементковським лише з позитивного боку. Натомість наводить думку А. Скальковського про те, що міністр фінансів не заслуговує на таку оцінку, оскільки вважає Миколу I головним ініціатором грошової реформи. Окрім оцінок цих авторів акцентується увага на думці П. Шмідта про головну заслугу Є. Канкріна у вигляді бездефіцитного кошторису. А. Аветісян також як і Ш. Мухамедіна підкреслює важливість наукового доробку М. Бунге й констатує його думку, що головною заслугою є відновлення обігу грошей із металу, що також сприяло бездефіцитності держбюджету⁵³.

А. Аветісян наводить оцінку рівня наукового доробку щодо діяльності Є. Канкріна за радянських часів, вказуючи на відсутність у відповідній історіографії спеціальних досліджень, які стосувалися б суто діяльності міністра фінансів. Учений стверджує, що в радянській історіографії не вважали Є. Канкріна автором реформи, а його погляди в державному управлінні називали недоречними⁵⁴. Слід зауважити, що радянські дослідники все-таки розглядали саму грошову реформу 1839–1843 рр. у контексті загального розвитку фінансів та грошового обігу імперії (А. Друяна, І. Спасський та інші).

Аналізуючи сучасний період, А. Аветісян говорить про різні погляди дослідників на роль та діяльність міністра фінансів. У негативних тонах охарактеризував державну діяльність Л. Бердніков (А. Аветісян вказує на негативне ставлення цього автора внаслідок етнічного походження графа, що вважаємо абсолютно недоречним під час наукового дослідження). Натомість

⁵² Аветісян А. Р. Деятельность Е. Ф. Канкрин в оценке отечественных историков. *Вестник ТИ им. А. П. Чехова*. 2016. № 1. С. 302 (301–306).

⁵³ Там само. С. 302

⁵⁴ Там само. С. 303

наводить приклади високого ставлення й навіть геніальності Є. Канкріна, наприклад, акцентує увагу на назві праці Р. Боброва «Финансовый гений Державы». А. Аветісян аналізує оціночні висловлювання щодо реформи та місця Є. Канкріна інших дослідників, конкретизує основні положення реформи, на які звертали увагу автори. Загалом зазначається, що сучасна російська історіографія вважає діяльність міністра фінансів такою, що сприяла стабілізації грошової системи імперії⁵⁵.

1971 р. М. Котляр, який здійснив фундаментальний вклад у науковий доробок з історії грошового обігу на українських землях, а особливо з питань розповсюдження монет, присвятив свою статтю «Грошовий обіг на території України у вітчизняній історіографії» саме питанням характеристики наявних на той час досліджень⁵⁶. У науковій розвідці розглядалися праці не лише українських, а й російських, а також білоруських дослідників дожовтневого та радянського періодів. Хронологічні рамки об'єкту наукового доробку сягають XVIII – I половини XIX ст., тобто частково М. Котляр у своїй праці розриває також проблеми історіографії визначеного цим дослідженням періоду.

Про період XVIII–XIX ст. автор пише: «З суто наукової точки зору грошовий обіг XVIII – початку XIX ст. менш цікавий, ніж обіг XVII ст. Взагалі, чим ближче до нових часів, тим більше монета втрачає як історичне джерело. Це не могло не позначитись на дослідницькій праці вчених, що вивчають нумізматичну україніку.»⁵⁷. Тобто аналізуючи минулі періоди, М. Котляр зауважує набагато більшу активність українських дослідників із приводу історії монет. Необхідно також підкреслити, що науковий доробок з історії грошового обігу в загальноімперських масштабах значно переважає над висвітленням регіональних особливостей обігу в українських губерніях.

⁵⁵ Там само. С. 303-305

⁵⁶ Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України у вітчизняній історіографії. *Історіографічні дослідження в УРСР*. К.: Наукова думка, 1971. Вип. 4. С. 236–252.

⁵⁷ Там само. С. 252.

З-поміж українських учених на особливу увагу заслуговують праці вченого В. Орлика. В історіографічній праці про науковий доробок з історії фінансової політики В. Орлик описав фактори, які вплинули на розвиток у XIX столітті праць із відповідної проблематики. На історіографію початку XIX ст. вплинув розвиток наприкінці XVIII та на початку XIX століття товарно-грошових відносин, а також поширення на теренах імперії ідеї на той час визначних західноєвропейських економістів А. Сміта, Д. Рікардо⁵⁸. Важливим кроком для розвитку наукових досліджень із фінансів, податків В. Орлик вважає впровадження у 30–40-х рр. XIX століття в тогочасних закладах вищої освіти викладання фінансової та правової наук. Видатними дослідниками цього часу називає І. Горлова, Ф. Мільгаузена, Є. Оськіна. Також відчутним поштовхом для розвитку історії державних фінансів послугували буржуазні реформи 1860–1880-х рр. Цього періоду акцентується увага на важливості наукового доробку з історії податків С. Іловайського, В. Лебедева, Д. Львова, І. Озерова, І. Патлаєвського, Г. Сидоренка, І. Янжула⁵⁹. У 80–90-х рр. XIX століття з'являються численні статистичні джерела з вивчення історії фінансів.

У радянський період, як зауважує В. Орлик, проблематика податкової політики часів Російської імперії майже не висвітлювалася. Проте деякі аспекти все-таки вивчали М. Дружинін⁶⁰, І. Гуржій⁶¹, а в 50–70-х рр. відбувається активізація процесу розробки відповідної проблематики. Серед

⁵⁸ Орлик В.М. Фінансова політика Російської імперії в українських губерніях у XIX ст. (історіографія проблеми). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2006. 11. С. 85 (85–95)

⁵⁹ Там само. С. 87.

⁶⁰ Дружинин Н. М. Социально-экономическая история России. М.: Наука, 1987. 423 с.

⁶¹ Гуржій О., Орлик В. Оподаткування сільського населення України (XVII - середина XIX ст.): монографія. Черкаси : Ант, 2011. 196 с.; Його ж. Місце України в зовнішній торгівлі Росії кінця XVIII – першої половини XIX ст. *ВІЖ*. 1960. № 5. С. 51-63; Його ж. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVII ст. до 1861 року). Київ, 1962. 196 с.; Його ж. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. Київ, 1954. 451 с.; Його ж. О. Соціально-економічні зміни та розвиток постійної торгівлі в містах України кінця XVIII – першої половини XIX ст. *ВІЖ*. 1959. № 5. С. 36–52; Його ж. Деякі проблеми становлення купецького стану в Україні. Київ, 2004. 82 с.; Його ж. Основні закономірності розвитку торгівлі і місцевих ринків на Україні у XVIII ст. *ВІЖ*, 1986. № 8. С. 17–28.

дослідників сучасності В. Орлик у своїй праці виокремлює, окрім тих, що займалися податковою політикою та фінансами загалом, праці авторів, що присвячені реформам М. Сперанського та Є. Канкріна в царині фінансів (І. Левічевої, Т. Семенкової)⁶².

В. Орлик у 2010 р. у статті про дожовтневу літературу з фінансів та права Російської імперії кінця XVIII – початку XX ст. описував стан наукового доробку з питань економічної історії. Учений зазначав, що осмислення історичною наукою відповідного досвіду фінансів, рівня їхнього впливу на економіку дає змогу в сучасних умовах не припускати помилок, які вже були допущені раніше. При цьому автор переконливо доводить: «незважаючи на важливість досліджень цих та інших проблем економічної історії Російської імперії кінця XVIII – середини XIX ст., слід констатувати, що в Україні їм приділяється недостатня увага, а їхня історіографія перебуває в кризовому становищі»⁶³. Також В. Орлик наголошує на необхідності дослідження історії фінансів, фінансової політики й відповідного законодавства задля ефективних моделей управління сучасними українськими фінансами⁶⁴. Отже, реформаторська діяльність, наприклад, М. Сперанського або Є. Канкріна в царині грошового обігу є суттєвим фактором фінансової історії загалом.

В. Орлик науковий доробок з історії економіки поділяє на три групи, які, на думку вченого, дають змогу проаналізувати еволюцію фінансово-правової науки імперії. Він зараховує до першої групи документальні джерела, до другої – навчальну та довідкову літературу, а також монографії, третя групи представлена мемуарами, публіцистичними творами й різноманітною періодикою⁶⁵.

⁶² Там само. С. 91, 95.

⁶³ Орлик, В. М. Дожовтнева фінансово-правова література як джерело до вивчення проблем фінансової політики уряду Російської імперії кінця XVIII – початку XX ст. *Історія науки і біографістика*. 2010. № 2. URL: http://inb.dnsgb.com.ua/2010-2/10_orlyk.pdf [дата звернення: 01.09.2019].

⁶⁴ Там само.

⁶⁵ Там само.

Серед документальних джерел виокремлюються «Повне зібрання законів Російської імперії», «Звід законів Російської імперії», «Зібрання узаконень і розпоряджень уряду», різні видання відомств («Вестник финансов, промышленности и торговли»)⁶⁶, документальні праці І. Бліоха.

Варто зауважити, що В. Орлик характеризує перші праці, присвячені фінансам імперії. Однією з таких є «План фінансів» М. Сперанського, водночас доповнюючи: «Автор безпосередньо не піднімав питань, пов'язаних із Україною, але ряд статей роботи опосередковано стосувалися українських губерній та їх податних станів, зокрема ст. 116, 120, 123, 126»⁶⁷. Учений пише також про праці Є. Канкріна, які стосувалися фінансових та економічних питань наших регіонів (у «Короткому огляді російських фінансів 1838 р.»).

О. Дубянський оприлюднив у статті «Предпосылки денежной реформы Е.Ф. Канкрин» («Передумови грошової реформи Є. Канкріна») низку зауважень щодо стану історіографії, зокрема питання реформування грошової системи в 1839–1843 рр. Він наводив твердження, що більшість дослідників уникали висвітлення тих фактів, які, на думку О. Дубянського, дали б змогу подивитися з іншого боку на реформу та на Є. Канкріна. Як приклад автор наводить небажання Є. Канкріна втілювати реформу в життя (і зауважує, що ця позиція відрізняється від загальноприйнятої історіографії, зазначаючи усталену думку про початок підготовки до проведення реформи Є. Канкріном одразу після того, як він обійняв посаду міністра)⁶⁸.

О. Дубянський аналізує праці дослідників, які також висловлювали подібні думки. Він звертає увагу на думку В. Судейкіна про відсутність до 1837 р. у Є. Канкріна планів проводити будь-які фундаментальні реформи, наводить інформацію, що схожу позицію поділяв П. Шванебах (цитуючи працю дослідника про те, що головним опонентом реформи був сам її ініціатор Є. Канкрін). Водночас О. Дубянський переконує, що П. Шванебах

⁶⁶ Там само.

⁶⁷ Там само.

⁶⁸ Дубянский А.Н. Предпосылки денежной реформы Е.Ф. Канкрин.

наголошував на необхідності реформи, а головною метою вважав усунення простонародного лажу. За спостереженням О. Дубяньського, поділяючи погляди В. Судейкіна та П. Шванебаха, П. Мігулін піддав ще більшій критиці Є. Канкріна, звинувативши його в небажанні та супротиві проводити кардинальну реформу грошового обігу. До критиків такої позиції Є. Канкріна О. Дубяньський зараховував І. Кауфмана й наводив його висновки про другорядність ролі міністра фінансів у процесі проведення «реформи Канкріна»⁶⁹.

О. Дубяньський висловив досить цікаву думку про справедливість суджень того самого І. Кауфмана про негативну роль Є. Канкріна через уявлення про простонародний лаж як винятково шкідливе явище для системи грошового обігу. Водночас він вказує на ймовірний мотив Є. Канкріна відтермінування грошової реформи через сприйняття простонародного лажу як позитивного явища з позицій фіскальної політики держави⁷⁰. О. Дубяньський порушує також інші проблемні питання історії грошового обігу («паралельного грошового обігу» тощо), порівнюючи позиції різних фахівців.

Важливе історіографічне дослідження здійснила Л. Годунова в праці «До питання встановлення російського контролю над фінансами Лівобережної України: в інтерпретаціях історіографічних джерел кінця XVII – початку XIX ст.». Попри те, що воно не присвячене висвітленню наукового осмислення суто грошового обігу, тут міститься необхідна інформація в контексті історії фінансів. Загалом історіографічний доробок вона поділяє відповідно до періодизації української історіографії, запропонованої Я. Калакурою. Третій період саме присвячено XVIII – початку XIX століть⁷¹. Л. Годунова акцентує увагу на важливості описів Київського, Чернігівського й Новгород-Сіверського, Харківського

⁶⁹ Там само.

⁷⁰ Там само.

⁷¹ Годунова, Л. В. До питання встановлення російського контролю над фінансами Лівобережної України: в інтерпретаціях історіографічних джерел кінця XVII - початку XIX ст. *Nova Ukraina. Zeszyty historyczno-politologiczne*. 2014. № 14. С. 30 (29–35).

намісництв, складених за керівництвом малоросійського губернатора А. Милорадовича задля поліпшення процесу поширення на землі козацької автономії імперського адміністративно-територіального устрою в останній третині XVIII ст. Погоджуємося з дослідницею щодо важливості цих описово-статистичних джерел для вивчення історії впровадження імперської фіскальної системи на українських землях⁷². До того ж, ці джерела можуть бути використані й для висвітлення історії грошового обігу.

О. Скороход студіює окремі питання історіографії, наприклад, історії Таврійського монетного двору⁷³. Дослідниця тезово в науковій розвідці під назвою «Історія вивчення Таврійського монетного двору Російської імперії» підкреслила, що діяльність цього монетного двору посідає важливе місце в історії розвитку Півдня України, а головною метою визначається стан наукового доробку, присвяченого проблемам його функціонування⁷⁴. Зазначається, що одним із перших дослідників цієї установи був А. Скальковський. Констатується також увага до цієї проблематики барона С. де Шодуара. Дослідниця зауважує, що найбільш фундаментальне дослідження щодо історії створення, функціонування та припинення діяльності Таврійського монетного двору здійснив наприкінці XIX століття В. Смирнов⁷⁵.

О. Скороход коментує цінність праці В. Смирнова, описуючи широкий спектр джерел, на які спирався професор-сходознавець під час написання власного дослідження (зазначаються архів Таврійського губернського управління, «Записка о содержании старых письменных актов Новороссийского края», «Известия» Таврійської ученої архівної комісії)⁷⁶. Також дослідниця наголошує на думці В. Смирнова, що карбування спеціальної таврійської монети є суто забаганкою князя Г. Потьомкіна, а запровадження монетного двору було ідеєю непрактичною та не вигідною

⁷² Там само. С. 34

⁷³ Скороход О. Історія вивчення Таврійського монетного двору Російської імперії.

⁷⁴ Там само. С. 79.

⁷⁵ Там само. С. 79.

⁷⁶ Там само. С. 79.

(правильність твердження В. Смирнов підтверджував низкою факторів, серед яких були нетривалість діяльності двору, відсутність ресурсів для карбування, зловживання приватних осіб під час операцій купівлі міді, нестача кваліфікованих фахівців⁷⁷.

З-поміж інших осіб, які зробили внесок у науковий доробок з проблематики історії Таврійського монетного двору, О. Скороход згадує великого князя Георгія Михайловича Романова, зокрема вказує на публікацію на рубежі XIX–XX ст. багатьох каталогів, таблиць та посібників, присвячених російським монетам. Однак орієнтовані вони були, як доводить дослідниця, переважно на колекціонерів, а не на фахівців з історії грошового обігу, також у них не висвітлювалася історія двору, а лише описувалися монети, виготовлені на ньому (авторами фігурують Х. Гіль, А. Ільїн, І. Люмобудров, В. Петров, І. Толстий⁷⁸). Серед авторів каталогів монет та зібрань уже кінця XX та початку XXI століття О. Скороход виділяє Б. Брекке, А. Орлова, Г. Северіна, Б. Юсупова⁷⁹.

О. Скороход аналізує науковий доробок авторів кінця XX та початку XXI століття із загальної історії грошового обігу, у яких ішлося про Таврійський монетний двір. Підкреслюються праці І. Спаського та В. Узденікова. Вона акцентує увагу на запереченні І. Спаським твердження В. Смирнова та Г. Романова про факт карбування срібної «Таврійської» монети в Москві або Петербурзі разом із умотивуванням про відсутність необхідних умов на Таврійському монетному дворі. У тезах також наведена думка А. Юхта про суто ідеологічну мету карбування монет на цьому дворі внаслідок поїздки Катерини II до Криму. О. Скороход демонструє думки деяких авторів про факти карбування тут золотих монет⁸⁰.

⁷⁷ Там само. С.79

⁷⁸ Там само. С.80.

⁷⁹ Там само. С. 80.

⁸⁰ Там само. С. 80–81.

Підсумовуючи, О. Скороход пише про суперечливість фактів, наведених у наявному науковому доробку, його фрагментарний характер, відсутність даних про скарби з таврійськими монетами тощо⁸¹.

Окрім специфічних питань історіографії грошового обігу, а саме історії монетних дворів на теренах України, О. Скороход вивчає проблеми визначення стану наукової розробки політики російського царату у сфері грошового обігу на Півдні України (кінець XVIII ст.) у власних наукових статтях⁸².

О. Скороход здійснила класифікацію всієї наявної літератури, розподіливши її на три групи: до першої зараховані дослідження із загальної історії економіки України загалом або окремих регіонів, до другої – праці, присвячені історії грошового обігу лише на теренах України чи Російської імперії загалом, третя група праць охоплювала питання економіки Нової Січі (1734–1775 рр.)⁸³, однак вони не стосуються хронологічних рамок цього дисертаційного дослідження.

Характеризуючи першу групу, дослідниця вказує, що І. Коропецький, розкриваючи загальні тенденції розвитку економіки на українських землях, згадував також становище грошового обігу, а саме експансії російських грошей, які вже після реформ Петра I майже витіснили інші грошові одиниці з наших земель, називав кредитну систему примітивною⁸⁴. Не оминаючи увагою в цій категорії наукового доробку праці В. Орлика, О. Скороход акцентує увагу на важливості висвітлення в працях ученого процесів інкорпорації наших земель до податкової системи Російської імперії⁸⁵.

О. Скороход проаналізувала науковий доробок з історії бірж Р. Шиханова, зокрема наводила його твердження, що на Одеській біржі

⁸¹ Там само. С. 81.

⁸² Skorokhod, O. Стан наукової розробки проблеми заходів Російського уряду у сфері грошового обігу на Півдні України у другій половині XVIII ст. *Forum Numizmatyczne: Studia i Materiały*. Białystok, 2018. № 2. Р. 51–59.

⁸³ Там само. С.51.

⁸⁴ Там само. С.51.

⁸⁵ Там само. С. 51–52.

здебільшого торгівля велася сільськогосподарськими товарами, векселями та валютою⁸⁶.

Серед першої групи історіографічного доробку О. Скороход виділяє авторів, які вивчали різні аспекти установ, що займалися питаннями грошового обігу: банківських установ Південної України, ощадних скарбниць, приказів громадської опіки, а також статусу й становища купців-банкїрів. До того ж дослідниця зазначає, що надані імперським урядом пільги містам Півдня України сприяли тут розвитку швидкими темпами товарно-кредитних відносин⁸⁷.

До другої групи О. Скороход уналежнює праці М. Котляра. Авторка констатує важливість для історіографії наукового доробку цього відомого вченого й пише, що саме він уперше в радянській історіографії узагальнив історію обігу монет. О. Скороход зазначає, що з твердженням М. Котляра про переважання вже до кінця XVIII ст. російських монет на українських землях, підконтрольних Російській імперії, за винятком ситуації з Кримом, погоджувалися І. Грабинська та І. Грабинський, К. Хромов. Водночас вона конкретизує, що ці автори небагатослівно характеризують період історії грошового обігу, коли Україна перебувала у складі Російської імперії, згадуючи лише про факт панування тут російської монетної системи⁸⁸.

1.2. Історіографічні джерела дослідження

Як вже зазначалося, визначена дисертацією проблематика має складність класифікації історіографічної внаслідок перетину тут наук економіки й фінансів, нумізматики, історії. Це вплинуло й на специфіку джерельної бази дослідження. Розмаїття джерел з історії грошового обігу зумовлене тривалим часом дослідження проблематики, різними підходами, методами та акцентуванням уваги на певних проблемах унаслідок творення

⁸⁶ Там само. С.52.

⁸⁷ Там само. С.53.

⁸⁸ Там само. С. 53–54.

наукового доробку в різних цивілізаційних та державницьких системах (Російська імперія, радянщина, період незалежності й наукової свободи). Крім таких наук, як історія та економіка, широкий спектр джерел з історії грошового обігу репрезентований нормативною діяльністю імперського законодавця, тому це може перебувати також у площині наукових інтересів правової науки (а саме історії держави і права України та зарубіжних країн).

Науковий доробок умовно можна поділити на такі групи: 1) документальні джерела, а також компіляції авторами нормативно-правових джерел, норми яких урегульовували суспільні відносини в питаннях грошового обігу; 2) дисертаційні дослідження, автореферати, монографії, статті, у яких висвітлюються питання історії грошового обігу Наддніпрянської України у складі Російської імперії, а також відповідні праці, що стосуються питань загального функціонування грошової системи в імперії; 3) різноманітні видання довідкового характеру, рецензії, а також нумізматичні каталоги; 4) тези та інші матеріали наукових конференцій.

В аспекті документальних джерел варто зауважити, що фахівці можуть із привнесенням власних оціночних суджень розкривати в наукових дослідженнях реальний стан впровадження правових приписів й відповідних суспільних відносин (у нашому випадку це грошовий обіг на українських землях кінця XVIII – I половині XIX ст.), однак це можливо лише на основі висвітлення відповідних норм, які містилися в тогочасному законодавстві.

З таких джерел необхідно виділити «Сборник указов по монетному и медальному делу» М. Деммени 1887 р.⁸⁹. Звід законів із монетної справи уклав великий князь Георгій Михайлович у «Корпус руських монет»⁹⁰.

⁸⁹ Деммени М. Сборник указов по монетному и медальному делу в России помещённых в полном собрании законов с 1649 по 1881 г. Санкт-Петербург: Типо-литография А.М. Вольфа, 1887. Выпуск II. 423 с.; Його ж: Сборник указов по монетному и медальному делу в России помещённых в полном собрании законов с 1649 по 1881 г. Санкт-Петербург: Типо-литография А.М. Вольфа, 1887. Выпуск III 750 с.

⁹⁰ Романов Г.М. Корпус русских монет. Монеты царствования императора Николая I. Спб., типография А.Бенке 1890. XII, 281, XLI с.

Важливим джерелом є загальна збірка під редакцією О. Чистякова в 9 томах «Российское законодательство X-XX веков»⁹¹. А. Сабуров здійснив також підбірку документів з історії імперських фінансів⁹².

Однак головну увагу було приділено саме історіографічному аналізу публікацій XIX–XXI ст. з історії грошового обігу Російської імперії, Наддніпрянської України, окремих фінансових реформ у сфері грошового обігу тощо. Увесь наявний історіографічний доробок угруповано відповідно до концепції періодизації історіографії, запропонованої Я. Калакурою⁹³, яка передбачає шість періодів (ті, які стосуються хронологічних рамок нашого дисертаційного дослідження): 1) II половина XVIII – початок XIX ст.; 2) середина XIX ст.; 3) остання чверть XIX – початок XX ст.; 4) 20-ті – 30-ті роки XX ст.; 5) середина 30-х – II половина 80-х років XX ст.; 6) з кінця 80-х років XX ст. і до наших днів.

До першого періоду належать праці сучасників подій, які відбувалися навколо грошового обігу Наддніпрянської України та Російської імперії: А. Скальковського⁹⁴, С. Шодуара⁹⁵, А. Чистякова⁹⁶. Серед представників другого періоду необхідно виділити праці І. Ламанського⁹⁷, М. Корфа⁹⁸,

⁹¹ Чистяков О.И. Российское законодательство X-XX веков в 9 т. Москва: Юридическая литература, 1987. 528 с. Том 5. Законодательство периода расцвета абсолютизма; Чистяков О.И. Российское законодательство X-XX веков в 9 т. Москва: Юрид. лит., 1988. Том 6. Законодательство первой половины XIX века. 432 с.

⁹² Сабуров П.А. Материалы по истории русских финансов 1866–1897. Санкт-Петербург: тип. Гл. упр. уделов, 1899. 209 с.

⁹³ Калакура Я.С. Українська історіографія: Курс лекцій. К.: Генеза, 2004. 496 с.

⁹⁴ Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края 1731–1823.. Одесса : Городская типография, 1836. Ч. 1. с 1731 по 1796 год. 294 с. URL: <http://odnb.odessa.ua/rarities/item/4#view> (дата звернення: 1.11.2019)

⁹⁵ Шодуар С. Обозрение русских денег и иностранных монет, употреблявшихся в России с древних времен. СПб.: Типография экспедиции заготовления государственных бумаг, 1837. Ч. 1. 272 с.; Ч. 2 1841. XII, 320, IX с.; Шодуар С. Обозрение русских денег и иностранных монет, употреблявшихся в России с древних времен. Собрание изображений. СПб. : Типография экспедиции заготовления государственных бумаг, 1837. 23 с.

⁹⁶ Чистяков А. Обозрение монетного дела в России с половины XVII столетия по 1844 год. Санкт-Петербург : Типография И. Глазунова и К°, 1844. 38 с.

⁹⁷ Ламанский Е.И. Исторический очерк денежного обращения в России с 1650 по 1817 г. *Сборник статистических сведений о России, издаваемый статистическим отделением Императорского русского географического общества.* СПб, 1854. Кн. 2. С. 61–157; Его же: Статистический обзор операций Государственных Кредитных Установлений с 1817 г.

В. Гольдмана⁹⁹, А. Шипова¹⁰⁰, П. Шторха¹⁰¹, І. Патлаєвського¹⁰². Ці етапи характеризуються початком нагромадження наукових знань із системи грошового обігу, а також із становленням науки економіки і фінансів в імперії.

У третьому періоді відбулося своєрідне узагальнення результатів грошових реформ у дореформений період, надавалися оцінки грошової системи, яка функціонувала протягом II половини XVIII – XIX століття. У цей час світ побачили дослідження князя Г. Романова¹⁰³, В. Судейкіна¹⁰⁴, П. Нікольського¹⁰⁵, Р. Сементковського¹⁰⁶, В. Сміронова¹⁰⁷, П. Вінклера¹⁰⁸,

до настоящего времени. *Сборник статистических сведений о России, издаваемый статистическим отделением Императорского русского географического общества.* СПб, 1854. Кн. 2. С.159–306.

⁹⁸ Корф М.А. Жизнь графа Сперанского. Санкт-Петербург: Издание Императорской Публичной библиотеки (В типографии 2-го отделения собственной Е. И. В. канцелярии), 1861 Т. 1, (ч. 1 и 2). XVIII, 283 с.

⁹⁹ Гольдман В. Русские бумажные деньги. СПб. Издательство: Тип. Ретгера и Шнейдера, 1866. 252 с.

¹⁰⁰ Шипов А.П. Очерк жизни и государственной деятельности графа Канкрин. СПб.: Тип. О.И. Бакста, 1866. 42 с.

¹⁰¹ Шторх П. Материалы для истории государственных денежных знаков в России с 1653 по 1840 год». *Журнал министерства народного просвещения.* выпуск СXXXVII. С.–Петербург, 1868. С. 773–847

¹⁰² Патлаевский И. И. Теория денежного обращения Рикардо и его последователей. Зап. Имп. Новорос. ун-та. Одесса, 1871. 360 с.; Его же: Курс финансового права. Одесса: Тип. «Одес. вестн.», 1885. 279 с.

¹⁰³ Романов, Г.М. Корпус русских монет. Монеты царствования императора Николая I. Спб., типография А.Бенке 1890. XII, 281, XLI с.; Романов Г.М. Корпус русских монет. Монеты царствования императора Павла I. Спб.: типография А.Бенке, 1890. V, 47 с., VII л. ил.; Романов Г.М. Корпус русских монет. Монеты царствования Александра I. Спб.: типография А.Бенке, 1891. V, 147 с., XXII л.; Романов Г.М. Корпус русских монет. Монеты царствования императрицы Екатерины. Санкт-Петербург: Типография А. Бенке, 1904. 382 с. Т.1. Документы для истории монетного дела царствования императрицы Екатерины II; Романов Г.М. Корпус русских монет. Монеты царствования императрицы Екатерины. Санкт-Петербург: Типография А. Бенке, 1904. 125 с. Т.2. Описание монет царствования императрицы Екатерины II.

¹⁰⁴ Судейкин В.Т. Денежно-кредитная реформа графа Е.Ф. Канкрин (1839 – 1843 г.). *Юридический Вестник.* М., 1891. Том VII, Книга 2 (Февраль), № 2. С. 186–209; Книга 3 (Март), № 3. С. 354–384; Книга 4 (Апрель), № 4. С. 485–507.

¹⁰⁵ Никольский П. А., Бумажные деньги в России. Казань, 1892. 393 с.

¹⁰⁶ Сементковский Р.И. Е. Ф. Канкрин. Его жизнь и государственная деятельность: биографический очерк Р. И Сементковского. СПб.: Тип. и лит. В. А. Тиханова, 1893. 94 с.

¹⁰⁷ Смирнов В.Д. Таврическая монета: Очерк истории Феодосийского монетного двора. *Горный журнал.* 1892. Июнь. С. 300–459

¹⁰⁸ Винклер П.П. Из истории монетного дела в России. Платиновая монета. (1828-1845; 1859-1867). Санкт-Петербург: тип. П.П. Сойкина, 1893. 33 с.; Его же: Из истории

М. Кашкарова¹⁰⁹, О. Гур'єва¹¹⁰, М. Чечуліна¹¹¹, С. Середоніна¹¹², І. Кауфмана¹¹³, С. Вознесенського¹¹⁴. У радянські часи, тобто в четвертий та п'ятий періоди дослідження історії грошового обігу здійснювали Ф. Чучін¹¹⁵, А. Друян¹¹⁶, Ф. Михалевський¹¹⁷, А. Гусаков¹¹⁸, І. Спасський¹¹⁹, Л. Розенберга¹²⁰, І. Колташев¹²¹, Д. Мірській¹²², М. Котляр¹²³.

З кінця 1980-х років розпочався новий період, коли дослідники позбулись ідеологічних радянських обмежень та цензурування. Саме тоді відбувається певне переосмислення деяких процесів, що мали місце в

монетного дела в России. Перечеканка медной монеты. (1796-1797) : (С портр. кн. П.А. Зубова). Санкт-Петербург : тип. и хромолит. А. Траншель, 1898. 59 с., 15 ил., 1 л. фронт.

¹⁰⁹ Денежное обращение в России: Историко-статистическое исследование. Т. 1-2. / М.П. Кашкаров. СПб. : Гос. Тип., 1898. 481 с.; Його ж. Финансовые итоги последнего десятилетия (1892–1901 гг.). Санкт-Петербург : Гос. тип., 1903. Том. 1: Классификация государственных росписей ; Результаты сведения государственных росписей ; Обыкновенные доходы. VI, X, 220 с.

¹¹⁰ Гурьев А. Денежное обращение в России в XIX столетии: исторический очерк. Санкт-Петербург : Тип. В. Ф. Киршбаума, 1903. 253 с.

¹¹¹ Чечулин Н.Д. Очерки по истории русских финансов в царствование Екатерины II. СПб.: Сенатская типография, 1906. 386 с.

¹¹² Середонин С. М. Граф М. М. Сперанский. Очерк государственной деятельности. СПб. : Тип. товарищества «Общественная польза», 1909. 189 с.

¹¹³ Кауфман И.И. Из истории бумажных денег в России. СПб. : тип. «Север», 1909. 292 с.; Кауфман И.И. Серебряный рубль в России от его возникновения до конца XIX века. С.-Петербург: Типография Б.М. Вольфа, 1910. 269 с.

¹¹⁴ Вознесенский С.В. Первые сто лет истории Экспедиции заготовления государственных бумаг (1918-1919 гг.) / сост. Т.Н. Смекалова, А.В.Мельников, Н.М. Вечерухин. СПб. : Нестор-история, 2009. 426 с.

¹¹⁵ Чучин Ф.Г. Бумажные денежные знаки, выпущенные на территории бывшей Российской империи за время с 1769 по 1924 г.г. / под ред. Ф. Г. Чучина. Москва : Издание Уполномоченного по филателии и бонам в СССР, 1924. 199 с.

¹¹⁶ Друян А. Д. Очерки по истории денежного обращения России в XIX веке. М., 1941.

¹¹⁷ Михалевский, Ф.И. Очерки истории денег и денежного обращения. Т.1 [и единств.] / Акад. наук СССР. Ин-т экономики. Москва: Госфиниздат, 1948. 264 с.

¹¹⁸ Гусаков А. Д. Денежное обращение дореволюционной России: учебный материал по курсу «Денежное обращение и кредит СССР». Москва, 1954. 76 с.

¹¹⁹ Спасский И., Русская монетная система. Ленинград: Издательство Государственного Эрмитажа, 1962. 225 с.; Его же: Русские ефимки: Исследование и каталог / Отв. ред. В. Л. Янин, Н. Н. Покровский. Новосибирск: Наука, 1988. 208, [124] с.

¹²⁰ Розенберг Л. Историю рассказывают деньги. *Наука и жизнь*. 1964. № 3. С. 91–96

¹²¹ Колташев И. Рассказывают бумажные деньги. *Мир коллекционера*. Алма-Ата: Казахстан, 1967. С. 150–191. URL: https://www.e-reading.club/chapter.php/1020646/27/Mir_kollekcionera.html

¹²² Мирский Д. Титулованные фальшивомонетники. *Наука и жизнь*. 1969. № 10. С. 51–57.

¹²³ Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. Київ, Наук. думка, 1971. 175 с.

історії грошового обігу дореформеного періоду. Питанням грошового обігу присвячені праці А. Малишева, І. Сміреного й В. Таранкова¹²⁴, Т. Семенкової та А. Семенкова¹²⁵, О. Юхта¹²⁶, А. Алехова¹²⁷, М. Дмитрієнко¹²⁸, Р. Тхоржевського¹²⁹, Н. Дорофєєвої та З. Комаринської¹³⁰, А. Денісова¹³¹, В. Орлика¹³², О. Колесникова, О. Бойко та О. Коковіхіної¹³³, Р. Шуста¹³⁴, О. Дубянського¹³⁵, І. Рязанцевої¹³⁶, Л. Муравйової¹³⁷,

¹²⁴ Малышев А.И., Таранков В.И., Смиранный И.Н. Бумажные денежные знаки России и СССР. М.: Финансы и статистика, 1991. 496 с. URL: <http://vsemonetki.ru/books/item/f00/s00/z0000007/index.shtml> (дата звернення: 20.10.2019).

¹²⁵ Семенкова Т. Г., Семенков А. В. Денежные реформы России в XIX веке. СПб., 1992. 144 с.

¹²⁶ Юхт А.И. Русские деньги от Петра Великого до Александра I. М.: Финансы и статистика, 1994. 336 с.

¹²⁷ Алехов А.В. Фальшивые ассигнации Наполеона. *Нумизматический альманах*. 1998, №3, С. 27–40.

¹²⁸ Гроші в Україні: Факти і документи / НАН України. Ін-т історії України; Авт.: М. Дмитрієнко, В. Ющенко, В. Литвин та ін. К.: Фірма «ARS-Ukraine», 1998. 454 с.

¹²⁹ Тхоржевський Р.Й. Нариси з Історії грошей в Україні: (З давніх часів до сучасності) : Навч. посібник для економічн. та історичн. фак. Вузів, М-во освіти України; Тернопільська академія народн. госп. ; Науково-дослідн. центр історії грошей, Тернопіль, Вид-во Карп'юка, 1999. 237 с.

¹³⁰ Дорофєєва Н.І. З історії грошей України : Навчальний посібник / Ніна Дорофєєва, Зоряна Комаринська. – Львів : Львівський банківський ін-т НБУ, 2000. 165 с.

¹³¹ Денисов А.Е. Государственные бумажные знаки России, которые использовались в денежном обращении с 1798 по 1917. Часть 1. Государственные бумажные денежные знаки 1769-1843 годов. Москва: 2002. 139 с.

¹³² Орлик В. М. Єгор Канкрін і фінансова політика Російської імперії в правобережній Україні в другій чверті XIX ст. *Спеціальні Історичні Дисципліни: питання теорії та методики: Зб. Наукових Праць*. 2006. № 2. С. 97–110; Його ж: Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період. Кіровоград: Імекс ЛТД, 2007. 631 с.

¹³³ Колесников О. В., Бойко Д. І., Коковіхіна О. О. Історія грошей та фінансів. 2-ге видання виправлене та доповнене: Навч. пос. К.: Центр учбової літератури, 2008. 140 с.

¹³⁴ Шуст Р. М. Нумізматика: історія грошового обігу та монетної справи в Україні: Навч. посіб. 2-ге вид., стер.. К.: Знання, 2009. 376 с.; Гроші в Україні: Факти і документи / НАН України. Ін-т історії України; Авт.: М. Дмитрієнко, В. Ющенко, В. Литвин та ін. К.: Фірма «ARS-Ukraine», 1998. 454 с.

¹³⁵ Дубянский А. Н. Простонародные лажи в денежном обращении России в начале XIX века. *ЭКО*. №10. 2012. С. 179-188; Дубянский А.Н. Финансовая Реформа в России в Начале XIX века. *Вестник Санкт-Петербургского университета*. Сер.5. вып.2. 2012. С. 91–98.

¹³⁶ Рязанцева І. М. Боротьба з фальшивомонетництвом на українських землях у складі Російської імперії в середині XVIII – кінці XIX ст. *Право і безпека*. Х. :Харк. нац. ун-т внутр. справ, 2011. С. 36–37.

¹³⁷ Муравьева Л.А. Деньги и денежное обращение в России в первой половине XIX в. *Финансы и кредит*. №21. 2011. С.71–80.

Т. Махрової¹³⁸, Н. Трошіна¹³⁹, К. Яковлева та О. Яковлевої¹⁴⁰, Є. Миколайчук¹⁴¹, В. Бикова¹⁴², І. Скоморович¹⁴³ та інших.

Серед джерел третьої групи поширеними є каталоги монет російської імперії, різноманітні зводи монет В. Узденікова¹⁴⁴, В. Біткіна¹⁴⁵. У межах всеукраїнських та міжнародних конференцій існує цінний історіографічний матеріал українських та зарубіжних дослідників (О. Скороход¹⁴⁶ та ін.).

1.3. Методологічні засади роботи

Будь-яке наукове дослідження неможливе без застосування певної методології. Історичні та історіографічні праці повинні базуватися на низці важливих принципів, серед яких чи не найважливіше місце посідає принцип об'єктивності. Безсумнівно, через низку факторів повністю цього принципу дотриматися неможливо, однак під час дисертаційного дослідження ми намагалися максимально висвітлювати та враховувати різні думки, підходи тощо до тих самих явищ і процесів.

¹³⁸ Махрова Т. К. Из истории денежного обращения России в период наполеоновского вторжения № 1 (1) 2013 *Правоворядок: История, теория, практика*. Научно-практический журнал. Челябинск: ООО «Эскуэла», 2013. С. 116–123.

¹³⁹ Трошин Н.Н. Русские ассигнации французской подделки: мифы и факты. Отечественная война 1812 года. *Источники. Памятники. Проблемы: Материалы научной конференции*, 2–4 сентября 2013 г. С. 544–559.

¹⁴⁰ Яковлев К.Л., Яковлева О.Н. К вопросу об участии органов центрального отраслевого управления в борьбе с фальшивомонетничеством в Российской империи. *Труды Академии управления МВД России*. 2013. № 1 (23). С. 89–92; Яковлев К.Л., Яковлева О.Н. К вопросу о взаимодействии Министерства внутренних дел и Министерства финансов в сфере борьбы с фальшивомонетничеством в российской империи в первой половине XIX века. *Труды Академии управления МВД России*. 2016. № 4 (40). С. 93–95.

¹⁴¹ Миколайчук Е.А. Технологическая экспертиза русских ассигнаций выпуска 1769 –1818 годов. *Фотография. Изображение. Документ*. Вып. 5 (5). 2014. С. 61–67.

¹⁴² Быков В.А., Копанев А.А. Опыт налоговых реформ М.М. Сперанского 1810 года и современность. *Научный журнал НИУ ИТМО. Серия «экономика и экологический менеджмент»*. №2. 2015. С. 127 (126–131).

¹⁴³ Скоморович І.Г. Еволюція та функціонування грошової системи в Україні.

¹⁴⁴ Узденіков В. Монеты России 1700–1919. Москва, 2004. 498 с.

¹⁴⁵ Биткин В.В. Сводный каталог монет России. Киев, Юнона-монета, 2003. Часть I (1699-1740) - 544 с.; Часть II (1740-1917). 520 с.

¹⁴⁶ Скороход О. До історіографії грошового обігу на півдні України у дореформений період; Ї ж. Історія вивчення Таврійського монетного двору Російської імперії;

Ми використовували під час добору методології напрацювання І. Колесника¹⁴⁷ та Л. Зашкільняка¹⁴⁸. Вони встановили історіографічні методи аналізу та синтезу. Принцип аналізу складається зі своєрідної моделі, що включає низку факторів. Насамперед це «аналіз соціокультурних передумов стану та розвитку історичної науки певної доби, окремих наукових напрямів, шкіл, діяльності конкретного історика»¹⁴⁹, який ми застосовували під час дослідження проблем висвітлення історії грошового обігу, а саме оціночних тверджень дослідників відповідно до певного історіографічного періоду. Другою складовою є «характер проблематики історичних досліджень»¹⁵⁰. Ця складова може пояснювати певні домінантні погляди на процеси відповідно до умов, які склалися в житті сучасників написання дослідження. Наприклад, дослідники 1860-х років більш критично, а не ідеалізовано почали висвітлювати реформаторську діяльність графа Є. Канкріна, оскільки саме тоді грошова система знову опинилася в кризі. Особливо помітний вплив на наукові дослідження простежується за радянських часів, коли існувала жорстка цензура, ідеологія «марксизму-ленінізму» тощо. Третьою складовою є необхідність врахування кількості використаної джерельної бази та методологія, яку використовували автори.

Окрім того, І. Колесник стверджує, що: «Найважливішим чинником історіографічного аналізу є характеристика методологічних принципів історичного дослідження. Методологічні принципи реалізуються через стиль історичного мислення. Зміна стилів історичного мислення є рушійною силою процесу історичного пізнання. Нарешті, кінцевою метою історіографічного аналізу є дослідження історичних концепцій, схем та теорій. Наукова схема, історична концепція є одночасно метою і доробком пізнавальної діяльності певного напрямку, конкретного історика. Зміст концепції, як у краплі води,

¹⁴⁷ Колесник І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). К. : Генеза, 2000. 256 с.; Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія . К. : Інститут історії України НАН України, 2013. 566 с.

¹⁴⁸ Зашкільняк Л. Сучасна світова історіографія . Львів : ПАІС, 2007. 312 с.

¹⁴⁹ Там само. С. 31.

¹⁵⁰ Там само. С. 31.

відображає стан науки свого часу з усіма властивими їй ознаками і суперечностями. Для усвідомлення змісту концепції необхідне вивчення зовнішніх і внутрішніх передумов її виникнення та існування»¹⁵¹. Серед методів синтезу під час нашого дослідження використовувалися «класовий, культурологічний та сцієнтистський»¹⁵².

Як зазначалося, історія грошового обігу є складною проблематикою, де перетинається низка фундаментальних дисциплін, саме тому окреслені історіографічні методи поєднані нами з історичними (загальними та спеціальними), історико-економічними та історико-правовими. З-поміж суто історичних методів нами використані порівняльно-історичний, історичного моделювання, хронологічний, періодизації, структурно-системний. Оскільки дослідники приділяли значну увагу аналізу нормативно-правових документів, ми застосували порівняльно-правовий метод. З урахуванням економічної складової такого явища, як грошовий обіг використовувався метод економічного аналізу. Погоджуємося з твердженням В. Орлика, що опрацювання наукового доробку з економічних історичних проблем вимагає використання й врахування статистичних матеріалів, а також це передбачає відмову «від визнання імперативною тільки матеріальну частину людського буття»¹⁵³.

Обрані нами територіальні межі дослідження, а саме Наддніпрянська Україна й відповідно кордони українських губерній у складі Російської імперії, зумовили використання методології з урахуванням регіональних особливостей. Для визначення категоріального апарату ми скористалися

¹⁵¹ Там само. С. 32.

¹⁵² Там само. С.32

¹⁵³ Орлик В.М. Проблема достовірності статистичних даних в дослідженнях питань економічної історії Російської імперії. *Єлисавет. Збірник наукових праць Кіровоградського національного технічного університету*. Історичні науки. Кіровоград: КНТУ, 2012. Вип.1. С.171-177; Орлик В.М. До питання методології досліджень проблем економічної історії Російської імперії. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2011*. №18. С. 59 (59 –64).

монографією Я. Верменич¹⁵⁴, у якій розкриваються поняття «регіон», «губернія», «регіоналізм» тощо.

Висновки

Отже, на основі висвітленого історіографічного доробку можна констатувати, що більшість нечисленних узагальнювальних праць лише фрагментарно розкривають проблематику досліджень історії грошового обігу. Не існує жодного комплексного такого дослідження, яке б стосувалося всієї Наддніпрянської України. Названі фактори актуалізують потребу в системному узагальнювальному історіографічному дослідженні історії грошового обігу на українських землях у складі Російської імперії в дореформений період.

Зміст першого розділу викладено у роботах автора (див. додаток А₁₁).

¹⁵⁴ Верменич Я.В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. К.: Інститут історії України НАН України, 2003. 516 с.

РОЗДІЛ 2

МОНЕТНА СПРАВА НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ДОРЕФОРМЕНИЙ ПЕРІОД ЯК ОБ'ЄКТ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

2.1. Вивчення в наукових працях особливостей функціонування «дзвінкої монети» у Наддніпрянщині

Проблематика історії грошового обігу становить значний інтерес для історичної науки, оскільки є одним із найважливіших аспектів дослідження економічного життя держави. Без вивчення проблем грошового обігу в конкретному економічному механізмі неможливо відтворити повноцінну історичну картину функціонування тогочасних держави та суспільства.

В останній третині XVIII – на початку XIX століть завершуються інкорпораційні процеси російського уряду щодо приєднання українських земель до державного механізму Російської імперії. Відповідно відбувалися процеси уніфікації різноманітних аспектів державного управління, зокрема в питаннях регулювання грошового обігу. Отже, зміни та реформи в сфері грошового обігу Російської імперії безпосередньо стосувалися включеної до її складу частини українських земель.

Одним із перших описав історію грошей та грошового обігу, карбування монет, зокрема наприкінці XVIII – на початку XIX ст. барон Станіслав де Шодуар¹⁵⁵. Перша частина його праці «Обозрения русских денег и иностранных монет, употреблявшихся в России с древних времен» побачила світ ще в 1837 р. Як зазначає в передмові сам автор, до часу видання праці не існувало всезагальної історії про монети. При цьому автор наголошує на значній кількості різних досліджень, які були проведені до

¹⁵⁵ Шодуар С. Обозрение русских денег и иностранных монет, употреблявшихся в России с древних времен. СПб.: Типография экспедиции заготовления государственных бумаг, 1837. Ч. 1. 272 с.; Его же: Ч. 2 1841. XII, 320, IX с.; Его же: Обозрение русских денег и иностранных монет, употреблявшихся в России с древних времен. Собрание изображений. СПб.: Типография экспедиции заготовления государственных бумаг, 1837. 23 с..

нього, однак вони не дають змогу скласти цілісну на той час картину історії грошей. Таке завдання зі створення повноцінного опису історії грошей та монет поставив перед собою С. Шодуар. Для подальших досліджень у царині грошового обігу ця праця особливо важлива тим, що автор спирався під час написання на різноманітні статистичні джерела, законодавчі акти, а також різноманітні думки з приводу окресленої проблематики¹⁵⁶. Доречно зазначити, що сам автор вказував на велике зібрання належних йому книг, пов'язаних із грошима, а також колекцію монет у себе в помісті Івниці Волинської губернії.

Слід підкреслити, що у своїй праці автор використовує імперську вагову систему щодо грошей (1 російський фунт) порівняно з ваговими системами інших держав (англійський фунт, французький кілограм, фунт Неаполітанський тощо)¹⁵⁷. С. Шодуар розділив першу частину на шість розділів. Важливим фактором є те, що другий розділ він присвятив суто іноземним монетам, що діяли на теренах імперії. Шостий (останній) розділ описує монетну справу після грошової реформи Петра I й за періодами правління імператорів наводить історію карбування монет відповідно до металу, з якого вони були зроблені – золото, платина, срібло, мідь.

За роками правління імператорів автор наводить факти про зміни в законодавстві щодо карбування монет, які стосувалися ваги монет, якості сировини (наприклад, проба золота), іконографії та легенд, а також на яку суму було викарбовано монет певного типу металу (наприклад, за часів Павла I викарбовано золотих монет на більш ніж два мільйони рублів)¹⁵⁸.

1844 р. вийшло друком дослідження А. Чистякова «Обозрение монетного дела в России с половины XVII столетия по 1844 год». У ній автор наводить основні відомості про виготовлення монет в імперії. У вступній частині стисло схарактеризовано історію монетних дворів (які монетні двори

¹⁵⁶ Шодуар С. Обозрение русских денег и иностранных монет, потреблявшихся в России с древних времен. Ч. 1. С. II

¹⁵⁷ Там само. С. II.

¹⁵⁸ Там само. С. 155.

припинили існування до 1844 р., а які продовжують діяти та на карбуванні монет з яких металів спеціалізуються)¹⁵⁹. Наведено державні установи, що відали справами монетних дворів (з 1763 до 1811 рр. Монетний департамент Берг-колегії, а з 1811 р. Департамент гірничих та соляних справ при Міністерстві Фінансів)¹⁶⁰.

А. Чистяков зазначав, що наявна інформація дає змогу розпочати облік карбування срібних монет з 1664 р., золотих – з 1700 р., а мідних – лише з 1735 р. Важливим аспектом постає опис джерел, які він використав для свого дослідження. По-перше, це таблиці президента Берг-колегії Шлаттера, надруковані в гірничому журналі в 1832 р.; по-друге, таблиці зі статистичними даними праці барона С. Шодуара; по-третє, відомості гірничого начальника Єкатеринбурзьких заводів 1735–1839 рр. А. Чистяков зауважує, що ці джерела мають незначні неточності й «білі плями» щодо карбування монет в окремі проміжки часу, однак поєднавши цю розпорошену інформацію, він у своїй праці наводить відомості про монетну справу в імперії до 1844 р.¹⁶¹ Працю автор поділяє на чотири розділи, відповідно до металу, з якого було карбовано монети (золоті, срібні, платинові та мідні), у яких було охарактеризовано виробництво, подані статистичні дані та важливі зміни в монетній системі. Загалом «Обозрение монетного дела...» А. Чистякова насичено фактологічним матеріалом. Укraj важливі статистичні дані, висвітлена законодавча база, норми якої регулювали питання карбування монет. Автор вказує номінали монет, їхню вартість, зміни в іконографії. Водночас дослідженню бракує аналітичного аналізу важливих реформ у царині монетної справи. Також відштовхуючись від самої назви дослідження, воно не містить жодної інформації про паперові гроші, які на момент друку книги посідали важливе місце в системі

¹⁵⁹ Чистяков А. Обозрение монетного дела в России с половины XVII столетия по 1844 год. С.5.

¹⁶⁰ Там само. С. 6.

¹⁶¹ Там само. С. 6.

грошового обігу імперії загалом та на землях Наддніпрянської України зокрема.

1868 р. у журналі Міністерства народної освіти були опубліковані «Материалы для истории государственных денежных знаков в России с 1653 по 1840 год» П. Шторха¹⁶². Варто зауважити, що окрім багатьох аспектів функціонування монет в системі грошового обігу імперії, автор приділив значну увагу ролі паперових грошових знаків, які не були предметом дослідження в працях С. Шодуара та А. Чистякова.

П. Шторх у дослідженні, окрім суто фактологічного матеріалу, надає оціночні судження певним важливим явищам у сфері грошового обігу, звертає увагу на причини та наслідки реформ. Наприклад, автор стверджував, що за Павла I відбулася важлива інновація, яка мала на меті полегшити обіг мідної монети. За часів його правління вся мідна монета виготовлялася з відповідної сировини в Єкатеринбурзі, тому транспортування монети в інші частини імперії (зокрема на українські терени) супроводжувалося колосальними витратами. Тим часом місцеві «заводчики» мали потребу в грошах для здійснення платежів, тому вони звернулися до влади з проханням відпускати їм монети на місці. Своєю чергою Сенат 1801 р. дозволив в Єкатеринбурзі видавати за вексями належні їм гроші¹⁶³. П. Шторх наголошував також на тому, що, наприклад, за часів правління Олександра I посилений випуск мідних монет спричинив появу низки негативних факторів. У казначействах накопичилася значна кількість мідних монет, оскільки податі стягувалися саме такими грошима. Автор зауважує, що мідна монета карбувалася в обсязі значно вищому за необхідну потребу. Монети з міді склали значну частину грошової маси, що перебувала в обігу (статистику П. Шторх аналізує від початку XVIII ст. до 1830-х років). Автор доводить, що мідні монети в грошовому обігу були як «допоміжні» для срібних монет, недоліки монет із міді не відчувалися, однак після правління

¹⁶² Шторх П. *Материалы для истории государственных денежных знаков в России с 1653 по 1840 год*. С. 773–847.

¹⁶³ Там само. С.783

Єлизавети Петрівни монети з цього металу почали витісняти всі інші, водночас гостро постали деякі проблеми. По-перше, незручності створювала вага мідної монети (1000 рублів важили 62 пуди 20 фунтів, для транспортування яких необхідно було вже два тяглових коня). По-друге, лічба таких монет була важкою справою. До того ж, за спостереженням автора, за 131 р. мідна монета карбувалася 9-ти різних номіналів, а її вартість з пуду металу змінювалася 14 разів. Водночас були періоди, коли вартість монет була нижчою за вартість відповідної ваги металу, тобто карбування монет шкодило державному бюджетові¹⁶⁴.

Питання монетної справи за імперських часів вивчав професор Одеського (Новоросійського) університету І. Патлаєвський. Попри те, що його праця «Денежный рынок в России от 1700 до 1762 года»¹⁶⁵ стосується дещо іншої хронології, він окреслює низку важливих факторів функціонування монетної системи імперії, які мали далекосяжні наслідки. На відміну від П. Шторха, І. Патлаєвський зробив висновок про те, що в І половині XVIII ст. кількість дрібної срібної монети не задовольняла весь попит на розмінну монету, тому мідна монета поступово перетворювалася на головну розмінну монету¹⁶⁶. Він зазначив, що золота й срібна монети через штучний низький курс перетворилися на товар, а не виконували функцію грошей, водночас мідна монета мала довіру в населення.

Також І. Патлаєвський наголошував, що з 1762 р. розпочався новий період в імперській грошовій системі, який тривав до часу видання праці відомого професора. Від початку царювання Катерини II остаточно встановлювалася монетна одиниця, яка існувала майже незмінно до сучасності автора. За часів цієї імператриці починаються зловживання

¹⁶⁴ Там само. С. 785–788.

¹⁶⁵ Патлаевский И. И. Теория денежного обращения Рикардо и его последователей.

¹⁶⁶ Пасічник Н.В. Розвиток фінансово-правової науки у Новоросійському університеті (1865–1907 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя : ЗНУ, 2016. Вип.46. с.72 (106–109).

кредитом спочатку шляхом карбування мідної монети, а згодом випуску асигнацій¹⁶⁷.

У повному зібранні законів Російської імперії містяться акти, норми яких регулювали широке коло суспільних відносин, що склалися в Російській імперії, зокрема грошовий обіг. 1887 р. М. Деммени здійснив фундаментальну роботу, скомпонувавши в єдину збірку в хронологічній послідовності всі імперські акти, що стосувалися монетної та медальної справи від 1649 по 1881 рр. у «Сборнике указов по монетному и медальному делу»¹⁶⁸.

Деякі дослідження XIX ст. охоплювали не лише загальні питання монетного обігу, а й аспекти вузької направленості, наприклад, історії монетного двору у Феодосії. Наприкінці XIX століття вийшло друком одне з найбільш фундаментальних досліджень з історії монетного двору у Феодосії. Підготував його професор В. Смирнов. Професор зазначав, що ініціатором побудови у Феодосії монетного двору був князь Г. Потьомкін. Саму ідею заснування він називає суто примхою князя, а двір – «значною політичною іграшкою»¹⁶⁹.

Карбування монет у Криму також було ідеєю Г. Потьомкіна, що поставало як один з атрибутів володарювання на підлеглий території (оскільки князь отримав титул «Таврійського»). Сам автор пише про карбування саме Таврійської монети так: «...Может быть, он выбил бы ее и со своим собственным именем...но в данный раз он должен был довольствоваться хоть находением рядом с инициалами императрицы инициала той области, князем которой он титулировался. Вот единственное, нам кажется, возможное объяснение происхождения затей кн. Потьомкина,

¹⁶⁷ Там само. С. 71

¹⁶⁸ Деммени М. Сборник указов по монетному и медальному делу в России помещённых в полном собрании законов с 1649 по 1881 г. Выпуск II.; Его же: Сборник указов по монетному и медальному делу в России помещённых в полном собрании законов с 1649 по 1881 г. Выпуск III

¹⁶⁹ Смирнов В.Д. Таврическая монета: Очерк истории Феодосийского монетного двора. С. 300.

именуемой Феодосийским монетным двором»¹⁷⁰. Отже, В. Смирнов наголошує на відсутності економічних, фінансових суттєвих потреб із заснування в регіоні справи з карбування монет, а ця «іграшка» проіснувала не довго й швидко була забута, не залишивши після себе якихось відчутних результатів.

В. Смирнов з-поміж діячів, які відіграли суттєву роль в історії організації, функціонування монетного двору у Феодосії, крім князя Г. Потьомкіна, називав В. Каховського (перший правитель Таврійської області), І. Затлера (керуючий монетним двором), його помічника І. Гінца, генерала М. Каховського. Також він згадував представників місцевої адміністрації, митниці тощо¹⁷¹.

Щодо існування у Феодосії до цього періоду потужностей із карбування монет В. Смирнов пише, що останній кримський хан робив спроби організувати монетне карбування. Автор стверджує, що хоч на ханських монетах зазначалося місто Бахчисарай, власне виготовлення монет відбувалося у Феодосії, на околиці Ташлику. Дослідник заперечує твердження А. Скальковського про розташування ханського монетного двору й вказує на документальні джерела існування саме в Ташлику такого підприємства. До того ж, В. Смирнов пише, що монетний двір у Ташлику був реорганізований згодом уже в російській імперській, який: «...как видно из документов, не был выстроен вновь, а получился через исправление обветшавших строений какого-то прежнего монетного двора»¹⁷². Автор наводить важливу документальну інформацію зі специфіки відбудови монетного двору. Водночас В. Смирнов, називаючи організацію в регіоні монетного двору забаганкою Г. Потьомкіна, ідею заснування двору на основі раніше наявного татарського називає економічно обґрунтованою¹⁷³.

¹⁷⁰ Там само. С. 303.

¹⁷¹ Там само. С. 304.

¹⁷² Там само. С. 307

¹⁷³ Там само. С. 308.

Уся будівля двору була в незадовільному стані й підлягала реконструкції, яка тривала три роки, причому навіть після запуску карбування монет будівничі роботи велися протягом усього існування монетного двору. Цікавим є факт, що місцева влада тривалий час не надавала всіх необхідних матеріалів для завершення робіт з облаштування, однак очільник монетного двору вдало скористався майбутнім прибуттям імператриці в Крим та, як зазначає В. Смирнов: «Таким образом декоративные соображения не миновали и монетного двора на случай посещения его императрицею»¹⁷⁴. Однак, як слушно зауважив професор, окрім зовнішнього вигляду двору й наявності необхідних потужностей поставала інша, важлива й невирішена проблема – логістична та сировинна, а також відсутність кваліфікованих кадрів.

У другому розділі праці В. Смирнов докладно аналізує факти нестачі сировини та інших необхідних для процесу карбування матеріалів. Зазначається, що були спроби навіть купувати паливо для виробництва за межами Таврійської області, незважаючи на очевидні логістичні втрати та економічну недоцільність такого кроку¹⁷⁵. Мідь для виготовлення монет привозили з турецької Анатолії, оскільки з внутрішніх імперських регіонів майже неможливо її було доправити, й купували її за гроші (ще одне свідчення недоцільності виготовлення за такий рахунок нових грошей) або за пшеницю чи сіль (іноді купці навіть відмовлялись отримувати за мідь дзвінку монету, а вимагали саме таку продукцію)¹⁷⁶. У четвертому розділі автор докладно описав усі негаразди з нестачею робочих рук, вказав на факти постійного самовільного відлучення з робочих місць робітників, яких намагалися залучити до процесу виробництва¹⁷⁷.

В. Смирнов наводить свідчення про загальну суму, на яку було накарбовано тут мідних монет – 50 тисяч 350 рублів сріблом. Також автор

¹⁷⁴ Там само. С. 309–312.

¹⁷⁵ Там само. С. 314–316.

¹⁷⁶ Там само. С. 323.

¹⁷⁷ Там само. С. 427–437.

зазначає номінали, які тут карбувалися – п'ятак, номіналом у 5 копійок, що, як підкреслює В. Смирнов, у звітах вказувались як легковагові, та номіналом у 2 копійки¹⁷⁸. Окремо наголошується на факті згадування у звітах, рапортах та інших документах лише або сировинної міді, або мідних монет, які були накарбовані. У документації феодосійського монетного двору немає жодної згадки про срібну монету, що тут могла бути накарбована. В. Смирнов вказує на інформацію в праці та особливе ставлення А. Скальковського про срібну монету, оскільки останній звернув увагу саме на рідкість цієї монети (мала позначення Т.М.). Рідкісною така монета, як припускає В. Смирнов, є внаслідок особливого приводу її карбування. Таким послугувала поїздка імператриці Катерини II до Криму, під час якої срібні монети могли роздавати народу. На думку професора, монета, ймовірно, карбувалася в іншому монетному дворі, оскільки відомості про неї відсутні в документації монетного двору Феодосії. Найвірогідніше завдяки високій її якості зазначаються монетні двори Москви або Петербургу¹⁷⁹. Причиною закриття монетного двору В. Смирнов називає війну з Туреччиною.

Загалом дослідження В. Смирнова насичене важливою фактологічною інформацією про підготовчий період уведення в експлуатацію монетного двору, про різноманітні проблеми, що виникали під час будівництва та процесу карбування. Необхідно наголосити на особливій цінності праці цього автора, оскільки він опрацював значний масив архівних та документальних тюркомовних джерел та ввів їх у науковий доробок.

Вагомий внесок привніс у науковий доробок із нумізматики князь Г. Романов. Його «Корпус русских монет» російський вчений І. Дудко називає найбільш повним зібранням та каталогом російських монет¹⁸⁰. До хронологічних рамок кінця XVIII ст. – першої половини XIX ст. належать

¹⁷⁸ Там само. С. 436–437.

¹⁷⁹ Там само. С. 449.

¹⁸⁰ Дудко И.Г. Великий князь Георгий Михайлович Романов как нумизмат-исследователь монетного дела России или его корпус русских монет. *Социально-политические науки*. 2017. № 5. С. 102 (101–103).

його праці «Монеты царствования императора Николая I»¹⁸¹ (1890 р.); «Монеты царствования Павла I»¹⁸² (1890 р.), «Монеты царствования Александра I»¹⁸³ (1891 р.), «Монеты царствования Императрицы Екатерины II» (1894 р.) в двох томах¹⁸⁴.

У першому томі монет Катерини II цінна інформація міститься щодо документальних джерел, присвячених грошовому обігу імперії. У передмові означені джерела, використані автором. Особливо значущими є документи з архівів державних установ, значний масив інформації зібраний із архіву Таврійського губернського правління, що може надати ґрунтовні відомості про грошовий обіг на теренах Криму¹⁸⁵.

Аналізу історії грошового обігу монет за часів Катерини II присвячена передмова до праці. У ній подані різноманітні аспекти обігу золотої, срібної, мідної та регіональних монет. Г. Романов висвітлює по-черзі аспекти карбування монет за типом металу. У праці стверджується, що після змін у внутрішній вартості золотої монети у 1760-х рр. і після цього протягом усього правління Катерини II її вартість не змінювалася, подібною доля була в срібної монети. Щодо мідної монети Г. Романов зауважував, що Катерина II була проти перекарбування мідної монети з 16 до 32 руб. вартості й наказала повернути вартість до 16 руб., після чого мідна монета в обігу перебувала в незмінному вигляді як з позиції вартості, так й іконографії до 1796 р.¹⁸⁶ Автор акцентує увагу на проєкті реформи 1796 р. князя Платона

¹⁸¹ Романов, Г.М. Корпус русских монет. Монеты царствования императора Николая I. Спб., типография А.Бенке 1890. XII, 281, XLI с.

¹⁸² Романов Г.М. Корпус русских монет. Монеты царствования императора Павла I. Спб.: типография А.Бенке, 1890. V, 47 с., VII л. ил..

¹⁸³ Романов Г.М. Корпус русских монет. Монеты царствования Александра I. Спб.: типография А.Бенке, 1891. V, 147 с., XXII л.

¹⁸⁴ Романов, Г.М. Корпус русских монет. Монеты царствования императрицы Екатерины. Санкт-Петербург : Типография А. Бенке, 1904, с. 382. Т.1. Документы для истории монетного дела царствования императрицы Екатерины II; Романов, Г.М. Корпус русских монет. Монеты царствования императрицы Екатерины. Санкт-Петербург : Типография А. Бенке, 1904, с. 125. Т.2. Описание монет царствования императрицы Екатерины II.

¹⁸⁵ Романов, Г.М. Корпус русских монет. Монеты царствования императрицы Екатерины. Санкт-Петербург : Типография А. Бенке, 1904, С. I. Т.1.

¹⁸⁶ Там само. С. III – V.

Зубова про перекарбування мідних монет знову з 16 до 32 руб. Після ухвалення проєкту задля карбування нових монет Г. Романов повідомляє про влаштування нових монетних дворів, серед яких у 1796 р. згадується Херсонський¹⁸⁷.

При висвітленні місцевих грошей монет в праці окреслюється історія таврійських монет. Г. Романов пише про місце карбування таких монет – у Феодосії, хронологічні рамки карбування – 1786–1788 рр. На основі наявних для автора джерел він робить висновок про те, що у «Повному зібранні законів Російської імперії» є лише один указ (датований 30 травня 1787 р.), який стосується таврійської монети. Орієнтуючись на зазначені в праці документи, Г. Романов вказує на наміри російської влади карбувати таку монету ще в 1783 р. Дослідник характеризує іконографію таврійської мідної монети й звертає увагу на відсутність відмінностей порівняно зі «звичайними» мідними монетами, окрім надпису літер Т.М. у легенді. Прикметно, що саме завдяки цьому фактору автор говорить про дозвіл на обіг такої монети на всій території імперії¹⁸⁸. Нумізмат пише й про монети з інших металів, зазначаючи їхні номінали, зокрема таврійські срібні монети у 2, 5, 10 і 20 к. Автор акцентував на відсутності відомостей про срібні монети в документах губернських та інших державних установ, тому наводив твердження В. Смірнова про специфічне призначення такої срібної монети – лише як сувенір для Катерини II, коли та перебувала у відповідному регіоні. Водночас Г. Романов погоджується із В. Смірновим про московське або пітерське походження такої монети¹⁸⁹.

Також важливим для історії грошового обігу є проведений Г. Романовим аналіз діяльності монетних дворів у II половині XVIII ст. Так, зокрема, створення Херсонського монетного двору в 1796 році автор пов'язує з новою необхідністю карбування «важкої» мідної монети й

¹⁸⁷ Там само. С. VI.

¹⁸⁸ Там само. С. XII.

¹⁸⁹ Там само. С. VIII.

зауважує, що він так і не приступив до процесу карбування через рішення Павла I¹⁹⁰.

Якщо перший том присвячено суто історії монетного обігу в Російській імперії, то другий докладно розкриває характеристики монет, наводяться цінні ілюстративні матеріали тощо. Загалом перший том важливий для нумізматики та історії грошового обігу Наддніпрянської України колосальним масивом документальних та архівних матеріалів, які були опрацьовані та зібрані автором у «Монетах царствования императрицы Екатерины».

Декількома роками раніше вийшла друком його праця «Монеты царствования Павла I»¹⁹¹, у якій автор, як і в попередній праці, наводить інформацію про джерельну базу з грошового обігу часів Павла I. Тут зібрані та опрацьовані документальні матеріали з «Повного зібрання законів» та архіву державного казначейства. У передмові аналогічно до книги про монети часів Катерини II міститься аналіз історії монетного обігу на основі проаналізованих автором документів.

Г. Романов описує діяльність та аспекти створення як нових монетних дворів (Банківський монетний двір), так і роботу деяких попередніх та підстави згортання тих чи тих із них, які були впроваджені за Катерини II¹⁹². Він описує деталі карбування кожної з монет із конкретного типу металу, вказує на зміни в іконографії, наводить статистичні відомості карбування тощо. Так, автор повідомляє про зміни в карбуванні золотої монети одразу після сходження Павла I на трон. До того ж, наголошує на зміні проби золотої монети вже в грудні 1796 р. із 94 на 94 і 2/3 проби. Г. Романов акцентує увагу на припиненні з 1798 р. карбування червонців, хоча прямої на це заборони (не існувало)¹⁹³. Окремо в роботі йдеться про зміну у вазі, пробі та іконографії срібної монети, а також про те, що після 1797 р. срібна монета

¹⁹⁰ Там само. С. XI.

¹⁹¹ Романов Г.М. Корпус русских монет. Монеты царствования императора Павла I. Спб.: типография А.Бенке, 1890. V, 47 с., VII л. ил..

¹⁹² Там само. С. II–III.

¹⁹³ Там само. С. III.

до кінця правління Павла I змінам вже не підлягала. Щодо монети мідної, окрім указу від 20 січня 1797 р. про повернення до карбування мідних монет відповідно до 16 руб. з пуду, іншої інформації автор не надає. Після наведених за хронологічним порядком законодавчих актів, які стосувалися монетного обігу, Г. Романов розміщує таблиці з інформацією про кількість накарбованих монет відповідно до металу, номіналу та року виготовлення¹⁹⁴.

Ще одна книга із фундаментального циклу присвячена монетам за часів Олександра I¹⁹⁵. Автор у цьому розділі використовував знову-таки «Повне зібрання законів», архівні матеріали міністерства фінансів, з уточненням: монетний відділ департаменту держказначейства, кредитна канцелярія. Історія монетного обігу, як і в інших частинах «Корпуса руських монет» висвітлюється відповідно до діяльності монетних дворів та нормативно-правових актів влади й архівних документів держустанов.

На початку передмови автор робить правильне припущення про втрату частини документальних джерел з архівів унаслідок наполеонівських війн. Автор описує не лише «звичайні» монетні двори, а й діяльність Варшавського та Грузинського, які мали власну специфіку. Г. Романов пише про використання надпису С.П.Б. під час карбування в Банківському монетному дворі через відсутність свого знаку. Він розмежовує Банківський та Санкт-Петербурзький монетні двори з іншими на основі тих монет, які тут карбувалися (у книзі наголошується, що перші два карбували золоту, срібну та мідну, а всі інші лише срібну)¹⁹⁶. Доречно зауважити, що нумізмат зазначав про напрямок діяльності монетних дворів, Єкатеринбурзький виготовляв мідну монету для європейської частини імперії, тобто і для українських земель. Доцільно згадати про цікавий документ з архіву монетного відділу державного казначейства, де міститься інформація про важливі аспекти існування створених у 1796 р. та згодом ліквідованих

¹⁹⁴ Там само. С. 3–24.

¹⁹⁵ Романов Г.М. Корпус русских монет. Монеты царствования Александра I. Спб.: типография А.Бенке, 1891. V, 147 с., XXII л.

¹⁹⁶ Там само. С. II.

монетних дворів (зокрема Херсонського)¹⁹⁷. Автор пояснює причину розміщення інформації про іншу хронологію подій датою документу – 1817 р.

У своїй книзі Г. Романов також вдається до опису особливостей обігу монет відповідно до типу металу. Щодо історії карбування золотих монет він наводить цікаву інформацію про заготування голландських червонців і повідомляє на мету їх створення – для розрахунку за кордоном. Автор наводить відповідно до документів характеристику змін у пробах срібної монети. Фундаментальні для грошового обігу маніфести від 20 червня 1810 р. та 29 серпня 1810 р. розкриває лише в аспекті змін проби, кількості чистого срібла тощо¹⁹⁸.

Також слід звернути увагу на наявність у книзі Г. Романова важливої статистичної інформації про загальну кількість виготовлених монет, у якому році та з яких металів. До того ж, є відомості про досягнення карбування в кожному монетному дворі окремо. Розміщена за хронологічним принципом документальна та архівознавча база постає вкрай важливою для досліджень із нумізматики та історії грошового обігу.

1890 р. вийшла друком книга Г. Романова із серії «Корпуса русских монет» про монетний обіг за роки правління Миколи I.¹⁹⁹ У ній було зібрано та опубліковано величезний масив документальної інформації за значний проміжок часу. Автор використовував серед документів вже наявну збірку М. Деммені, справи та архівні матеріали (тобто наявні на той час документи та вже такі, що були відправлені до архіву) монетного відділу департаменту держказначейства, а також документацію з різноманітних інстанцій, створених для царства Польського у складі Російської імперії.

Не відступаючи від загальної системи побудови власних праць, він у передмові описує діяльність монетних дворів. Зазначається про

¹⁹⁷ Там само. С. 34.

¹⁹⁸ Там само. С. III–IV.

¹⁹⁹ Романов, Г.М. Корпус русских монет. Монеты царствования императора Николая I. Спб., типография А.Бенке 1890. XII, 281, XLI с.

Єкатеринбурзький монетний двір у цей період, у питанні виготовлені мідних монет за твердженням автора інші монетні двори лише «допомагали» їх карбувати. Г. Романов характеризує технологічний бік процесу карбування, відповідальних осіб тощо. Автор, окрім золотої, срібної та мідної монет, згадує платинову, яка ввійшла в монетний обіг за Миколи I. Г. Романов стисло наводить основні зміни в іконографії монет на основі тих документів, які містилися в праці. Подаються в хронологічній послідовності відповідно до указів зміни ваги золотих монет, малюнків на них, особливі надписи на монетах (наприклад, у книзі зазначаються документи, де йдеться про новий надпис на 1 тис. півімперіалів «розс. Кольов.» на честь відкритих нових золотих копалин у Коливано-Воскресенському розсіпі²⁰⁰).

Г. Романов наводить думку про мотиви влади почати карбування платинової монети: її почали виготовляти для збільшення можливостей реалізації видобутої платини як сировини. Також наводиться причина припинення карбування такої монети в 1845 році – влада намагалась уникнути розповсюдження в обігу підробок платинових монет унаслідок зниження ціни на сировину²⁰¹. У передмові стисло за хронологічним принципом окреслені основні положення різноманітних указів та інших документів, де згадувалася срібна монета. Це здійснено також здебільшого в аспекті опису іконографії карбування срібної монети. Про реформу 1839 р. лише згадується: «...введен счет на серебро...»²⁰². Загалом важко переоцінити важливість для наукового доробку напрацювань Г. Романова, оскільки тут компактно зібрані необхідні для дослідження історії грошового обігу документальні джерела.

Наприкінці XIX ст. серію праць з історії монетної справи Російської імперії опублікував П. фон Вінклер під загальною назвою «Из истории

²⁰⁰ Там само. С. VII.

²⁰¹ Там само. С. IX.

²⁰² Там само. С. X.

монетного дела в России»²⁰³. Він у кожній із публікацій розглядав певний окремий тип монет, у контексті дослідження історії монетного обігу – у 1893 р. платиновій²⁰⁴, у 1898 перекарбуванню мідної монети у 1796–1797 рр.²⁰⁵, 1899 р. про монету Таврійську²⁰⁶.

П. фон Вінклер у праці про таврійську монету аналізує деякі загальні тенденції в розвитку грошового обігу імперії. Автор вважає стан грошового обігу на час приєднання Криму до імперії у 1780-х рр. незадовільним і наводить на думку про значні емісії асигнацій, які послуговували причиною такого стану. Також наводяться мотиви перекарбування мідних монет з 32 на 16 руб. за пуд за Катерини II, а саме: нівелювати наслідки випусків асигнацій за рахунок карбування мідних монет й надати монеті справжню вартість металу, який у ній міститься. У праці обґрунтовується створення монетного двору на нових приєднаних територіях саме необхідністю нарощення потужностей із карбування мідних монет²⁰⁷.

П. фон Вінклер акцентував увагу на тому, що монетний двір розпочав роботу у Феодосії завдяки наявним тут потужностям, які досталися Російській імперії. Автор наводить важливу інформацію про процес переобладнання та підготовки до карбування нових монет у Таврійському монетному дворі, про роль графа Г. Потьомкіна. Також дослідник наводить факти зловживань чиновників під час заготування міді для двору (наживалися на процедурі обміну солі на метал), говорить про труднощі в організації карбування, які спричинили затримки початку виробництва. Докладно описував П. фон Вінклер оглядини двору імператрицею.

²⁰³ Винклер П.П. Из истории монетного дела в России. Санкт-Петербург : тип. и хромолит. А. Траншель, 1892-1900.

²⁰⁴ Винклер П.П. Из истории монетного дела в России. Платиновая монета. (1828-1845; 1859-1867).

²⁰⁵ Винклер П.П. Из истории монетного дела в России. Перечеканка медной монеты. (1796-1797) : (С портр. кн. П.А. Зубова).

²⁰⁶ Винклер П.П. Из истории монетного дела в России. Таврическая монета. (1783-1788) : (С портр. кн. Гр.Ал. Потемкина-Таврического). Санкт-Петербург : тип. П.П. Сойкина, 1899. 42 с., 12 ил., 1 л. фронт. (портр.).

²⁰⁷ Там само. URL: <http://numistika.com/books/Russia%20-%20Winkler%20-%20Tauric%20Coins%201783-1788.pdf>

Заслуговує на увагу нарис автором історії з намаганням залучити до виготовлення мідних монет на Феодосійському дворі ромів²⁰⁸. Загалом якщо інші автори зазначали лише про процедуру підготовки до запуску потужностей цього монетного двору, П. фон Вінклер деталізує причини та їх обставини, через які монетний двір у Феодосії тривалий час не міг розпочати роботу. П. фон Вінклер наводить статистичні дані про кількість виготовлених та перекарбованих монет протягом 1787–1788 рр. (зазначається сума 57151 руб.). До того ж дослідник висвітлив подальшу долю закритого монетного двору (у праці є цікава інформація про ситуацію навколо деяких будівель монетного двору, які опинилися після його зачинення у власності брата керівника установи І. К. Затлера).

Якщо в праці про таврійську монету П. фон Вінклер лише дотично згадував процес перекарбування мідних монет, то в дослідженні «Перечеканка медной монеты (1796-1797)»²⁰⁹ він ґрунтовніше зосередився на цій проблематиці. Автор вважав посилення карбування монет з позицій тодішньої влади останнім серед «звичайних» засобів покращення фінансів держави без проведення кардинальних реформ. Однак навіть у цьому заході, на думку дослідника, без змін не було б значного ефекту й наводить аргументи щодо відсутності для збільшення обсягів карбування золотих і срібних монет сировини, а мідна монета в тому вигляді не приносила значних доходів державі²¹⁰.

П. фон Вінклер розкриває основні деталі запропонованих П. Зубовим реформаторських ідей стосовно перекарбування мідної монети. Зазначалося про намір усього протягом чотирьох років перекарбувати монет на 59 млн руб. Важливим для дослідження грошового обігу України є наведена в праці інформація про план перекарбування монет у перший рік, де згадується Херсонський монетний двір, оскільки автор вказує, з яких казенних палат до

²⁰⁸ Там само. URL: <http://numistika.com/books/Russia%20-%20Winkler%20-%20Tauric%20Coins%201783-1788.pdf>

²⁰⁹ Винклер П.П. Из истории монетного дела в России. Перечеканка медной монеты. (1796-1797) : (С портр. кн. П.А. Зубова).

²¹⁰ Там само. <https://conros.ru/books/b16p6.pdf>

нього повинні були відправити монети, серед яких були й українські – з Катеринославської, Таврійської, Харківської, Київської, Чернігівської, Волинської, Подільської, Брацлавської²¹¹. Загальна сума передбачалася тут у 2 мільйони руб.

П. фон Вінклер у праці про платинову монету²¹² дослідив причини початку карбування такої монети, труднощі, пов'язані з обігом такої монети, супротивників уведення її в обіг, не оминув увагою особливості технології карбування тощо. Ініціатором втілення в життя такої монети в Російській імперії автор називає Є. Канкріна. Одним із недоліків в обігу зазначалася схожість для звичайного населення зі срібною монетою. Також акцентувалась увага на складному процесі обробки сировини. Учений О. Гумбольдт, до якого звернувся за порадою Є. Канкрін, виступив проти карбування цієї монети²¹³. Загалом праця, присвячена карбуванню платинової монети, багата на значний фактологічний матеріал, автором використовувалися документальні та архівні джерела тощо.

М. Кашкаров у своїй праці від 1898 р. аналізував питання монетного обігу в імперії. Він зауважував, що на монетну справу відчутно впливала ситуація з видобутком дорогоцінних металів (золота, срібла)²¹⁴. Автор зазначав, що платинова монета введена в обіг була завдяки тому, що на теренах імперії знайшли поклади відповідного металу (для зручності збуту вирішено карбувати монету)²¹⁵. 1845 р. її заборонили вивозити за кордон (того року заборонили також її карбування). Про співвідношення золота до срібла М. Кашкаров писав, що законодавчо воно вперше було врегульовано у 1783 р. (1 до 15) і в такому вигляді протрималося до 1839 р.²¹⁶. У зв'язку з падінням у 50-рр. XIX ст. цінності кредитних білетів та низкою інших

²¹¹ Там само.

²¹² Вінклер П.П. Из истории монетного дела в России. Платиновая монета. (1828-1845; 1859-1867).

²¹³ Там само. URL: <https://conros.ru/books/b16p10.pdf>

²¹⁴ Денежное обращение в России: Историко-статистическое исследование. Т. 1-2. / М.П. Кашкаров. СПб. : Гос. Тип., 1898. С. 117

²¹⁵ Там само. С. 122.

²¹⁶ Там само. С.128.

факторів срібна монета почала вивозитися за кордон та переплавлятися на різноманітні вироби²¹⁷.

На відміну від П. Шторха, М. Кашкаров, висвітлюючи реформаторську діяльність влади, акцентує увагу не лише на конкретних причинах проблеми та дій уряду щодо їх вирішення, а вказує на різноманітні запропоновані варіанти вирішення посталих завдань, копіткий процес узгодження окремих ідей в єдиний план дій. Також він наводить приклади багатьох думок тогочасних фахівців щодо виникнення конкретних негативних тенденцій, пов'язаних з грошовим обігом²¹⁸ [4, с. 30–50].

1903 р. була видана за авторства О. Гур'єва праця «Денежное обращение в России в XIX ст.: исторический очерк». Дослідження має шість розділів, у яких особливості обігу монет висвітлюються відповідно до років правління царів (починаючи з Олександра I до Миколи II). О. Гур'єв докладно аналізує реформаторську діяльність влади, основні ідеї та підходи різних проєктів вирішення кризових явищ у грошовому обігу I половини XIX століття, висвітлює основні положення відповідних законодавчих актів та наслідки реформ.

І. Кауфман у 1910 р. опублікував велику за обсягом працю про срібний рубль в історії грошового обігу Росії²¹⁹. XII та XIII розділи дослідження присвячені рублю від часів царювання Катерини II до 1853 р. Висвітлюючи питання обігу срібного рубля, автор також торкається аспекту карбування монет з інших металів. І. Кауфман наводить факти значних обсягів карбування мідної монети за Катерини II – 80 млн руб., що майже втричі більше аніж за роки правління Петра I до сходження на престол Катерини II (зазначається сума в 23 млн 400 тис. руб). Така ситуація була пов'язана, на думку автора, із фінансовими потребами. Однак він наводить твердження, що значні обсяги карбування мідної монети мають тісний зв'язок з асигнаціями, оскільки за Катерини II ще не дійшли до усвідомлення, що значні фінансові

²¹⁷ Там само. С. 129.

²¹⁸ Там само. С. 30–50.

²¹⁹ Кауфман И.И. Серебряный рубль в России от его возникновения до конца XIX века.

затрати можна покривати вже за рахунок значно зручнішого грошового засобу – асигнацій. Тому ще використовували мідну монету, а до величезних за обсягом емісій асигнацій на такі потреби ставилась імперська влада обережно. Навіть, як зазначає автор, в останнє десятиліття правління Катерини II паралельно зі збільшенням обсягів емісії асигнацій зростала кількість викарбуваної мідної монети. Водночас І. Кауфман писав про масовий вивіз у цей час за кордон срібних та золотих монет²²⁰. Посилене карбування мідної монети «немов би» виправдовувалося, пише автор, саме через це явище, оскільки грошовий обіг міг залишитися взагалі без монет.

На думку І. Кауфмана, саме наприкінці XVIII ст. зменшення вартості асигнацій почало негативно впливати на мідну монету, а її карбування стало збитковим (хоч традиційно це була вкрай вигідна справа для держави). Автор пояснює деталі такого явища: зменшення вартості асигнацій спричинило підвищення ціни на мідь, коли за пуд ціна сягнула 10 руб., прибуток держави від карбування склав 38,25 відсотки від монетної ціни на мідь. І. Кауфман пояснює, що на той час населення прирівнювало ціну асигнацій до мідної монети (1 асигнаціями руб. дорівнював 100 копійкам міддю), тому із процесом падіння вартості асигнацій мідна монета почала суттєво втрачати порівняно зі срібною монетою в очах звичайних учасників грошового обігу. Отже, разом із зменшенням на 40 відсотків асигнаційного рубля карбування мідних монет стало навіть збитковим²²¹.

Розпочинаючи XIII розділ І. Кауфман стверджує, що негативні тенденції в грошовому обігу імперії повною мірою виявилися вже за наступників Катерини II, оскільки збільшення емісій асигнацій відбулося лише наприкінці її правління, а також через відносно не значну загальну суму емісій. І. Кауфман писав, що зміна монетної стопи для срібної та золотої монети за Павла та Олександра I уже не змогла задовольнити всі потреби. Про золоту та срібну монети, вважає автор, взагалі населення та

²²⁰ Там само. С.160–170.

²²¹ Там само. С.170–171.

держава «забули б», проте існувала потреба здійснювати виплати за кордон (така ситуація склалася через повне витіснення асигнаціями в грошовому обігу срібних та інших монет)²²². Також І. Кауфман повідомляє про використання наприкінці XVIII ст. золотої та срібної монет лише для подібних цілей.

Указ Павла I від 20 січня 1797 р. автор розцінює як повернення до стандартів срібної монети Петра I (тому що держава знизила монетну ціну чистого фунту з 22 руб. 75 к. до 16 руб. 60 к.). Цей указ І. Кауфман називає завідомо нездійсненим через відсутність такої ціни на срібло, тому він згодом був відмінений²²³. Повернення до рубля Катерини II, де монетна ціна на срібло за Катерини II поєдналася з «Павловською» пробою, І. Кауфман вважає рішенням правильним з технічного боку, однак провальним з фінансового. Автор трактує факт зміни характеру карбування монет для держави в Російській імперії та Європі випадковим збігом. Загалом він вважає, що саме на зламі століть карбування монет в імперії припинило слугувати фактором лише збагачення держави, відтепер карбування монет поставало як елемент упорядкування грошового обігу, покликаний підвищувати зручність такого обігу для економіки держави (однак, пише автор, якщо в Європі це послугувало причиною прогресу, то в Російській імперії стало можливим це завдяки негараздам у фінансовій сфері)²²⁴.

І. Кауфман зауважував на суттєві зміни в системі обігу монет у державі після указу Олександра I від 23 грудня 1803 р. (за ним золото та срібло на монетних дворах можна було вимінювати на монети відповідних металів). Вільне карбування монет, яке впроваджувалося для вдосконалення законодавства у сфері обігу монет, отримало інше, непередбачуване владою значення, що створило підґрунтя надалі срібному рублю подолати негативні для нього умови, які мали місце в грошовому обігу²²⁵.

²²² Там само. С. 172.

²²³ Там само. С. 172–173.

²²⁴ Там само. С. 173.

²²⁵ Там само. С.176.

І. Кауфман, характеризуючи роль монет у грошовому обігу в перше десятиліття ХІХ ст., наводячи статичні відомості щодо співвідношення емісії асигнацій та карбування монет за Павла І та Олександра І, звертає увагу на повну втрату практичного значення срібної та золотої монети для грошового обігу²²⁶. І. Кауфман наводить цікаве твердження про вплив «побутового фактору» на грошовий обіг імперії, тобто оцінка й сприйняття населенням тих грошових знаків, які вони використовували в обігу, мала величезне значення, і держава не мала змоги регулятивними заходами нічого змінити. Населення на початку ХІХ ст., як стверджує автор, «...изверилось и в рубле, даже уменьшенном до 4 золотников 21 доли чистого серебра, или до 4/91 фунта серебра, признало этот рубль лишь идеальной величиною «целкового» и стало считать на малоценный «ассигнационный» рубль; эта новая, созданная населением, денежная единица, получила народную оценку в одну четверть идеального «целкового»... и счет по равенству: 4 рубля ассигнациями = одному рублю серебром глубоко вошел в народные нравы и крепко держался в течении всей первой половины ХІХ ст.»²²⁷.

Маніфест від 20 червня 1810 р. І. Кауфман називає першою спробою узагальнення законодавства грошового обігу, а також намаганням уперше встановити нові принципи побудови монетної системи імперії. Спробу узагальнення норм, що регулюють грошовий обіг, він трактує невдалою. Загалом із позитивного він називає чітке визначення монетної одиниці, оскільки встановлювався срібний монометалізм²²⁸. Автор аналізує положення указу та фіксує, що в ньому містяться норми, які висвітлюють зневагу до золотої монети, немов законодавець у такий спосіб намагався підкреслити прагнення до встановлення саме срібного монометалізму, навіть за рахунок карбування монети золотої. Цей крок І. Кауфман вважає непотрібним.

Загалом І. Кауфман відзначає недосконалість законодавства про встановлення срібного монометалізму: така система, за його баченням, мала

²²⁶ Там само. С. 176.

²²⁷ Там само. С.178.

²²⁸ Там само. С. 179–180.

значні недоліки, які призводили до плутанини сприйняття монет серед населення. Так, він наводить приклад, що після 1817 р. на золотій монеті «завдяки» надпису її ціни в п'ять рублів протягом усього ХІХ ст. населення надавало їй змісту п'яти золотих рублів. І. Кауфман критикував дозвіл у 1803 р. вільно карбувати срібні та золоті монети, оскільки потреба була лише в срібній. Автор пише про конфлікт норм маніфесту 29 серпня 1810 р., оскільки одні визначали карбування лише срібної монети, однак в цьому самому акті інші дозволяли вільне карбування золотої монети. І. Кауфман робить висновок, що на той час можновладці майже не усвідомлювали негативних наслідків для монетної системи монометалізму поєднання норм про необмежене карбування срібної та золотої монет. Негативом для грошового обігу І. Кауфман називає відсутність в маніфестах 20 червня та 29 серпня 1810 р. норм, які б обмежували суми здійснення платежів монетами з конкретного типу металу (автор стверджує, що навіть обмеження здійснення платежів мідною монетою на суму в три рублі встановилося лише через 50 років)²²⁹. Тому, на думку автора, срібний монометалізм «кульгав» не лише «з вини» золотої монети, а й мідної. Ще одним суттєвим недоліком І. Кауфман назвав рішення про поділ срібної монети на банкову та розмінну. Як аргумент автор пише про відсутність різниці в якості таких срібних монет, тому й таке рішення було позбавлене змісту²³⁰.

І. Кауфман висловлював думку, що вже в період наполеонівських війн монета почала повертатися до грошового обігу, зокрема на українські землі. У праці автора згадується доповідь міністра фінансів від 1818 р., де йшлося про значну кількість монет, що повернулися до обігу в Одесу та інші великі міста²³¹.

Дослідник простежував подальшу долю монетного обігу за часів міністра фінансів Є. Канкріна: міністр прийняв систему грошового обігу, у якій поєдналися незадовільний та розбалансований монетний обіг поруч із

²²⁹ Там само. С. 182–183.

²³⁰ Там само. С. 183.

²³¹ Там само. С.191.

суттєвими негараздами з паперовими грошовими знаками (прикметно, що І. Кауфан писав про відсутність бажання спочатку в Є. Канкріна змінювати наявну грошову систему)²³². Недоліки системи спричинили розповсюдження лажу, розмахи якого, на думку І. Кауфмана, послуговували каталізатором подальших реформ під проводом Є. Канкріна (який, на переконання автора, навіть після вимог імператора міністр фінансів не сприймав охоче таку ініціативу). А систему срібного монометалізму, який встановився в 1839 р. «в дусі» маніфесту 20 червня 1810 р. дослідник називає майже єдиним реформаторським заходом, єдиним прибічником та автором якого за весь період реформ 1839–1843 рр. став Є. Канкрін²³³. І. Кауфман докладно аналізує погляди реформаторів щодо місця в грошовому обігу золотої та мідної монет, наводить аргументи, чому з-поміж варіантів провадження золотого монометалізму або біметалізму було обрано саме срібний біметалізм. Також автор після реформи Є. Канкріна описує аспекти функціонування дзвінкої монети у взаємозв'язку з новоствореними паперовими грошовими знаками.

У радянські часи також вивчали історію монетної справи на теренах України. І. Спасський у середині ХХ ст. здійснив наукове дослідження з історії нумізматики та монетної системи від часів «домонгольської Руси» до радянської влади.

Його книга під назвою «Русская монетная система» приділяє увагу, зокрема, періоду історії монетного ХІХ ст. Автор здебільшого торкається проблем, що пов'язані з технологічними аспектами карбування монет із різних матеріалів. Наприклад, зазначає, що у ХVІІІ ст. поступово зменшувалася наявність срібла в повноцінному рублі, і, зупинившись у 1760-х рр. на позначці 18 г, зберігалось незмінним до припинення карбування срібного рубля в 1915 р.²³⁴

²³² Там само. С.197.

²³³ Там само. С.198–200.

²³⁴ Спасский И, Русская монетная система. Ленинград: Издательство Государственного Эрмитажа, 1962. 225 с.

Автор описує зміни в іконографії монет (срібних і золотих на початку XIX ст.): їхній зовнішній вигляд став більш одноманітним. Залишився із зображень лише герб. Портрети з'явилися знову лише на повноцінних (25 к. та вище) і золотих монетах лише з 1886 р.

Значну увагу автор зосереджує на проблемах функціонування мідної монети. З 1810 р. нова мідна монета карбувалася за ціною 24 рублі на пуд окрім Петербурзького, Єкатеринбурзького та Коливанського монетних дворів протягом декількох років ще й на Іжорському заводі. Отже, автор подає ще й додаткову інформацію про місце походження монет тощо.

У книзі міститься інформація про долю золотих та платинових монет, про різні монетні двори. Водночас охарактеризовані національні серії карбування монет. Наприклад, з 1815 по 1839 рр. випускалася золота, а з 1814 р. срібна й мідна монети для Польщі із зазначенням цінності в злотих. Також у дослідженні викладені цікаві проєкти реформ грошового обігу, що з певних причин не знайшли своєї реалізації. Свого часу в Павла I з'явилась ідея перетворити вітчизняні імперські монети на німецький загаль, однак на тому, що відчеканили декілька зразків монет справа далі не пішла.

На окрему увагу заслуговує науковий доробок М. Котляра. У 1971 р. вийшла друком його праця «Грошовий обіг на території України доби феодалізму». При ознайомленні із знайденими монетами XVIII – першої половини XIX ст. на українських землях дослідник наголошує, що «в око впадає рішуча перевага російських монет над західноєвропейськими»²³⁵. Водночас у знайдених скарбах наявність західноєвропейських монет є відчутною не лише на Правобережній Україні, а й навіть на Лівобережній є досить таки відчутною. За часів Катерини II відбулася своєрідна експансія мідної монети на українські землі, що трапляється у великій кількості знайдених скарбів, які склалися суто із визначених монет. Обіг монет польсько-литовської доби повністю завершується наприкінці XVIII ст., від

²³⁵ Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. Київ, Наук. думка, 1971. С.151.

початку ХІХ ст. знайдено лише два скарби, де наявні монети Речі Посполитої²³⁶. М. Котляр зазначає, що на відміну від інших західноєвропейських монет у першій половині ХІХ ст. на українських землях продовжували перебувати в обігу нідерландські (республіканські) дукати. Водночас учений констатує, що вже в першій половині ХІХ ст. простежується абсолютна перевага російських монет у грошовому господарстві України. Крим своєю чергою до приєднання Російською імперією 1783 р. мав власний замкнений ринок грошового обігу. Попри те, що деякий час там діяли гроші Гіреїв, російська монета швидко витісняє всі інші. Учений М. Котляр зазначає, що з розвитком капіталістичних відносин у першій половині ХІХ ст. такий спосіб зберігання коштів, як скарб майже повністю зникає, на місце яких прийшли більш зручні форми²³⁷.

У 1994 р. вийшла монографія О. Юхта під назвою «Русские деньги от Петра Великого до Александра I». Автор зробив спробу проаналізувати загальні підсумки та розвиток справи карбування золотих, мідних та срібних монет. Важливим об'єктом дослідження постає проблема сполучення монетних дворів сировиною та шляхи її розв'язання у ХVІІІ ст. Автор виокремлює історію грошового обігу від 1762 по 1802 рр. у третю частину монографії та називає цей період початком кризи²³⁸.

Своєю чергою третя частина поділяється на три розділи, які стосуються карбування мідної, срібної та золотої монет за Катерини ІІ, Павла І, а також розділ, який описує емісію паперових грошових знаків, тобто асигнацій. Про мідні монети автор конкретизує, що вони вартістю в 16 руб. існували до 1896 р. Переробка монет із 32 руб. на 16 руб. на пуд відбувалася в чотирьох монетних дворах (за Катерини ІІ)²³⁹. У «Русских деньгах от Петра...» наведені відомості про найбільші монетні двори в другій половині ХVІІІ ст., зазначається, наприклад, скільки мідних монет було виготовлено в

²³⁶ Там само. С. 154.

²³⁷ Там само. С. 155–156.

²³⁸ Юхта А.И. Русские деньги от Петра Великого до Александра I. М.: Финансы и статистика, 1994. 336 с.

²³⁹ Там само. С.186–190.

Скаторинбурзькому монетному дворі, кількість робітників на ньому (навіть, відсоток малолітніх). Автор подає статистику, скільки п'яти-, двокопічаних монет було виготовлено тут у період з 1763 по 1800 рр., копійок²⁴⁰, найбільше виготовили мідних монет по п'ять копійок (більше 57 млн). Міститься інформація також про діяльність інших монетних дворів (Коливанського, Сестрорецького).

О. Юхт у монографії «Русские деньги от Петра Великого до Александра I» описує, зокрема, діяльність Феодосійського монетного двору. Дослідник поруч з іншими авторами називає ініціатором заснування двору Г. Потьомкіна, однак карбування мідної монети мало на меті важливу економічну мету – сприяння розвитку торгівлі між Кримом та іншими регіонами імперії. Дослідник також згадує про раніше наявний ханський монетний двір у Феодосії й доповнює, що він займався виготовленням подібної до російської мідних монет. Із Петербургу та Москви, пише автор, до Феодосії вирушили, окрім Затлера та Гінца, декілька вчених різних спеціальностей, коваль та інші профільні фахівці з Московського монетного двору²⁴¹.

О. Юхт також підтверджує інформацію про негаразди, що спіткали монетний двір як до початку, так і після запуску виробництва. Нестача вугілля та деревини, без яких монетний двір не міг функціонувати, відчувалася протягом усього існування останнього. Причини логістичних невдач перевезення сировини з інших частин імперії пов'язуються із підготовкою до війни з Туреччиною (увесь транспорт був задіяний в інших цілях). Дослідник згадує про кількість працівників в монетному дворі (140 осіб), їхні спеціальності, вказує на строкатий національний склад робітників (роми, татари, німці, росіяни). На відміну від, наприклад, Р. Шуста, О. Юхт стверджує, що за весь час функціонування було накарбовано монет 5 копійок на суму 49 тис. 950 руб., а 2 копійок на 1200 руб. Через війну монети

²⁴⁰ Там само. С.195.

²⁴¹ Там само. С.203

перевезли до Сімферополя, а потужності – до невеликого міста Карасу-Базар²⁴².

Окрім мідної монети, він називає таврійські срібні монетоподібні жетони номіналами 20, 10, 5 і 2 копійки. Щодо походження монет він спирається на думку В. Смирнова (про карбування в Москві чи Петербурзі) та протилежну думку І. Спаського (у Петербурзі штемпелів не знайшли), а в Москві з 1776 р. монетний двір не працював, водночас наголошується на низькому рівні якості монет, а срібна монета карбувалася невеликою партією за ініціативи Г. Потьомкіна у Феодосії, щоб догодити Катерині II)²⁴³.

Крім того, автор висвітлює статистичні дані карбування срібної монети на Петербурзькому та Московському монетних дворах у другій половині XIX ст., золотих монет у Петербурзі. Автор зауважує, що Павло I своєю чергою зіштовхнувся з масою кризових явищ у фінансах загалом та грошовому обігу зокрема.

Підбиваючи підсумки, автор наголошує на поступовому збільшенні в загальному обсязі мідних монет (з 8 % на 1720-ті роки до 45 % на 1800 р.), натомість використання срібної монети скоротилося²⁴⁴. Загалом О. Юхт зазначає, що Павло I реформаторською діяльністю подолав відсталість системи грошового обігу імперії, грошового господарства²⁴⁵.

За часів незалежної України вийшла друком книга, присвячена грошам України, рецензентом якої був учений М. Котляр, авторами – дослідник В. Ющенко, доктор наук М. Дмитрієнко та інші. У ній стисло проаналізовано історичний розвиток грошового обігу, що передував цьому періоду. Автори зазначають, що наприкінці XVIII ст. російська монета остаточно витісняє на українських землях польську валюту («орти», «вурти», «верти», «пултораки», які дістали в Україні назву «чехів»). Дослідники не оминули уваги реформу

²⁴² Там само. С. 203–204.

²⁴³ Там само. С.204–205 .

²⁴⁴ Там само. С. 247–249.

²⁴⁵ Там само. С. 268.

М. Сперанського, зауважуючи, що реалізації його планів завадила не лише війна, а й шалений опір дворянства.

Історії сучасних українських грошей, грошовому обігу в минулих століттях присвятив свої фундаментальні праці доктор історичних наук, професор Р. Тхоржевський. У своїй праці «Нариси з Історії грошей в Україні: (З давніх часів до сучасності)» він простежує становлення грошових систем на українських землях від найдавніших часів до сьогодення. Автор досліджує не лише металеві гроші, монети, а й гроші паперові. Загалом книга має чотири частини: перша частина присвячена історії металевих грошей в Україні, друга стосується методики використання нумізматичних джерел, третя – паперових грошей в Україні з 1917 р., а четверта – методики використання боністичних джерел²⁴⁶.

З огляду на це, важливим для нас постає аналіз саме першої частини праці, у якій висвітлюється зокрема історія грошового обігу у XVIII ст. – 1917 р. Учений Р. Тхоржевський також приділяє значну увагу реформаторській діяльності Петра I щодо грошового обігу в державі. Автор описує основні заходи виходу з фінансової кризи, запровадження нових монет; прикметно, що в цих грошах починають з'являтися літери, які позначали монетні двори²⁴⁷.

Не оминає увагою автор й заснування монетної справи росіян у Криму. Зауважує, що за наказом Тавричеського князя Потьомкіна монети почали карбуватися на колишніх монетарних кримських ханів (це були срібні монети у 2, 5, 10 і 20 копійок, де був вензель Катерини II і текст «Царица Херсонеса Таврического», 1787 р., на іншому боці цифри номіналу). Такі монети, що роздавалися, за влучним твердженням автора, тим самим селянам, що нібито радісно зустрічали царицю, згодом відбиралися й в обігу не перебували. Потьомкін їх роздавав своїм приближеним. Такий історичний

²⁴⁶ Тхоржевський Р.Й. Нариси з Історії грошей в Україні: (З давніх часів до сучасності) : Навч. посібник для економічн. та історичн. фак. Вузів, М-во освіти України; Тернопільська академія народн. госп. ; Науково-дослідн. центр історії грошей, Тернопіль, Вид-во Карп'юка, 1999. 237 с.

²⁴⁷ Там само. С. 71.

випадок ілюструє той факт, що традиції подібних зустрічей найвищих осіб центральної влади гармонійно перекочували й у наш час і поширилися на пострадянському просторі.

Розділ п'ятий першої частини книги вчений Р. Тхоржевський присвятив монетній справі на Східній Україні у XIX ст. і до першої чверті XX ст. Історик каже, що у XIX ст. російські монети постійно зазнавали змін, однак не настільки, щоб втратити національної особливості. За Павла I із монет зникають (і з'являються знову лише у 1886 р.) портрети. Автор роз'яснює, що це було здійснено Павлом I з досить простої причини: через неякісну іконографію монети з портретом імператора виглядали вкрай незадовільно. Замість портрету позначався девіз лицарського ордену тамплієрів²⁴⁸.

За Олександра I в монетах також відбулися зміни. На них з'являється герб Росії зі словами «Монета рубль» без слова «цена». З 1812 р. на монетах писали її вагу. У 1830–1840 рр. Росія стає одним із головних постачальників платини, саме тому Микола I вирішує карбувати з неї монету (вартістю 3, 6, 12 руб.) у період з 1828 по 1845 рр. Однак саме через підвищення ціни на платину як сировину карбування монет стає не вигідним. Автор акцентує увагу, що в першій половині XIX ст. ще за Олександра I почали виготовлятися монети для Польщі, які проникали своєю чергою на терени України²⁴⁹.

У своєму підручнику «З історії грошей України» Н. Дорофєєва та кандидат наук З. Комаринська описують історію монетного обігу в Україні в різні хронологічні періоди та епохи. Авторський колектив приділяє значну увагу й проблемам грошового обігу на землях України у складі Російської імперії.

На думку авторів, активне впровадження російської монети в Гетьманщині розпочинається саме після Полтавської битви, оскільки Петро I

²⁴⁸ Там само. С. 83.

²⁴⁹ Там само. С. 84.

намагався довести всім на прикладі монетного господарства, що він ліквідує автономістські ознаки регіону. Тож за Петра I було введено десяткову монетну систему: рубль, гривеник, копійка. Упродовж XVIII ст. проводилися реформи, які мали на меті стандартизувати грошовий обіг на всіх частинах імперії, зокрема на Лівобережній Україні. На відміну від інших публікацій у цій книзі вказується, що польські та західноєвропейські монети побутували лише до 30-х років XVIII ст., а з початку XIX ст. «можна говорити про повну заміну в грошовому обігу України всієї іноземної монети російською»²⁵⁰.

Але окремі назви польських та західноєвропейських монет застосовувалися до російських (злотий – 15 копійок, шак – ½ копійки). Із запровадженням імперської грошової системи, на думку дослідників, було ускладнено торговельні відносини України з іноземними державами.

Автори зазначали, що на початку XIX ст. міністр фінансів М. Сперанський підготував пакет реформ у галузі грошового обігу та фінансів, який подав до Державної Ради під назвою «План фінансів»²⁵¹. За цим планом припинялася емісія асигнацій, скорочувалися державні видатки, однак його реформаторська діяльність завершилася з настанням 1812 р.

В. Узденіков у своїх каталогах торкався питання чеканки таврійських монет. Здебільшого він лише вказує на те, що в Російській імперії існували спеціальні випуски монет. Срібні монети, що були накарбовані в Феодосійському монетному дворі, автор згадує саме в розділі, присвяченому спецвипускам. Зазначаються вони в підпункті про територіальні випуски монет (поруч із монетами для Прибалтики, Фінляндії, Польщі, Грузії). В. Узденіков лише вказує, що 1787 р. існували номінали 5, 2, 10, 20 копійок сріблом із зазначенням Таврійського монетного двору²⁵². Водночас у розділі про загальноімперські монети, карбовані з міді, він зазначає про 1787 р. 5

²⁵⁰ Дорофєєва Н.І. З історії грошей України : Навчальний посібник / Ніна Дорофєєва, Зоряна Комаринська. Львів : Львівський банківський ін-т НБУ, 2000. С. 58.

²⁵¹ Там само. С. 70

²⁵² Узденіков В. Монеты России 1700–1919. Москва, 2004. С. 331.

копійок із позначкою таврійського монетного двору, двох копійок, копійки, «деньгі», «полушки», а також 1788 р. випуску номіналами 5 копійок²⁵³.

Епізодично згадується Таврійський монетний двір у графі про підприємства з карбування монет (слід зауважити, що В. Узденіков розподілив усі монетні двори на два типи – тимчасові та штатні, Таврійській уналежнив саме до штатних). Автор зазначає лише інформацію про розташування двору (у передмісті Феодосії – Ташлику), про роки діяльності (1787–1788 роки), а також про монети, які там карбувалися (мідні монети загальнодержавного характеру), серед них лише «п'ятаки» та двох копійок монети мали серійний характер, й виділив срібні, які зазначив «таврійської серії»²⁵⁴.

Важлива інформація про фінансові аспекти історії України, про обіг монет в окремих регіонах нашої держави міститься у фундаментальній праці доктора наук, професора В. Орлика «Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період: Монографія»²⁵⁵.

Кандидат наук, професор Р. Шуст у своїй праці «Нумізматика: історія грошового обігу та монетної справи в Україні» приділяє окремий розділ еволюції грошового господарства України у складі Московської держави (друга половина XVII ст. – початок XX ст.).

Професор зазначає, що Петро I активно вивчав європейський досвід задля реформування грошової системи, називає переломним моментом 1704 р., коли з'явилися срібний рубль та мідна копійка, два основні номінали нової монетної системи. Автор вважає, що всі спроби реалізації завдання об'єднання грошових ринків України і Росії за Петра I зазнали невдачі наприкінці XVII ст., однак на початку XVIII ст. населення починає все

²⁵³ Там само. С. 191–192.

²⁵⁴ Там само. С. 455

²⁵⁵ Орлик В.М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період. Кіровоград: Імекс ЛТД, 2007. 631 с.

активніше використовувати більш якісні російські монети, витіснивши зношені польські гроші²⁵⁶.

Автор конкретизує, що в XVIII ст. тривалий час використовувалися на Лівобережжі голландські левендаальдери, золоті монети іноземного карбування (дукати під назвою «червоні золоті»). Згадує він також процес поширення в Криму російської монетної системи, реформи за Павла I, зміни в господарстві за Олександра I. Про платинову монету Р. Шуст пише, що її реальна вартість була значно нижчою, ніж номінальна (3 рублі платиною коштували 1 руб. 63 к. сріблом), а це своєю чергою завдало значних збитків казни²⁵⁷. Загалом досить докладно описується історія обігу монет протягом усього XIX ст.²⁵⁸.

За останні роки вагомий науковий доробок у сфері обігу металевих грошей на українських землях здійснила І. Скоморович. Вона звертає увагу на те, що наприкінці XVIII ст. відбувається значне посилення ролі мідних монет, срібло здебільшого використовувалося для зовнішньої торгівлі, а золото – задля фінансування військових та палацових видатків, саме тому мідна монета стала головним платіжним засобом. Автор зазначає, що завоювання імперією Криму сприяло активній колонізації Півдня України, а надані пільги призводили до швидкого розвитку товарно-грошових відносин у регіоні²⁵⁹.

Також І. Скоморович роз'яснює, що за Миколи I відбулося декілька інновацій у сфері монетної справи. Протягом 1828–1855 рр. в обіг увійшли монети з платини вартістю 12, 6, 3 рублі (важили відповідно 40, 20, 10 грамів). Також вперше почали карбуватися подарункові та пам'ятні монети²⁶⁰

²⁵⁶ Шуст Р. М. Нумізматика: історія грошового обігу та монетної справи в Україні: Навч. посіб. 2-ге вид., стер.. К.: Знання, 2009. С. 185 (376 с.).

²⁵⁷ Там само. С. 201

²⁵⁸ Там само. С. 212.

²⁵⁹ Скоморович І.Г. Еволюція та функціонування грошової системи в Україні. С. 194–197.

²⁶⁰ Там само. С. 199.

2.2. Реформа М. Сперанського та її вплив на монетну систему як об'єкт наукових досліджень

Модест Андрійович Корф 1861 р. опублікував важливе дослідження щодо історії життя та діяльності М. Сперанського. Він висвітлював також питання здійснюваних графом реформ у царині грошового обігу Російської імперії. Загалом фінансове становище в рік, коли «План фінансів» постав перед Державною радою, автор характеризує як «...самое печальное»²⁶¹. Ідеї А. Сміта, які домінували в Європі, уже викладалися в Петербурзі П. Шторхом (при дворі імператора) та М. Балуг'янським, водночас, як пише автор, М. Сперанський виявився першим, хто намагався втілити їх в імперії на практиці²⁶².

Маніфест від 2 лютого 1810 р. М. Корф називає документом, у якому містилися загальні та перші норми майбутніх перетворень. Цікавим є зауваження автора, що після поширення змісту маніфесту він серед населення викликав «...сильное движение в умах», оскільки факти проблем у системі фінансів були такою самою несподіванкою, як і оголошення асигнацій державним боргом (автор вказує на інше сприйняття відповідної фрази з маніфесту: «Так как и всегда они признаваемы были», це правило з маніфесту «...справедливое в теории, никогда и нигде не было у нас оглашено правилом законным, и никогда не разумелось так в практике. В народном понятии ассигнации считались не за долг, а за деньги»²⁶³).

М. Корф у п'яти тезах охарактеризував подальші після 2 лютого 1810 р. кроки реформ: припинення друку асигнацій, капітал погашення, монетна система, улаштування доходів та видатків, зовнішня торгівля. Припинення емісії асигнацій розпочалося, як стверджує автор, не раніше 1811 р. Із усього державного майна, яке було виставлене на продаж до 1811 р. (на 4429000 руб. сріблом, 5148000 руб. асигнаціями), реально отримано лише

²⁶¹ Корф М.А. Жизнь графа Сперанского.

²⁶² Там само. С. 191.

²⁶³ Там само. С. 201–202 .

292458 руб. сріблом та 159000 облигаціями, 1367000 асигнаціями. Причини таких результатів автор вбачав у такому: через відсутність необхідної інформації щодо описів майна управління державних маєтностей продаж почався лише з березня 1811 р., причому не з «оброчных статей», а з необроблених земель, віддалених ділянок лісів тощо, на які не знайшлося багато охочих, ціна на майно була завищена, а також через місцевих чиновників, які через завантаженість справами нагальними «...не находили, в этом безвозмездном и временном служении, никакой для себя выгоды»²⁶⁴.

М. Корф уточнює, яким було у М. Сперанського бачення проблеми влаштування монетної системи. Срібло, мідь та асигнації, пише автор, вважалися законними, державними та такими, які перебувають в обігу (прикметно, що автор срібло, мідь та асигнації зазначає, як «три разные монеты»). Із часом вони отримали кожна власну вартість, тому виникла необхідність визначити, яку з них вважати законною одиницею та мірою для інших. Автор також додає, що монета з міді: «...имела у нас всегда свойство ассигнационное... в монетной нашей системе должно полагать два рода ассигнаций: медные и бумажные, то, постановив правила погашения последних, должно бы определить и отношение первых к серебру»²⁶⁵. Саме через це, на думку М. Корфа, у М. Сперанського з'явилась ідея виключити мідну монету з державних монет та перетворити її на білонну монету. Саме для реалізації такої мети вийшли маніфести 20 червня та 29 серпня 1810 рр. Окрім встановлення стабільної монетної системи, М. Сперанський намагався уникнути різких змін, щоб не завдати шкоди населенню.

Окрім названих маніфестів, вийшла низка негласних розпоряджень, які передбачали протягом декількох років максимально наростити карбування срібної монети на заміну мідній, встановити процедуру обміну міді на срібло, карбувати мідну монети як білонної не більше 10 млн руб. Перший захід не був реалізований через закордонні видатки та необхідність карбування

²⁶⁴ Там само. С.206–207.

²⁶⁵ Там само. С.208.

срібної монети. Другий не втілено в життя через брак аргументів щодо його вигоди, а третій неможливо було втілити без реалізації попередніх. Провину за невдачу введення в дію нової монетної системи, на думку автора, М. Сперанський покладав на міністерство фінансів²⁶⁶.

1909 р. була опублікована книга С. Середоніна «Граф М. Сперанский. Очерк государственной деятельности»²⁶⁷. Науковий доробок важливий тим, що окрім інформації про його проекти реформування суспільної та державної системи, у дослідженні містяться відомості про «План фінансів», реформаторські заходи М. Сперанського у сфері системи грошового обігу. Щодо рівня участі М. Сперанського в створенні «Плану фінансів» С. Середонін конкретизує, що він лише опрацював та переробив записку авторства М. Балуг'янського. Перероблена записка обговорювалася в домі графа С. Потоцького, у комітеті під час зборів у домі Д. Гур'єва. Завдяки тому, що під час обговорення брали участь М. Мордвінов, Д. Гур'єв, Б. Кампенгаузен, які згодом обійняли важливі посади в державі, «Плану» задалегідь було забезпечено сприятливе ставлення в Державній раді²⁶⁸.

Автор зазначає «План фінансів» як «план Балуг'янова-Сперанського». Після М. Сперанського найпалкішим прихильником проекту реформування був М. Мордвінов. С. Середонін повністю підтримував теоретичні положення «Плану» (вигода замість паперових грошей мати стабільну дзвінку монету тощо), водночас визнавав важливість питання «яким чином» ці теоретичні аспекти будуть втілюватися в життя²⁶⁹. Автор прямо говорить, що відповідальність за вибір часу проведення реформ лежить абсолютно на М. Сперанському, оскільки війна з Туреччиною, імовірна війна з Францією, фундаментальні адміністративні реформи вимагали значної обережності у фінансових питаннях. Той факт, що Державна рада швидко погодилася з «Планом» у 1810 р. дослідник називає проявом слабкості цієї інституції.

²⁶⁶ Там само. С.210–211.

²⁶⁷ Середонин С. М. Граф М. М. Сперанский. Очерк государственной деятельности. СПб. : Тип. товарищества «Общественная польза», 1909. 189 с.

²⁶⁸ Там само. С. 79–80.

²⁶⁹ Там само. С. 83.

Загалом він констатує, що заходи М. Сперанського не принесли очікуваних результатів²⁷⁰.

О. Гур'єв у «Денежном обращении в России...» акцентував увагу на твердженні, яке містилося в «Плані фінансів», про емісію асигнацій як прихований податок, і далі доповнював: «...и притом налог весьма неуравнительный, приводящий все расчеты в неизвестность и смешение»²⁷¹. Із декількох шляхів погашення асигнацій, які передбачалися в плані, О. Гур'єв називає відмову від платежів чи банкрутство, викуп асигнацій на монету, підвищення кредиту асигнацій, зменшення маси асигнацій унаслідок підвищення вартості до монети металевої, однак М. Сперанський обрав шлях перетворення асигнацій у білети банку, заснованого на сріблі. Цей крок розглядався як можливість докорінно змінити всю кредитну систему²⁷².

Окрім срібного рубля як єдиної монетної одиниці, автор писав про необхідність відповідно до «Плану» увести в обіг розмінні срібну (зі срібла нижчої вартості) та мідну монети, а також вилучити значну кількість старих мідних монет та знизити її вагу²⁷³.

О. Гур'єв зазначає, що проєкт М. Сперанського був прийнятий без змін у найголовніших положеннях. Після підвищення доходів до бюджету внаслідок перших заходів із втілення «Плану» в життя необхідність у 1810 р. нової емісії асигнації була продиктована не лише потребою в погашенні видатків, ще однією метою постає утворення додаткового капіталу. На думку автора, маніфестом від 29 серпня 1810 р. «...окончательно определена и роль медных денег»²⁷⁴ (оголошувалася розмінною й карбувалася 24 руб. з пуду).

О. Гур'єв констатував, що дії уряду з реалізації «Плану фінансів» свідчили про те, що вони намагалися відмовитися від використання емісії асигнацій задля задоволення фінансових потреб, ба більше «...готово было принести серьезные жертвы для поправления зла, вызванного прежними

²⁷⁰ Там само. С. 84–88.

²⁷¹ Гурьев А. Денежное обращение в России в XIX столетии: исторический очерк. С. 58.

²⁷² Там само. С. 59.

²⁷³ Там само. С. 60

²⁷⁴ Там само. С.63.

неумеренними випусками»²⁷⁵. Однак, як вказує автор, заходи не виправдали сподівань багато в чому через військові дії. Дослідник зазначав, що тогочасний міністр фінансів Д. Гур'єв, намагаючись підтримати курс асигнацій, запропонував у 1811 році Державній раді ввести їх у грошовий обіг на території всієї імперії: «...Для сего распространить их обращение еще на 10 Западных губерний, где обращалась почти исключительно звонкая монета...»²⁷⁶. Отже, за його свідченнями, на той час у Київській губернії грошовий обіг здійснювався через монети, а не паперові грошові знаки.

Після того, як у березні 1812 р. М. Сперанський «потрапив в опалу», Д. Гур'єв, за твердженням автора, звернувся до імператора з необхідністю системного перегляду всіх втілених у життя положень реформ 1810 р. Встановлення асигнацій державним боргом, правило обов'язково здійснювати всі угоди монетою лише послабили довіру до влади й спричинили погіршення умов обігу асигнацій. На зміну такому підходу він запропонував розширити можливості для обігу асигнацій та скасувати систему, коли асигнації вважалися боргом. 9 травня 1812 р. вийшов новий маніфест, який затвердив нову систему грошового обігу, скасувавши більшість раніше проведених реформ²⁷⁷.

Про реформи графа М. Сперанського писали Т. Семенкова й А. Семенков. Автори переконують, що в «Плані фінансів» М. Сперанський на той час глибоко проаналізував негаразди в імперській економіці та розробив теоретичні підвалини реформ грошового обігу та фінансової сфери. Також дослідники згадують про використання міністром фінансів раніше наявного наукового доробку економістів М. Балуг'янського, Ф. Вірста і Л. Якоба. На їхню думку, праці М. Сперанського можуть надати значний науковий матеріал про історію грошового обігу в Російській імперії²⁷⁸.

²⁷⁵ Там само. С. 63

²⁷⁶ Там само. С. 65.

²⁷⁷ Там само. С. 67.

²⁷⁸ Семенкова Т. Г., Семенков А. В. Денежные реформы России в XIX веке. СПб., 1992. С. 16–17 (144 с.)

Т. Семенкова й А. Семенков акцентували увагу на позиції М. Сперанського щодо засобів подолання різниці між державними прибутками та видатками завдяки емісії нових асигнацій, які міністр називав шкідливими. Водночас дослідники вказують на наміри міністра повністю припинити друк асигнацій, а також пропозицію видатки зменшити за рахунок збільшення покупної спроможності рубля, заборони додаткової емісії асигнацій, скорочення військового бюджету²⁷⁹. Надалі автори наводять твердження М. Сперанського про паперові грошові знаки та його уявлення, які засновувалися: «на убеждении, что бумажных денег может быть ровно столько, «сколько есть капиталов к купле и менее способных, сколько есть кредитных бумаг»²⁸⁰.

Також Т. Семенкова й А. Семенков окреслили, що М. Сперанський визнавав необхідність процедури обміну асигнацій на кредитні грошові знаки, які розмінювалися на срібло, а для створення стабільної монетної системи він пропонував погашення асигнацій за рахунок 5-відсоткової позики на 10 років (на основі срібла на 25 млн руб.). У разі успішності першої позики пропонував здійснити процедуру вдруге, а в разі провалу другу позику здійснити у вигляді лотереї.

Загалом дослідники наголосили на частковій реалізації реформаторських ідей М. Сперанського, ба більше й ті були втілені в життя у другорядних аспектах. Водночас, на думку Т. Семенкової та А. Семенкова, його практична й теоретична діяльність справила значний вплив на подальший розвиток фінансової наукової думки²⁸¹.

І. Назарова переконує, що необхідність у стабілізації рубля на початку ХІХ ст. постала через значні емісії асигнацій, інфляцію, зростання цін та зниження курсу паперових грошових знаків. Стверджується, що М. Сперанський у «Плані фінансів» розкрив найбільш повно товарно-

²⁷⁹ Там само. С. 16–18.

²⁸⁰ Там само. С. 19–20.

²⁸¹ Там само. С. 19–20. С. 23.

металеву концепцію грошей. Його «План» послугував теоретичною основою реформ графа Є. Канкріна²⁸².

І. Назарова характеризує основні положення плану, зокрема зазначає, що кредитні білети повинні були стати допоміжними грошима разом зі сріблом. На думку автора, М. Сперанський пропонував «...наиболее безболезненный вариант денежной реформы – деноминацию»²⁸³. Створення державного банку за акціонерним принципом, де уряду належала лише третина голосів, повинно було стримувати інфляційні процеси та обмежити урядові кампанії з емісії асигнацій.

І. Назарова наголошувала на активному обговоренні майбутньої реформи, нові концептуальні рішення постають як результат дискурсу. Автор згадує той факт, що в М. Сперанського був серйозний опонент в особі М. Карамзіна, який доводив самостійну вартість асигнацій, що вони нічим не поступаються грошам з металу, а також вважав емісію найкращим засобом вирішення дефіциту бюджету²⁸⁴.

А. Комісаренко про реформи 1810 р. повідомляє, що Н. Рум'янцев доповідав у листі Олександрю I «О средствах к поправлению курса» про необхідність викупу асигнацій, а також: «введение «подвижного тарифа» во внешнеторговых операциях с тем, чтобы такой тариф уравнивал «соразмерность бумажных денег с серебром и золотом».²⁸⁵ Далі дослідник стверджує, що саме ці пропозиції стали основою маніфесту 1810 р. про припинення емісії асигнацій. Участь М. Сперанського не згадується автором взагалі.

Н. Левічева реформу М. Сперанського характеризує як спробу повернутися до срібного монометалізму. З-поміж інших розробників

²⁸² Назарова И.А. Факторы устойчивости российских денег: дискуссии отечественных экономистов XVIII– начала XIX вв. о перспективах бумажно-денежного обращения. *Денежные реформы в России. История и современность*. М., 2004. С. 53–60.

²⁸³ Там само. С.57.

²⁸⁴ Там само. С.57–58.

²⁸⁵ Комиссаренко А.И. К вопросу о состоянии финансовой системы в России в конце XVIII– начале XIX вв. *Денежные реформы в России. История и современность*. М., 2004. С. 52. (48–52).

«Плану» називає М. Балуг'янського та М. Мордвінова. Дослідниця формулює головну концептуальну тезу, яка містилася в «Плані фінансів» – зробити срібний рубль основою грошової системи. Серед актів, які стосувалися реформування системи грошового обігу, автор виділяє маніфести від 2 лютого, від 20 червня та 29 серпня 1810 р. та окреслює їхні основні положення (проголошення асигнацій боргом держави, який влада обіцяла погасити, срібний рубль став основою грошової системи, мідна монета стала розмінною)²⁸⁶.

І. Левічева негативно оцінила відставку М. Сперанського та припинення проведення грошової реформи Д. Гур'євим. Таке згортання реформ, започаткованих М. Сперанським, на думку дослідниці, не дало змогу імперії створити досконалішу систему грошового обігу, відбулося повернення до обігу паперових грошових знаків, тобто до асигнацій²⁸⁷.

Ю. Галіцин у праці про ринок цінних паперів в імперії в ХІХ ст. згадує про реформу М. Сперанського, однак у контексті дещо іншої проблематики. Він наводить інформацію про спробу влади в 1810 р. перетворити частину асигнаційного (зазначається безвідсоткового) боргу в облігації внутрішньої відсоткової позики. Перший випуск, пише автор, вдалося розмістити в червні 1811 р., однак війна 1812 р. перешкодила реалізації планів влади²⁸⁸.

Дослідники В. Желтоносов та Л. Гудакова зазначають, що «План фінансів» розроблявся не лише М. Сперанським, брали участь також М. Балуг'янський та М. Мордвінов. Автори наводять приклад важливості підготовленого проєкту, оскільки він був представлений Державній раді в перший день її засідання. Головним заходом у грошовій реформі, окрім вилучення та ліквідації асигнацій, дослідники називають створення нового

²⁸⁶ Левичева И.Н. Особенности становления денежной системы и проведения денежных реформ в России в ХІХ– начале ХХ вв. *Денежные реформы в России. История и современность*. М., 2004. С. 98–100 (98–113).

²⁸⁷ Там само. С. 101–102.

²⁸⁸ Голицин Ю.П. Рынок ценных бумаг и социально-экономические реформы в России (ХІХ– начало ХХ вв.). *Денежные реформы в России. История и современность*. М., 2004. С. 90 (90–97).

емісійного банку. Асигнації, які перебували в грошовому обігу, повинні бути вилучені й забезпечені державою, оскільки передбачалося зробити їх державним боргом²⁸⁹.

Щодо шляхів зрівняння курсу срібних монет та асигнацій М. Сперанський, як зазначають В. Желтоносов та Л. Гудакова, вбачав політику поступового відповідного процесу. Невдача планів комісії погашення державного боргу з погашення надлишкових асигнацій (286 млн руб.) авторами тлумачиться як ще один доказ необхідності реформування системи грошового обігу. Маніфест від 2 лютого 1810 р. передбачав централізацію державних видатків, а маніфестом від 28 червня 1810 р. впроваджували нові принципи системи грошового обігу імперії. Дослідники зазначають, що відтепер головним платіжним засобом був срібний рубль у 18 грамів. Монети-попередники, що перебували в обігу, продовжували діяти, а 2, 1 і 0,5 к. мідні монети визнавалися розмінними. Впроваджувалося також вільне карбування, тобто приватні особи мали змогу в монетних дворах переробляти злитки безкоштовно. Водночас із літа 1811 р. усі угоди купівлі-продажу відбувалися виключно в рублях, оскільки обіг іноземної валюти підпав під заборону, до того ж усі рахунки необхідно було переводити на срібло²⁹⁰.

Описуючи результати реформ, автори підсумовували, що план М. Сперанського не мав швидких наслідків, однак курс асигнацій покращився (хоча й не значно), водночас курс рубля впав до 9 штивертів чи 14 пенсів. Реформаторським заходам М. Сперанського дворяни чинили супротив, адже маючи кредитні борги, їх повністю влаштовувало сплачувати їх знеціненими асигнаціями, оскільки фактично борг тоді ліквідувався. Війна з Наполеоном: «... окончательно похоронила многие его идеи»²⁹¹.

²⁸⁹ Желтоносов В.М., Гудакова Л.В. Финансово-кредитные отношения в России: исторический аспект: Учеб. пособие. 2-е изд., доп. Краснодар: Кубанский гос. ун-т, 2008. С. 82 (347 с.).

²⁹⁰ Там само. С.83 –84.

²⁹¹ Там само. С. 85.

Т. Губарева в монографії про сучасні правові аспекти валютного регулювання аналізувала реформаторську діяльність М. Сперанського. Через важке фінансове становище, викликане бюджетним дисбалансом, саме на М. Сперанського було покладено завдання визначити головні принципи подальшого бюджетного законодавства. Дослідниця говорить, що в розробленому в 1809 р. «Плані фінансів» М. Сперанський закріпив ідею металізму, тобто разом із відмовою від асигнацій повинно було відбутися становлення срібла як головної валюти в імперії. Його план із ліквідації дефіциту бюджету автор називає майже неможливим для виконання²⁹².

А. Анікеєва досліджувала роль М. Сперанського як реформатора, зокрема його реформаторські заходи на початку XIX ст. щодо побудови нової фінансової системи²⁹³. У своїй статті «Роль М.М. Сперанского в отечественной финансовой мысли» автор проаналізувала різні погляди на діяльність відомого державного діяча, на його внесок у розвиток не лише фінансової системи імперії, а й у теоретичні аспекти фінансової науки тощо.

А. Анікеєва в праці «Финансовая система М.М. Сперанского и ее содержание» торкається здебільшого теоретичних аспектів фінансової науки, тлумачення М. Сперанським різних економічних термінів, тих науково-теоретичних умов, у яких він розробляв «План фінансів». М. Сперанський пропонував у «Плані фінансів», як зазначає в статті дослідниця, податки, що сплачувалися асигнаціями, спрямовувати на погашення боргів, а не на видатки. Отже, пропозиція М. Сперанського означала вилучення з обігу боргових паперів, погашення кредиту, що підвищувало платіжну здатність грошової маси, яка залишалася в обігу²⁹⁴.

²⁹² Губарева Т.И. Финансово-правовые и институциональные проблемы валютного регулирования и валютного контроля в Российской Федерации: монография. М.: 2010. С. 11 (192 с.).

²⁹³ Аникеева А.А. Роль М.М. Сперанского в отечественной финансовой мысли. *Финансы и кредит*. № 1 (385). 2010. С. 90–95.; Аникеева А.А. Финансовая система М.М. Сперанского и ее содержание. *Финансы и кредит*. № 5 (389). 2010. С. 90–95.

²⁹⁴ Аникеева А.А. Финансовая система М.М. Сперанского и ее содержание. *Финансы и кредит*. № 5 (389). 2010. С. 93 (90–95).

Л. Муравйова під час опису реформ М. Сперанського зазначала, що для розв'язання проблем у фінансовій сфері в 1809 р. був створений фінансовий комітет за головуванням імператора. У ньому працювали Д. Гур'єв, Б. Кампенгаузен, і лише третім називається прізвище М. Сперанського. Вона вказує, що передбачав розроблений «План фінансів». Науковець не виділяє когось конкретного як автора розробленого проєкту: «Реформаторы предлагали перейти к серебряному стандарту...»²⁹⁵.

За твердженням Л. Муравйової, уряд намагався припинити емісію нових асигнацій, зокрема за рахунок зміни керівництва Державного асигнаційного банку, обмеживши його повноваження лише до заміни старих зношених банкнот на нові. Науковець зазначає, що невдача з реалізацією планів комісії погашення боргів припинила подальші спроби позик та продажу державного майна. Причинами зупинки всіх подальших реформ, що були заплановані, окрім війни з Наполеоном та відставки М. Сперанського, також вважається непослідовна політика міністра фінансів Д. Гур'єва, а символом відступу від «Плану фінансів» постає маніфест 1812 р. «О введении повсеместно единообразного обращения государственных банковских ассигнаций»²⁹⁶.

П. Нікольський наводить основні тези щодо стану грошової та фінансової системи Російської імперії в першому десятилітті XIX ст., які й послугували причиною реформ, передбачених «Планом фінансів» у 1810 р.: вартість рубля не була відновлена, імперія воювала з Наполеоном у Західній Європі, вела військові дії зі Швецією та Туреччиною, бюджети наперед склалися дефіцитними, імперія втратила кредитора у вигляді Нідерландів, збільшувалася емісія асигнацій. Тому держава потребувала реформ. Відповідно до «Плану фінансів» М. Сперанського (авторство вказується саме його) маніфест від 2 лютого 1810 р. «...признавал тяжелое финансовое

²⁹⁵ Муравьева Л.А. Деньги и денежное обращение в России в первой половине XIX в. *Финансы и кредит*. №21. 2011. С. 71 (С.71–80).

²⁹⁶ Там само. С. 72–73.

положение страны»²⁹⁷. Описуючи відставку М. Сперанського, автор констатує сприяння в цьому процесі Д. Гур'єва.

О. Дубянський оцінює реформаторські проекти М. Сперанського так: «...Попытка реформы финансовой системы России была предпринята несколько ранее, в 1810 г., но по своей значимости для экономики страны она вполне сопоставима с войной 1812 г. Возможно, разработка «Плана финансов» М. Сперанского (1772–1839) имела влияние и на события Отечественной войны»²⁹⁸. Автор підкреслює, що раніше М. Сперанський не працював із питаннями фінансів держави, однак він і тут проявив власні здібності. О. Дубянський стверджує, що колектив, який залучив М. Сперанський до розробки «Плану фінансів», складався з кращих на той час учених. Автор згадував про участь у проєкті також Ф. Вірста, професора Харківського університету, теоретика банківської справи Л. Якоба²⁹⁹.

Дослідник доводить, що першими результатами колективної праці М. Сперанський був незадоволений, тому повернувся до напрацювань М. Балуг'янського, тобто до Записки для імператора, яку Михайло Андрійович Балуг'янський підготував за дорученням Д. Гур'єва. На думку М. Сперанського, індивідуальна робота М. Балуг'янського була якіснішою. Після внесення деяких змін автором Записки її з французької М. Сперанський переклав російською, «...значительно переработал, а также дополнил своими идеями»³⁰⁰. Лише після цих процедур «План фінансів» Олександром І. був представлений в перший день роботи новоствореної Державної ради.

О. Дубянський докладно вивчав питання внеску М. Балуг'янського під час підготовки «Плану». Дослідник звертає увагу на замовчування чи применшення ролі цього вченого, наголошує на незначній ролі М. Мордвінова в процесі творення «Плану» (брав участь лише в обговоренні

²⁹⁷ Никольский П.С. Финансовая составляющая войны России против наполеоновского нашествия в 1812–1815 годы. *Гуманитарные науки*. №3, 2012. С. 77–78 (76–83).

²⁹⁸ Дубянский А.Н. Финансовая Реформа в России в Начале XIX века. С. 91.

²⁹⁹ Там само. С. 92.

³⁰⁰ Там само. С. 92.

розробленого проєкту), що Д. Гур'єв не мав відповідної компетенції в цих питаннях, оскільки деякі дослідники, окрім власне М. Сперанського, називають авторами реформи. О. Дубянський навіть наводить твердження, що деякі дослідники взагалі справжнім автором реформи вважають М. Балуг'янського³⁰¹. Сам автор статті пише: «...можно считать, что именно М. Балугьянский явился тем, кто «положил первый камень» в основание финансовых реформ...»³⁰².

У другій частині «Плану фінансів», яка, на думку автора, репрезентувала стратегію подальшого, після 1810-го р., розвитку фінансового господарства, у третьому розділі про монетну та кредитну системи автор зазначає, що під висловами «...совершенной кредитной и монетной систем»³⁰³ влада намагалася зробити хоча б нормально функціонуючу систему грошового обігу. О. Дубянський демонструє бачення такої системи М. Сперанським: «...в основе совершенной монетной системы должны лежать монета, обладающая достоверностью, удобством и обширностью»³⁰⁴. Під достовірністю малася на увазі наявність у монети внутрішньої незалежної вартості (повинна бути виготовлена з благородного металу), а також підтвердження печатки уряду. Нова грошова система мала бути організована завдяки створенню «банка на серебре»³⁰⁵. Зручність автор описував як низьку вартість логістики. Під «обширностью» розглядалася максимальна кількість різних сфер використання, де монета не втратила б початкової вартості.

Автор схарактеризував ставлення М. Сперанського до потреби появи паперових грошових знаків: через витратність на логістику монет із благородних металів з'явилася валюта паперова, однак вона повинна була існувати не у вигляді нерозмінних асигнацій, а кредитною з обов'язковим розміном на срібло.

³⁰¹ Там само. С. 93.

³⁰² Там само. С.93.

³⁰³ Там само. С.93.

³⁰⁴ Там само. С.93.

³⁰⁵ Там само. С.94.

Загалом О. Дубянський зазначає, що на основі «Плану фінансів» у 1810 р. було створено низку важливих нормативних актів, які вносили зміни в систему грошового обігу країни (наприклад, маніфести від 20 червня «О новом устройстве монетной системы» та 29 серпня «О новой серебряной и медной монетах»). Заходами, передбаченими маніфестом від 2 лютого 1810 р., влада намагалася відновити довіру населення до асигнацій. Маніфест 20 червня 1810 р. стосувався фундаментальних принципів грошового обігу, оскільки він ліквідував дві існуючі паралельно грошові системи й відновив срібний монометалізм³⁰⁶.

О. Дубянський погоджувався з твердженням біографа М. Сперанського О. Нольде про те, що навіть через невдачу реформ М. Сперанський одним із перших вказав на необхідність та складність реформ фінансів імперії, водночас усі противники реформатора надалі користувалися здобутками М. Сперанського: «Действительно, министр финансов Д. Гурьев, хотя и был идейным противником Сперанского, проводил в жизнь практически все те мероприятия, которые предлагались в «Плане финансов»³⁰⁷. Як і більшість інших авторів, автор вважав основною причиною нереалізації реформ грошового обігу її несвоечасність, оскільки державу очікували величезні військові видатки. На думку дослідника, М. Сперанський усвідомлював цю обставину й не мав іншого часу для втілення реформ у життя, водночас через брак досвіду у сфері фінансів, засвоївши теоретичні аспекти функціонування грошової та фінансової системи, М. Сперанський не мав досвіду практичного, державний діяч припустився низки помилок на етапі втілення реформ у життя. Підсумовуючи, О. Дубянський провал перетворень фінансової системи поклав на плечі Олександра І, а провина М. Сперанського полягала лише в нездатності на той час донести власні ідеї до управлінської еліти імперії³⁰⁸.

³⁰⁶ Там само. С.97.

³⁰⁷ Там само. С.97.

³⁰⁸ Там само. С.97–98.

В. Биков і А. Копанєв у статті «Опыт налоговых реформ М. Сперанского 1810 года и современность», яка побачила світ у 2015 р., вказували на неспроможність міністрів фінансів А. Васильєва, Ф. Голубцова та Д. Гур'єва вирішити несприятливу фінансову ситуацію в державі, тому виникла потреба в економічних реформах. Автори деталізують участь економістів у підготовці «Плану фінансів». М. Балуг'янський підготував проєкт французькою, а згодом його обговорювало «близьке коло» М. Сперанського (С. Потоцький, С. Мордвінов, В. Кочубей, Б. Компенгаузен, А. Перетц). Результатом колективної праці, яка тривала два місяці, став «План фінансів». Отже, дослідники підкреслюють, що цей проєкт не був заслугою суто М. Сперанського³⁰⁹.

В. Биков і А. Копанєв охарактеризували також процедуру розгляду «Плану». Імператор 1 січня 1810 р. вніс на розгляд новоствореній Державній раді документ, який затвердили вже через місяць. Дослідники проаналізували основні заходи, передбачені в «Плані фінансів», окрім відмови від асигнацій передбачалося: «...совершенствование монетной системы»³¹⁰.

2.3. Фальшивомонетництво в системі грошового обігу: історіографія питання.

Загальні тенденції фальшивомонетництва в грошовому обігу Російської імперії після приєднання українських земель до її складу почали поширюватися й в Наддніпрянській Україні. «Нове дихання» фальшивомонетництво отримало після впровадження в грошовий обіг паперових грошових знаків у XVIII ст. Загалом дослідники приділили значну увагу цьому явищу, особливо в період наполеонівських війн.

³⁰⁹ Быков В.А., Копанев А.А. Опыт налоговых реформ М.М. Сперанского 1810 года и современность. *Научный журнал НИУ ИТМО. Серия «экономика и экологический менеджмент»*. №2. 2015. С. 127 (126–131).

³¹⁰ Там само. С. 127.

У своїй праці, виданій у 1918 році, С. Вознесенський окреслював деякі аспекти обігу підробок у Російській імперії в контексті запровадження й діяльності Експедиції заготовок державних паперів. Експедицію створили задля напрацювання нової іконографії асигнацій, оскільки асигнації варіантів 1786 р. та 1769 р., на думку автора, мали суттєві недоліки («...простота и несовершенство отделки...»³¹¹). Ще на початку ХІХ ст., як зазначається, генерал-прокурор П. Обол'янінов у доповіді імператору вказував на однакові у всій державі методи підробки асигнацій, саме тому було напрацьовано новий тип асигнацій. Наступного разу про зміну технології виготовлення асигнацій заговорили після 1812 р.

На початку ХІХ ст. кількість підробок почала значно збільшуватися, причину чого автор вбачав у такому: якщо за Катерини ІІ цим займалися здебільшого з числа вельмож, то надалі завдяки технологічному прогресу фальшивомонетниками стали навіть звичайні неосвічені селяни, а слідство ускладнювалося, оскільки підробляти асигнації почали не лише в містах, ця справа поширилася на всі терени імперії³¹². Автор наводить важливу статистику кількості підробок у період з 1786 р. по 1812 р. – на суму в 1,200 тис. руб.

С. Вознесенський також торкався питань, пов'язаних із фальшивками Наполеона. Крім тих підробок, які були виготовлені всередині держави, після війни з'явилася значна кількість високої якості нових. Дослідник зазначає, що лише таких підробок у 1813 р. виявили на суму 987300 руб. (за один рік знайшли підробок майже як за період 1786–1812 рр.). Також, як і інші автори, С. Вознесенський уточнює суму всіх підробок, знайдених протягом 1813–1817 рр. – 5614380 руб³¹³.

³¹¹ Вознесенский С.В. Первые сто лет истории Экспедиции заготовления государственных бумаг (1918-1919 гг.) / сост. Т.Н. Смекалова, А.В.Мельников, Н.М. Вечерухин. СПб. : Нестор-история, 2009. С. 53 (426 с.).

³¹² Там само. С. 54.

³¹³ Вознесенский С.В. Первые сто лет истории Экспедиции заготовления государственных бумаг (1918-1919 гг.) / сост. Т.Н. Смекалова, А.В.Мельников, Н.М. Вечерухин. СПб. : Нестор-история, 2009. С. 55 (426 с.).

І. Спаський описував деякі аспекти підробок монет у ХІХ ст. у своїй праці про монетну систему Російської імперії³¹⁴. Монети-підробки фальшивомонетники виготовляли не лише для використання в грошовому обігу. Наприклад, І. Спаський зазначає, що з початку ХІХ ст. монети підробляли заради обману колекціонерів. Здебільшого підробляли рідкісні монети³¹⁵.

Авторський колектив А. Малишева, В. Таранкова, І. Смиренного у праці про паперові грошові знаки також окреслювали функціонування в імперії фальшивих асигнацій. Ця проблема охоплює окремий підрозділ книги. Дослідники розкривають причини та мотиви появи підробок, наголошуючи на економічних чинниках збагачення, а також політичних. Перші спроби створення підробок з'являються одразу після появи асигнацій. На думку науковців, передусім підробляли асигнації номіналами 25 та 75 руб. Автори також звертають увагу на суворість покарань наприкінці ХVІІІ ст. за підробку асигнацій, та наводять приклад, що в 1794 р. за такий злочин дворян позбавили їх титулів і статусу, заклеїмили та відправили на каторгу у вигнання³¹⁶. Далі в дослідженні приділяється чимало уваги темі фальшивих асигнацій Наполеона, про які йтиметься далі. Загалом щодо І половини ХІХ ст. автори говорять про розвиток фальшивомонетництва нарівні з емісіями грошових паперових знаків.

А. Малишев, В. Таранков, І. Смиренний також зауважили факт використання фальшивих грошей як елементу війни з іншими державами. До Російської імперії, окрім Австрії та Англії, постраждала ще й Пруссія. Далі наведений докладний аналіз технічних складових друку підробок, а також місця виготовлення у Франції, та осіб, на яких була покладена організація друку фальшивих грошей. Аналогічно до інших авторів, серед місць

³¹⁴ Спасский И., Русская монетная система. Ленинград: Издательство Государственного Эрмитажа, 1962. 225 с.

³¹⁵ Там само. С.204

³¹⁶ Малышев А.И., Таранков В.И., Смиренный И.Н. Бумажные денежные знаки России и СССР. М.: Финансы и статистика, 1991. 496 с. URL: <http://vsemonetki.ru/books/item/f00/s00/z0000007/index.shtml>

виготовлення асигнацій наводяться міста Париж, Дрезден, Варшава. Також у роботі згадується про припущення щодо наявності типографії з виготовлення фальшивок в окупованій Москві на Преображенському цвинтарі.

І. Рязанцева описує основні методи боротьби з підробками грошей за часів Російської імперії на українських землях. Перші паперові асигнації через простоту малюнка та примітивні технології друку спричинили їх значну кількість підробок, переважно асигнацій 25 та 75 рублів. Автор конкретизує зміст підробки: цифру «2» виправляли на цифру «7», а відповідно слово «двадцять» на «сімдесят». Метою емісії 1798 р. асигнацій нового зразка автор називає якраз масові випадки підробки старих асигнацій, чим займалися широкі верстви населення. У зв'язку з цим нові асигнації мали водяні знаки³¹⁷.

Автор наводить основні протягом I половини XIX ст. заходи задля боротьби з підробками: у 1818 р. була створена Експедиція заготовок державних паперів (відтоді почали використовувати спеціальні знання для пошуку підробок), засновано в 1826 р. спеціальне відділення імператорської канцелярії, які також викривали факти підробок монет та асигнацій. Вжиті заходи призвели до стабілізації грошового обігу щодо розповсюдження фальшивих грошей. Дослідниця наводить цікавий факт, що окрім великих міст та провінції, де виготовлялися підробки, фальшивомонетники не цуралися «працювати» навіть у церквах³¹⁸.

Учена Т. Махрова в 2013 р. опублікувала працю, у якій схарактеризувала, окрім історії грошового обігу в Російській імперії за часів Наполеона, окремі аспекти фальшивомонетництва в грошовому господарстві від початку впровадження асигнацій. Вона виявляє солідарність з іншими дослідниками щодо твердження про появу підробок асигнацій одразу після їх впровадження в грошовий обіг. Здебільшого фальшивомонетники

³¹⁷ Рязанцева І. М. Боротьба з фальшивомонетництвом на українських землях у складі Російської імперії в середині XVIII – кінці XIX ст. *Право і безпека*. Х. :Харк. нац. ун-т внутр. справ, 2011. С. 36–37.

³¹⁸ Там само. С.37.

намагалися замінити цифру «2» на цифру «7». Заходи, які влада здійснила заради обмеження підробок у II половині XVIII ст., не змогли зупинити, на думку автора, поширення такого згубного явища. Учена наводить технологію підробки паперових грошових знаків: їх малювали тушшю, при цьому щоб були водяні знаки прозорі, використовували часниковий сік, сало, «...намазывали сливочным, семенным или деревянным маслом...»³¹⁹. Також, зазначає автор, майстри підробок дійшли висновку, що зображення водяного знака мало ефект через меншу товщину паперу на малюнку, тому намагалися на фальшивих асигнаціях зішкрібати слова, герби в кутках грошових знаків. Загалом з кінця XVIII ст. до 1819 р., за спостереженням автора, підробки широко використовувалися в грошовому обігу імперії.

Т. Махрова зазначає, що процесуальне законодавство, яке регламентує дії чиновників у разі виявлення підробок, формується лише з кінця XVIII ст. Слідство відповідно до указу 1799 р. повинно проводитись швидко й таємно, пише автор. У дослідженні висвітлюється процедура обміну фальшивок на справжні асигнації: особа, у якої знаходили підробку, повинна була під присягою поклястися, що вона не має жодного стосунку до процесу виготовлення підробки, згодом в оселі такої особи проводили обшук. Якщо жодних інструментів для виготовлення фальшивок не знаходили, губернатор звертався до асигнаційного банку щодо обміну підроблених асигнацій на справжні³²⁰.

Т. Махрова, окрім регіональної тематики щодо підробок Наполеона, вивчає також загальні проблеми відповідного яскравого в історії фальшивомонетництва в Російській імперії явища. Впровадження підробок в грошовий обіг Російської імперії, як зазначає автор, відбулося до безпосереднього вторгнення французьких військ на терени Російської імперії, автор називає це економічною диверсією. Т. Макарова уточнює, що

³¹⁹ Махрова Т. К. Из истории денежного обращения России в период наполеоновского вторжения № 1 (1) 2013 Правоворядок: История, теория, практика. Научно-практический журнал. Челябинск: ООО «Эскуэла», 2013. С. 116 (116–123).

³²⁰ Там само. С.119.

асигнації, які виготовлені були у Франції, були номіналами у 100, 50 та 25 руб., а також датовані 1805–1811 рр.³²¹

Щодо суми французьких підробок, які проникли до грошового обігу Російської імперії, автор посилається на військового історика І. Лапранді, сучасника війни, і вказує, що на початку війни таких асигнацій було 25 млн руб. Подальший друк підробок відбувався під час просування французьких військ. Як приклад, автор вказує, що немов у битві при Березині до козаків потрапила французка карета, де знайшли гравірувальні дошки для підробок асигнацій номіналом 100 руб. Крім того, учена згадує припущення щодо друку фальшивих асигнацій у Москві, коли її окупували французи³²², немов вони були такої якості, що асигнаційний банк мав значні складнощі з виявленням таких асигнацій.

Т. Махрова окреслює у власній праці іконографічні ознаки підробок. Літери в словах основного тексту розташовувалися рівно, мало місце глибоке рельєфне тиснення, чіткий водяний знак, фарба була більш насичена, використовувався якісний папір. Не оминула увагою дослідниця недолік із гравіюванням підпису, уточнюючи, що із часом такий підпис не тьмянів і не набував коричневого відтінку. Учена описує також орфографічні помилки літер «д» та «л» (у словах «государственная», «ходячий»), водночас на відміну від інших науковців констатує іншу помилку – у літері «д» ліва нижня ніжка могла бути меншого розміру за праву. Крім того, дослідниця вказує на «зайву уважність» французів до справи підробки асигнацій: «Выяснилось также, что факсимиле российского чиновника, ставившего свою печать на настоящие ассигнации, треснуло и оставляло на купюрах едва различимую полоску, французские же граверы скопировали эту подпись без дефекта»³²³.

³²¹ Махрова Т. К. Из истории денежного обращения России в период наполеоновского вторжения... С. 117.

³²² Там само. С. 117.

³²³ Там само. С. 117.

Т. Махрова, як і інші науковці, описує факт сплати власним військам фальшивими асигнаціями жалування, використання підробок під час сплати за фураж тощо місцевому населенню. Однак, на думку автора, такі явища не були широко поширеними. З-поміж причин названі низька реальна вартість асигнацій (тому населення намагалося брати плату або сріблом, або золотом), спротив офіцерів, оскільки вони отримували в асигнаціях значне менше жалування. У дослідженні зазначений також наказ Наполеона знищити всі невикористані підробки асигнацій під час відступу³²⁴.

На думку Т. Махрової, встановити реальну суму фальшивих асигнацій Наполеона, які перебували в грошовому обігу, украй важко. Крім цифри 5614380 руб. за 1813–1817 рр., дослідниця вказує на 6794520 руб. виявлених підробок протягом 1819–1821 рр. Фальшивки навіть знаходили в полкових касах (у 1814 році з 1,5 млн руб. 300 тисяч були фальшивими). Здебільшого підробки «проявлялися» при сплаті податей, у шинках, коли люди вимінювали асигнації на мідні монети в повітових казначействах, коли сплачені податки населення направлялися від місцевих казначейств до асигнаційного банку. Населення, яке розраховувалася підробками, як зауважує Т. Махрова, не мали жодного стосунку до виробництва таких асигнацій. Також учена акцентує увагу на факті значного розповсюдження «наполеонівок», оскільки протягом усієї I половина XIX ст. місцева влада в листуванні чи документах зазначала про випадки виявлення підробок³²⁵.

Деякі аспекти боротьби імперської влади із фальшивомонетництвом як явища в грошовому обігу Російської імперії репрезентовані в праці К. Яковлева, О. Яковлевої³²⁶. Дослідники зазначають, що через наполеонівську загрозу в січні 1807 р. був створений особливий комітет – комітет загальної безпеки, одним із завдань якого постала боротьба з підробками грошей. До цього часу такими питаннями опікувалося

³²⁴ Там само. С.118.

³²⁵ Там само.С. 118.

³²⁶ Яковлев К.Л., Яковлева О.Н. К вопросу об участии органов центрального отраслевого управления в борьбе с фальшивомонетничеством в Российской империи. *Труды Академии управления МВД России*. 2013. № 1 (23). С. 89–93.

міністерство внутрішніх справ загалом, факти виявлення фальшивок, зазначається в статті, доводили до відома спочатку губернаторів, а з 1802 р. – міністру внутрішніх справ. Автори наводять докладну інформацію про докази, які передусім намагалися знайти під час обшуку чиновники: варіанти підписів, залишки обрізаного паперу тощо³²⁷.

Не оминули увагою автори історію з наполеонівськими підробками. Французи, на їхню думку, вводили в обіг фальшивки завдяки спеціальним найманцям, які нібито залишали валізи, де поруч із речами знаходилися фальшиві асигнації, щоб їх знайшли, наприклад, козаки. Дослідники констатують широке розповсюдження країною фальшивих грошей (здебільшого номінали 25 та 50 руб.) у 1812 р. Орфографічні помилки люди не мали змоги виявити, оскільки більша частина населення була неосвіченою й звертала увагу переважно на цифри на асигнаціях. Також значному проникненню фальшивих асигнацій до грошового обігу, за спостереженням авторів, сприяла їх висока якість. Кількість виявлених після війни «наполеонівок» сягає суми в 70 млн. руб³²⁸.

К. Яковлев, О. Яковлева зазначали, що незважаючи на реакційну політику Миколи I, загалом заходи, здійснені в роки його правління, позитивно відзначилися на системі грошового обігу. Так званий III відділ канцелярії, окрім широкого спектру завдань, також опікувався питаннями боротьби з фальшивомонетниками. Науковці пишуть про появу в I половині XIX ст. особливих методів виявлення й боротьби загалом із підробками. Створювалися навіть спеціальні фіктивні заклади-пастки для фальшивомонетників тощо. Автори констатують відсутність процесуальної нормативно-правової бази такої діяльності.

У 2016 р. К. Яковлев та О. Яковлева опублікували наукову розвідку, у якій досліджено взаємодію міністерства внутрішніх справ та міністерства

³²⁷ Там само. С. 89.

³²⁸ Яковлев К.Л., Яковлева О.Н. К вопросу об участии органов центрального отраслевого управления в борьбе с фальшивомонетничеством в Российской империи. *Труды Академии управления МВД России*. 2013. № 1 (23). С. 90 (С. 89–92).

фінансів у питаннях боротьби із фальшивомонетниками в I половині XIX ст.³²⁹ Автори акцентують увагу на тому, що подібна співпраця розпочалася після 1811 р. згідно з маніфестом від 25 червня «Об общем учреждении министерств». Міністерство внутрішніх справ здебільшого співпрацювало з військовим міністерством, фінансів, народної освіти, юстиції, III відділом. У роботі йдеться про те, що в 1818 р. нові асигнації друкувалися через значне насичення грошового обігу підробками внаслідок наполеонівських війн. Визначена також мета друку підробок Наполеоном – знищення фінансової системи Російської імперії³³⁰.

У своїй статті К. Яковлев та О. Яковлева аналізують питання санкцій за фальшивомонетництво в імперському законодавстві середини XIX ст. За підробку монет відправляли до каторги на строк від 10 до 12 років, за підробку монет за кордоном та їх ввезення в імперію – на строк від 8 до 10 років. За підробку іноземних монет карали на строк від 4 до 6 років³³¹.

Дослідники вводять у науковий доробок важливий архівний матеріал про таємні циркуляри центральної влади місцевим губернаторам 1845 та 1855 рр., де містилися інструкції щодо дій у разі виявлення підробок. В інструкціях наголошувалося на необхідності розпочинати справи щодо фальшивомонетництва лише у випадках, коли підробка має яскраво виражені ознаки такої. В інших випадках, коли виникав сумнів у справжності кредитного білета «...то от предъявителя его, не обнаруживая подозрения, брали бы только показание: откуда им получен такой билет...»³³². Додаткову обережність пояснювали тим, що зайва підозра може негативно вплинути на грошовий обіг в імперії. У питаннях мотивів та якості підробок автори звертають увагу на низьку якість фальшивих грошових знаків, а також на те,

³²⁹ Яковлев К.Л., Яковлева О.Н. К вопросу о взаимодействии Министерства внутренних дел и Министерства финансов в сфере борьбы с фальшивомонетничеством в российской империи в первой половине XIX века. *Труды Академии управления МВД России*. 2016. № 4 (40). С. 93–95.

³³⁰ Там само. С. 94.

³³¹ Там само. С. 94

³³² Там само. С. 95.

що значна частина фальшивомонетників займалася цією справою вимушено через зубожіння, а не задля збагачення³³³.

Є. Миколайчук має в науковому доробку працю, присвячену технологічним аспектам існування асигнацій у Російській імперії³³⁴. У ній проведений аналіз фальшивих асигнацій 1769–1818 рр. Після дослідження колекції асигнацій Ермітажу дослідник виокремлює підробки двох типів – наполеонівські фальшивки й так звані обивательські. Наприкінці XVIII ст. держава намагалась оперативно вилучати підробки асигнацій, які деякими «умільцями» із номіналу 25 ставали номіналом 75 руб., що, імовірно, пише автор, послугувало причиною відсутності в Ермітажі таких підробок³³⁵.

Є. Миколайчук висвітлює елементи захисту від підробок асигнацій другого покоління. Одним із таких «невидимих», як пише автор, засобів є додавання в паперову масу додаткового елемента – волокна шовку. Однак підробляти почали згодом також і цей вид асигнацій. Рівень присутності обивательських фальшивок не був критичним для грошового обігу, ситуація різко змінилася через Наполеона. Є. Миколайчук датує початок виготовлення фальшивих асигнацій Наполеоном 1805-им р³³⁶.

До того ж Є. Миколайчук, висвітлюючи питання відмінностей фальшивок і справжніх асигнацій, наводить ілюстрації зразків підробок з Ермітажу, де чітко видно помилку в написі на асигнації: «...двадцять п'ять рублей холячею монетою»³³⁷. Однак, на переконання науковця, така помилка не завадила фальшивим асигнаціям перебувати в обігу, пояснюючи це значним обсягом тексту асигнацій, тому літеру «л» замість «д» важко було помітити. Далі в статті дослідник наводить порівняльну інформацію технологічної експертизи справжніх та фальшивих асигнацій. Наприклад, у жодній підробці не були знайдені волокна шовку, надруковані підписи на

³³³ Там само. С.95.

³³⁴ Миколайчук Е.А. Технологическая экспертиза русских ассигнаций выпуска 1769 –1818 годов. *Фотография. Изображение. Документ*. Вып. 5 (5). 2014. С. 61–67.

³³⁵ Там само. С. 65.

³³⁶ Там само. С. 65.

³³⁷ Там само. С.66.

асигнаціях не відтворювали ефект випадкових бризок чорнилами. Однак Є. Миколайчук робить припущення, що в ХІХ ст. відрізнити факсиміле від написаного підпису попри те, що із часом чорнила змінювали колір і відмінність поставала яскраво вираженою, було важко³³⁸.

Необхідно зауважити, що окрім праць, які були присвячені загальним питанням фальшивомонетництва в Російській імперії, на теренах України, значний науковий доробок стосується певних яскравих сторінок історії фальшування. Таким прикладом може послугувати в історіографії питання розповсюдження французькими військами в часи Наполеонівський війн фальшивих асигнацій на теренах Російської імперії.

У статті «Историю рассказывают деньги», яка вийшла друком у 1964 р. за авторством Л. Розенберга, згадуються фальшиві асигнації Наполеона³³⁹. Учений вважає, що причиною впровадження фальшивих асигнацій було намагання підірвати російські фінанси. Серед купюр називає лише номінали в 25 та 50 руб. Цікавий факт наводить про якість підробки – папір асигнації мав вищу якість, аніж справжні російські, водяні знаки виконані максимально подібними до справжніх. Серед недоліків зазначає лише орфографічні помилки, зокрема схожість букв «л» та «д» призвела до того, що ці літери в словах на асигнаціях французи плутали³⁴⁰.

І. Колташев у праці про паперові гроші, яка побачила світ у 1967 р., висвітлював питання фальшивих грошей Наполеона³⁴¹. Автор вказує на те, що російські війська знайшли низку документів у штабах наполеонівських військ, у яких ішлося про організацію друку фальшивих асигнацій задовго до нападу на Російську імперію. Автор поділяє твердження деяких дослідників про проведення розрахунків французькою армією фальшивими асигнаціями. Також науковець погоджується з твердженням про друк таких асигнацій у

³³⁸ Там само. С.66.

³³⁹ Розенберг Л. Историю рассказывают деньги. *Наука и жизнь*. 1964. № 3. С. 91–96.

³⁴⁰ Там само. С. 92–93.

³⁴¹ Колташев И. Рассказывают бумажные деньги. *Мир коллекционера*. Алма-Ата: Казахстан, 1967. С. 150–191. URL: https://www.e-reading.club/chapter.php/1020646/27/Mir_kollekcionera.html

Москві, навіть вказує, що верстат, на якому здійснювалась емісія, французи залишили після відступу. І. Колташев також акцентує увагу на високій якості підробок. Відрізнити, на думку автора, можна було підробку від справжньої асигнації лише за підписами (про орфографічні помилки тощо він не зазначав)³⁴². Недовіра населення до асигнацій, яка мала місце після наполеонівських війн, багато в чому, на думку автора, була спричинена значним обсягом фальшивих асигнацій, які перебували в грошовому обігу, і «винуватцями» цього, окрім французів, І. Колташев називає й місцевих фальшивомонетників.

Учений Д. Мирський присвятив у 1969 р. свою публікацію тематиці відомих фальшивомонетників, які траплялися в світовій історії³⁴³. Він згадує про Наполеона, який використовував фальшиві гроші для фінансування військових кампаній та намагався в такий спосіб послабити економіку супротивника. Дослідник наводить спогади гравера головного військового управління Франції Лаля щодо процесу виготовлення підробок та місцезнаходження типографії. Д. Мирський поділяє думку деяких інших авторів про існування типографій, які займалися фальшуванням; за межами Франції називаються Дрезден, Варшава, а також Москва³⁴⁴.

А. Алехов 1998 р. у «Нумізматичному альманасі» видав працю «Фальшивые деньги Наполеона»³⁴⁵. Загалом автор зазначає, що фальшиві асигнації стають «соціальною епідемією» у багатьох містах імперії задовго до наполеонівських війн (зокрема, підробки траплялися й в українських містах Київ та Миколаїв). Водночас зауважує, що не розв'язавши проблему в перші роки 1800-х, імперська влада вже через десять років зіштовхнулася вже не з представниками «доморощенных подделывателей ассигнаций», а із

³⁴² Там само.

³⁴³ Мирский Д. Титулованные фальшивомонетники. *Наука и жизнь*. 1969. № 10. С. 51–57.

³⁴⁴ Там само. С. 53.

³⁴⁵ Алехов А.В. Фальшивые ассигнации Наполеона. *Нумизматический альманах*. 1998, №3, С.27–40.

запланованою завчасно кампанією французької влади щодо масового насичення фальшивими асигнаціями грошового ринку імперії³⁴⁶.

Про факт розповсюдження фальшивок, за твердженням А. Алехова, писали також французькі військові історики. Водночас деякі дослідники заперечували ймовірність такої сторінки в історії грошового обігу. Автор наводив твердження професора М. Богдановича, яке той висловив у статті «История Отечественной войны 1812 года» (світ побачила в Санкт-Петербурзі 1859 р.), про відсутність будь-яких свідочтв використання значної маси підроблених асигнацій Наполеоном заради завдання економічної та фінансової шкоди Російській імперії.

А. Алехов зауважує, що існували різні центри, звідки підроблені паперові грошові знаки доправлялися на землі імперії. Наприклад, одним із таких центрів могло слугувати м. Броди, звідки асигнації завозилися до Одеси. Герцог де Рішельє 1814 р. наголошував на випадках, коли фальшивки направлялися поштою на ім'я місцевих торговців, які йшли з міст Могильов, Бердичев. А. Алехов наводить цікавий факт, що в Російській імперії кампанія з розповсюдження фальшивих грошей набагато раніше вже «пройшла апробацію». Подібні заходи мали місце щодо англійських фунтів стерлінгів, а також білетів Вінського банку³⁴⁷.

А. Денісов приділяв увагу питанням розповсюдження наполеонівських підробок на землях Російської імперії. Фальшиві асигнації використовувалися, на думку автора, задля закупівлі армією французів фуражу, провіанту та виплати жалування власним офіцерам³⁴⁸. Навіщо французам виплачувати зарплату офіцерам своєї армії автор не пояснював.

Місцями друку паперових грошових знаків А. Денісов називає Варшаву, Дрезден, Париж, говорить про ймовірність подібного процесу в Москві за

³⁴⁶ Там само.

³⁴⁷ Там само. С. 27–30

³⁴⁸ Денісов А.Е. Государственные бумажные знаки России, которые использовались в денежном обращении с 1798 по 1917. Часть 1. Государственные бумажные денежные знаки 1769-1843 годов. Москва : 2002. 139 с.

часів, коли вона була окупована³⁴⁹. Серед номіналів т.зв. «наполеонівок» трапляються 25, 50 та 100 рублів. Автор припускає, що підроблялися також номінали в 5 та 10 руб., хоч такі фальшивки «до настоящего времени неизвестны»³⁵⁰. Інформуючи про відсоткове співвідношення випущених асигнацій зразка 1786 р. дослідник стверджує, що: «встречаемость различных номиналов «наполеоновок» точно соответствует соотношению в обращении разных номиналов подлинных ассигнаций»³⁵¹ (кількість фальшивок номіналом 25 рублів надруковано було в найбільшому обсязі, менше 50 руб. й зовсім незначна емісія 100 руб.).

А. Денісов констатує, що на відміну від урядових інституцій звичайне населення за умови високої якості підробок не відрізняли їх від справжніх. Тому завдяки секретному розпорядженню в 1813–1818 рр. фальшиві асигнації вилучалися без сплати компенсації. У цей час, автор зауважує, влада не мала змоги визначити масштаб розповсюдження «наполеонівок». З часом, протягом 1819–1821 років встановлювалися правила обміну таких підробок. Заходи влади дослідник називає такими, що зупинили масштабне розповсюдження фальшивих асигнацій³⁵². Крім того, автор наводив основні іконографічні відмінності фальшивих «наполеонівок» від справжніх асигнацій. Наприклад, серед другорядних ознак зазначалася заміна літер «д» на «л» у словах «Государственный» та «Ходячею».

Р. Шуст звернув увагу на проблему підробок російських асигнацій. Він зазначає, що фальшиві асигнації були завезені разом із наполеонівськими військами. Автор пише про підготовку ще в 1810 р. друку подібних асигнацій, коли на гравера французької армії Лалу було покладено завдання виготовити мідні кліше, щоб надалі виготовляти російські асигнації.

³⁴⁹ Там само. С.93

³⁵⁰ Там само. С.94.

³⁵¹ Там само. С.93

³⁵² Там само. С.94.

Друкарня створювалася саме в Парижі «... якою керував брат особистого секретаря Наполеона Фен»³⁵³.

Від «справжніх» фальшивки відрізнялися, як зазначає автор, тільки допущеними граматичними помилками, а також підписами, оскільки вони були надруковані, тоді як у той час вони вписувалися власноруч. Дослідник зауважує, що підроблялися «переважно» номінали 25, 50 та 100 руб., таким чином допускаючи ймовірність підробок інших номіналів. Щодо загальної суми підробок автор наводить цифру в 5614380 рублів, які були протягом 1813–1817 рр. виявлені Державним асигнаційним банком, і саме задля припинення поширення в грошовому обігу фальшивих асигнацій влада заборонила їх ввезення із-за кордону³⁵⁴.

Авторський колектив у складі О. Колесникова, Д. Бойко, О. Коковіхіна в навчальному посібнику з історії грошей та фінансів не обійшли увагою проблематику історії фальшивомонетництва на теренах України загалом та підробок за часів Наполеона зокрема. У роботі зазначається, що засновані в Парижі потужності для виготовлення фальшивих грошових знаків спочатку призначалися проти Австрії. Дослідники наголошують, що через одруження Наполеона з Марією-Луїзою, донькою австрійського імператора, друк фальшивих державних казначейських білетів Віденського банку зупинили, водночас вони роз'яснюють: «Фабрика була без роботи дуже не довго. Перед війною 1812 р. почалось масове виробництво російських асигнацій номіналом 25 та 50 рублів»³⁵⁵. Авторський колектив, як бачимо, не згадує про інші номінали, а от щодо загального обсягу підробок також наводить суму в 70 млн руб. Крім того, автори наголошують на обмеженій кількості купюр, які мали граматичні помилки (замість «д» літера «л») ³⁵⁶.

³⁵³ Шуст Р.М. Нумізматика: історія грошового обігу та монетної справи в Україні. К.: Знання, 2007. С. 199.

³⁵⁴ Там само. С.200.

³⁵⁵ Колесников О. В., Бойко Д. І., Коковіхіна О. О. Історія грошей та фінансів. 2-ге видання виправлене та доповнене: Навч. пос. К.: Центр учбової літератури, 2008. С.88 (140 с.).

³⁵⁶ Там само. С.88.

Л. Муравйова в праці «Деньги и денежное обращение в России в первой половине XIX в.» 2011 р. зазначала, що фальшиві асигнації Наполеона сприяли значному розбалансуванню грошового обігу й появі фінансових проблем. Наполеонівські війська, на думку науковця, значною мірою розраховувалися таким типом асигнацій із населенням, особливо із селянами. В аспекті кількості підробок, яка проникла в грошовий обіг, Л. Муравйова пише: «Количество фальшивых ассигнаций было так велико, что простое их изъятие грозило крестьянам полным разорением и голодной смертью»³⁵⁷. Інші автори не зазначали таких фундаментальних наслідків і відповідного впливу на населення й фінансову систему імперії. Станом на 1820 р. дослідниця наводить суму в 7 млн руб. фальшивих наполеонівських асигнацій.

Учений П. Нікольський досліджував різноманітні фінансові аспекти протистояння Російської імперії проти наполеонівської Франції. У своїй праці «Финансовая составляющая войны России против наполеоновского нашествия в 1812–1815 годы» він також торкався питання підробок асигнацій, які використовував Наполеон у власних цілях. Дослідник наводить цікавий факт про відповідь Наполеона про засоби, завдяки яким можна виграти війну: «...он назвал три вещи: во-первых, деньги; во-вторых, больше денег; в-третьих, еще больше денег. Нужно отметить, что Наполеон в приведенной цитате не упоминал о характере денег (деньги ли это своего государства, союзников, были ли они захвачены у побежденных, или, наконец, фальшивые...)»³⁵⁸.

П. Нікольський наводить точну адресу друкарні в м. Мало, де 1810 р. таємно підробляли російські асигнації та банківські білети. Там були встановлені 23 верстати для гравіювання міді й вигравіювано за 3 місяці 700 дощечок. Кількість відтисків, на його думку, була великою, і робота

³⁵⁷ Муравьева Л.А. Деньги и денежное обращение в России в первой половине XIX в. Финансы и кредит. №21. 2011. С.71–80. С.73.

³⁵⁸Никольский П.С. Финансовая составляющая войны России против наполеоновского нашествия в 1812–1815 годы. Гуманитарные науки. №3, 2012. С. 77 (76–83).

продовжувалася до того, як французькі війська почали зазнавати суттєвих невдач проти Російської імперії. Учений зазначає, що в процес виготовлення підробок входило умисне «старіння» асигнацій задля надання їм правдивого вигляду. Автор констатує також, що й сама Франція постраждала раніше від власних купюр, які вона намагалася надіслати до Англії.

П. Нікольський називає різні заходи, завдяки яким фальшиві асигнації потрапляли до грошового обігу супротивника. Французи для подібних завдань мали спеціальних осіб. У 1811–1812 рр. розповсюдження фальшивок доручено було банкіру з Варшави Френкелю. Безпосередніми методами автор називає: «применялся и такой, как вложение их в чемоданы и походные мешки в надежде, что их захватят казаки или партизаны³⁵⁹». Щодо обсягів підробок та купюр зазначає, що після війни вилучили 25 та 50-рублевих купюр саме французьких на суму 70 млн руб.

Значну увагу підробкам російських паперових грошових знаків приділив у власному науковому доробку Н. Трошин, опублікувавши в 2013 р. статтю: «Русские ассигнации французской подделки: мифы и факты»³⁶⁰. Він, окрім викладення суто фактологічного матеріалу, наводить низку висновків щодо стану історіографії цього питання. Автор зазначає, що майже весь науковий доробок із проблематики іноземних авторів перекладено російською, проте відсутній критичний аналіз такої літератури. Натомість у російській історіографії сторінки історії грошового обігу французьких підробок майже не висвітлені, а архівні матеріали практично не залучалися. Чи не єдиною науковою роботою, присвяченою суто цьому питанню, він називає статтю М. Маршак (1986 р.)³⁶¹.

Цікавим є твердження Н. Трошина, що фальшування російських асигнацій французькою владою є однією з найбільш міфологізованих

³⁵⁹ Там само. С. 77

³⁶⁰ Трошин Н.Н. Русские ассигнации французской подделки: мифы и факты. *Отечественная война 1812 года. Источники. Памятники. Проблемы: Материалы Международной научной конференции, 2–4 сентября 2013 г.* С. 544–559.

³⁶¹ Там само. С.544

сторінок історії війни з Наполеоном, і стосується це мети емісії фальшивок, кількості та центрів виробництва.

Н. Трошин роз'яснює, що в популярній чи науково-популярній літературі метою фальшування постає намагання завдати шкоди російським фінансам. Однак, як констатує автор, підробка грошей «*ipso facto*», тобто вже через факт існування завдає шкоду фінансовій системі й не важливо, хто саме цією справою займається. Той, хто підробляє гроші, ставить мету набагато банальнішу – власна нажива. Тому мета, на думку автора, могла бути більш прагматичною – утримання власного війська на ворожій території тощо³⁶².

Далі автор наводить аргумент про безпідставність думки про намагання Наполеона розладнати російську імперську фінансову систему, оскільки в такому разі він намагався би впорснути в грошовий обіг фальшиві гроші набагато раніше військових дій. Такого не відбулося: «и одна ассигнация французской подделки до самого начала войны в июне 1812 г. не пересекла границы»³⁶³. Н. Трошин наводить факти, які свідчать про намагання Наполеона навпаки підтримати курс асигнацій задля здешевшення військової кампанії.

Піддає критичному аналізу Н. Трошин також ідеї з приводу місця друку підробок. Він наводить свідчення самих французів-сучасників подій, що ця операція відбувалася в Парижі. Дослідник називає міфом твердження про емісії фальшивих асигнацій у Дрездені, а також Варшаві. Щодо друку фальшивок у Москві автор вказує, що М. Маршак у власній праці вже наводила факти значних труднощів для налагодження подібної процедури в умовах походу армії³⁶⁴. Н. Трошин спростовує правдивість свідчень сучасників, які згадували: «о каком-то станке, на котором якобы печатались деньги»³⁶⁵. Устаткування для друку грошей у ті часи не відрізнялося від типографського устаткування й частіше використовувалося для друку наказів

³⁶² Там само. С. 544–545

³⁶³ Там само. С.545.

³⁶⁴ Там само. С. 546–551

³⁶⁵ Там само. С. 551.

тощо. Також емісія фальшивих асигнацій повинна була проводитися в режимі секретності.

Н. Трошин пише про те, що найбільше міфів виникло про кількість фальшивих асигнацій. Сучасники називали станом на 1812 р. суми до 400 млн руб. Згодом утвердилися дві цифри – 70 та 20 млн руб. М. Сперанський називав першу цифру. Автор висуває гіпотезу, звідки відомий державний діяч взяв таку цифру: через політичну опалу М. Сперанський після 1812 р. до фінансової статистики доступу, імовірно, вже не мав і в «Записках о монетном обращении» оцінював кількість випущених асигнацій у період з 1812 по 1815 рр. у 184 млн руб.; разом із 577 млн руб. (сума асигнацій станом на 1811 р.) він отримав 761 млн руб., водночас реально у 1816 р. в обігу перебувало 831 млн, тож саме цю різницю в 70 млн М. Сперанський охарактеризував як суму фальшивих асигнацій³⁶⁶. Однак насправді в 1812–1815 рр. емітована сума асигнацій була значно вищою.

Натомість, як зауважує Н. Трошин, автором цифри у 20 млн є Д. Гур'єв завдяки його запискам щодо стану фінансів. На основі доповіді міністра «О фальшивых ассигнациях» відбулося слідство, опубліковані результати якого, на думку автора, рідко можна знайти в літературі, оскільки французьким урядом передано до герцогства Варшавського фальшивок лише 2 млн руб. і серед них до обігу серед населення потрапило лише 389370 руб. Ба більше майже вся сума, окрім 25730 руб., була повернена. Натомість 474270 руб. направлені до Кракова, а 1,5 млн руб. – до Дрездена³⁶⁷.

Прикметно, що на відміну від А. Денісова, який лише припускав імовірність друку фальшивих асигнацій номіналами 5 та 10 руб., зазначаючи, що (станом на 2002 р.) науці такі випадки ще невідомі, Н. Трошин у власній праці стверджує: «знакомство с секретными журналами Московского отделения Ассигнационного банка не оставляет никаких сомнений в том, что

³⁶⁶ Там само. С. 553–554.

³⁶⁷ Там само. С.555.

французами подделывались не только 100-, 50- и 25-рублёвые ассигнации, но также 5- и 10-рублёвые»³⁶⁸. Дослідник переконує, що в розісланих циркулярах російської влади про фальшиві асигнації зазначався факт помилки на асигнаціях у 5 рублів – замість «пять» друкувалося «чать».

Загалом аналізуючи статистику обміну фальшивих асигнацій на асигнації нового зразка протягом 1813–1821 рр., також 2 млн фальшивок, які були передані міністром фінансів Франції Ю. Маре герцогству Варшавському, і незначну кількість взагалі не виявлених фальшивок, Н. Трошин вказує на загальну суму фальшивих асигнацій у 6–6,5 млн руб.³⁶⁹

Підсумовуючи, Н. Трошин стверджує, що майже відсутні дослідження обігу наполеонівських фальшивок в окремих регіонах. Також необхідно додати слушне твердження автора про неопрацьований величезний масив архівних матеріалів, який містить цінну інформацію з цієї проблеми.

А. Бугров 2015 р. у журналі «Деньги и кредит» опублікував працю «Русская армия и ассигнации в 1813–1815 годы: малоизвестная страница антинаполеоновских войн»³⁷⁰, де також приділив значну увагу питанням обігу фальшивих асигнацій, які були створені наполеонівською адміністрацією. Прикметно, що автор також вказує на той факт, що французи платили власним військам фальшивками: «В отличие от наполеоновских войск, где практиковались выплаты фальшивками, русскую армию решено было снабдить бумажными российскими рублями»³⁷¹.

Автор зауважує, що очікуючи на спроби підробок асигнацій у місцях перебування імперської російської армії, запроваджувалася смертна кара за подібні діяння. Далі дослідник наводить приклад, що в 1813 р. фальшиві асигнації виявили на Волині: «В Бродах, за австрийской границей, в руки купца Пирхи попала 25-рублевая фальшивка, а затем похожие стали находить на российской стороне. Как удалось установить, «французы

³⁶⁸ Там само. С. 555.

³⁶⁹ Там само. С. 556–558

³⁷⁰ Бугров А.В. Русская армия и ассигнации в 1813–1815 годы: малоизвестная страница антинаполеоновских войн. *Деньги и кредит*. 2015. №7. С. 66–71.

³⁷¹ Там само. С. 66.

выпустили в Варшаве через посредство дюка де Бассано и какого-то банкира Френкеля до 20 млн руб. ассигнациями, разослав их в разные места»³⁷². А. Бугров уже наводить відомості, що крім підробок номіналами 25, 50 та 100 руб., були знайдені підробки в 5 руб.

Дослідник описує ідеї боротьби із фальшуванням асигнацій (зокрема ідею міністра фінансів «переменить форматы ассигнаций»), однак подібну методику відкинули через брак часу)³⁷³. Крім територій, на яких перебували війська, підробки почали знаходити до самої імперії із сусідніх країн. Автор наводить приклад, що в надісланому до Риги з Кенігсбергу грошовому пакеті з 50 тис. рублів 10 тис. виявились фальшивими. Також А. Бугров наводить твердження про факти видавання плати військовим офіцерам не справжніми асигнаціями³⁷⁴.

І. Рязанцева досліджувала історію боротьби з підробкою грошових знаків на території України за часів Російської імперії. Однак здебільшого вона торкається процесуальної тематики санкцій за підробку грошей або технологічних аспектів протидії такому явищу. І. Скоморових у власній дисертації обмежилася згадкою про ситуацію в грошовому обігу після війни з Наполеоном, зазначивши: «Становище ускладнювало ввезення великої кількості фальшивих рублів наполеонівськими військами. Уряд мусив втрутитися у ситуацію і в 1816 р. встановив офіційний курс, який становив 25 к. сріблом за один асигнаційний рубль»³⁷⁵. Серед сучасних українських дослідників методологічні питання дослідження історії фальшивомонетництва, проблематику підробок у Російській імперії ґрунтовно вивчали В. Коцур, а також А. Бойко-Гагарін³⁷⁶.

³⁷² Там само. С. 67.

³⁷³ Там само. С. 68.

³⁷⁴ Там само. С. 68.

³⁷⁵ Скоморович І.Г. Еволюція та функціонування грошової системи в Україні. С. 197.

³⁷⁶ Бойко-Гагарін А., Коцур В. Наполеонівські підробки російських асигнацій в Наддніпрянщині. *Східноєвропейський історичний вісник*. Вип. 11, 2019. С. 66–77 с.; Бойко-Гагарин, А. Подделки денежных знаков XIX–XX вв. в собрании Национального исторического музея Республики Беларусь. *Белорусскому рублю – 25: Материалы Междунар. нумизмат. конф. Минск, 14–16 окт. 2019 г. Часть I / Нац. банк Респуб.*

Висновки

Отже, у XIX – на початку XXI ст. було опубліковано низку досліджень, що стосувалися різноманітних аспектів історії грошового обігу в дореформений період у Російській імперії, зокрема на теренах Наддніпрянської України. У окреслених працях висвітлюються важливі відомості про карбування, зміни в законодавстві, вартості та іконографії золотих, платинових, срібних та мідних монет, описуються різноманітні причини виникнення негативних явищ у сфері грошового обігу імперії, аналізуються пропозиції фахівців щодо методів їх вирішення, процедури перетворення проєктів реформ в єдине ціле, проблеми, що виникали з впровадженням, та наслідки фінансових реформ.

Тож реформу М. Сперанського висвітлювали протягом декількох століть його сучасники, наступні покоління дослідників. Необхідно зауважити, що загалом автори, які вивчали відповідну проблематику, позитивно ставилися до запропонованих реформаторських заходів. Однак низка причин, серед яких найчастіше називається війна з Наполеоном, не дали можливості успішно втілити «План фінансів» у життя. Водночас дослідники наводять різні версії щодо кола осіб, які були ініціаторами, розробниками «Плану фінансів», роль та місце М. Сперанського в цьому. Деякі автори взагалі стверджують про домінування М. Балуг'янського у внеску в реформу. Якщо здебільшого позитивно автори ставилися до проєкту та норм реформи, деякі з них наголошують на невдалих методах М. Сперанського в реалізації «Плану фінансів» на практиці. Загалом необхідно підкреслити, що значний масив наукового доробку зосереджений суто на цій реформі М. Сперанського, хоча

Беларусь. Банкаўскі веснік. 2019. N 12 [677]. С. 53–55; Його ж. Професійна приналежність фальшивомонетників в сер. XIX – поч. XX ст. *Часопис української історії*. Вип. 41. Київ, 2020. С. 69-77; Його ж. Характеристика джерел вивчення фальшивих монет та банкнот в грошовому обігу України в Імперську добу (1795-1917). *Соціум. Документ. Комунікація*: збірник наукових статей. Серія «Історичні науки». Переяслав-Хмельницький, 2019. Вип.8. С. 55–75

багато хто з авторів розглядали «План фінансів» у контексті загальної історії грошового обігу.

Також, існують відмінності в поглядах дослідників щодо мети, цілей та завдань використання французькою владою під час наполеонівських війн фальшивих асигнацій, оскільки окремі автори вважають міфом завдання підірвати економіку Російської імперії в такий спосіб. Авторами називаються різні центри виготовлення подібних асигнацій, а також час, коли підробки потрапили на терена Російської імперії. Різняться думки в сучасному науковому доробку також щодо номіналів, які французи використовували для друку підробок: деякі дослідники стверджують факт існування підробок номіналами 5 та 10 руб, інші роблять лише припущення. Загалом сучасна історіографія потребує подальшого залучення архівних документів з окресленої проблематики, вивчення регіональних особливостей історії обігу фальшивих асигнацій, котрі були виготовлені французами під час наполеонівських війн.

Зміст другого розділу викладено у роботах автора (див. додаток А₁, А₂, А₄, А₅, А₆, А₇, А₉, А₁₀).

РОЗДІЛ 3. ПАПЕРОВІ ГРОШОВІ ЗНАКИ У ГРОШОВОМУ ОБІГУ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ІСТОРИОГРАФІЇ (ДО 1861 Р.)

3.1. Поява, становлення, розвиток та роль і місце паперових грошових знаків як об'єкт історичних досліджень.

Паперові гроші посідали важливе місце у фінансово-економічному механізмі українських земель, підконтрольних Російській імперії. Цій проблематиці присвятили власні дослідження різні вчені протягом різних хронологічних періодів, тобто за часів Російської імперії, радянської України, незалежності. Аналіз та систематизація наявного наукового матеріалу історії обігу паперових грошей постають вкрай актуальними, оскільки це дає змогу окреслити, які сторінки історії достатньо висвітлені, водночас визначити й такі, що потребують подальшого ретельного вивчення.

За часів Російської імперії була створена низка важливих фундаментальних досліджень, що стосувалися історії впровадження, розвитку, реформування системи обігу паперових грошей як на теренах імперії загалом, так і українських земель зокрема.

Є. Ламанський у 1854 р. опублікував ґрунтовне дослідження про грошовий обіг в імперії з 1650 по 1817 рр. Він поділяє історію паперових грошей на три періоди. Перший присвятив часу, що передував запровадженню асигнацій; другий охоплює 1769–1817 рр. і характеризується як час поступової емісії паперових грошей, зміни їхньої вартості; третій період (1817 до 1843 рр.) описаний як епоха зменшення числа асигнацій, появи лаж та остаточного вилучення асигнацій з обігу й заміни їх, як зазначав автор, новими кредитними паперами, що суттєво відрізнялися від паперових грошей³⁷⁷.

³⁷⁷ Ламанский Е.И. Исторический очерк денежного обращения в России с 1650 по 1817 г. С. 62–63.

Є. Ламанський писав, що для зручності виконання дрібних операцій за Катерини II створили розмінні контори, а з 1772 по 1788 рр. було утворено 22 такі контори в містах, однак 14 із них згодом були ліквідовані, а одна з тих, що залишилася, розміщувалася в м. Херсоні. Після того, як у 1780-х рр. почалась емісія «мелких ассигнаций», вони почали замінювати мідну монету в дрібних розрахунках (на думку автора, у такий спосіб асигнації залишилися такою самою недосконалою грошовою одиницею, як мідь, однак із відмінністю в тому, що їх обіг був дещо зручніший)³⁷⁸. У середині 1780-х років почали друкувати нові асигнації через те, що раніше наявні було легко підробити. Дрібні асигнації почали все частіше використовуватися серед населення й навіть мали перевагу не лише над мідною, а й навіть срібною монетою. Обмін мідних монет на золоті, срібні та асигнації спричинив уже в 1787 р. появу значного лажу. Асигнації стали виключними грошовими знаками, а срібло й золото почали виходити з обігу, тому внутрішні ринки насичувалися асигнаціями та мідною монетою. З цього часу асигнаційний рубль, який спочатку дорівнювався до рубля срібного, зберіг лише номінальне значення, а в торгівлі почав коштувати 98, а згодом 81 копійку³⁷⁹.

Є. Ламанський зазначав, що за Павла I вперше асигнації визнавалися державним боргом, а завдання вилучити з обігу асигнації не було реалізовано через обставини та час. Для полегшення торговельної діяльності купецтва при Асигнаційному банку відкрили облікові контори, внутрішні державні борги переводилися для плати в ці контори й у такий спосіб була заснована перша комісія погашення боргів. Автор пише, що відтоді історія грошового обігу стала нерозривною з історією кредитних установ³⁸⁰.

На кінець століття асигнації перебували в обігу за наданою ним законами ціною, однак у той же час між сріблом та міддю чи асигнаціями існував особливий обмін. Є. Ламанський зауважував: «...бумажные деньги стали в свою очередь служить единицей, с которой сравнивалось истинное

³⁷⁸ Там само. С. 131–133.

³⁷⁹ Там само. С. 141–142.

³⁸⁰ Там само. С. 147–148.

достоинство серебряной монеты и упадок их выражался только сравнительно и выражался не в них самих, а в относительном возвышении промена на серебряную монету и в возвышении цен на все вещи»³⁸¹.

До 1815 р. вартість рубля асигнаціями постійно зменшувалася відносно срібла. На початку століття за срібний рубль давали 3 асигнаціями, а на 1815 р. 4 руб. 18 к. Асигнації зайняли внутрішній ринок, срібна монета дедалі дорожчала. Водночас крім урядових паперових грошей, в обігу з'явилися фальшиві асигнації, «...в особенности замечательны между ними были иностранные, долго слывшие на официальном языке, под названием ассигнации известной подделки...»³⁸². З 1812 р., як зазначав Є. Ламанський, за рішенням влади всі рахунки та платежі повинні засновуватися на державних асигнаціях, різноманітні податі збиралися ними, оброчні статті вираховувалися 3 рублі асигнаціями за срібний. Як зазначає сам автор: «С этого времени ассигнации, по силе самого закона, получили абсолютное значение в денежном обращении и сделались гловной государственной, счетной единицей»³⁸³.

З 1817 р. починається новий період обігу паперових грошей. Автор вказує, що із зупиненням емісії асигнацій (вказує 1817 р.) розпочинається блискуче реформування грошового обігу паперових грошових знаків і перетворення їх на стабільну кредитну грошову систему.

У «Статистическом обзоре операций Государственных Кредитных установлений...» Є. Ламанський наголошував на тому, що остаточно грошова система стабілізувалася після 1839 р. Крім упорядкування співвідношення асигнацій до срібного рубля важливим заходом постала заміна асигнацій на нові паперові грошові знаки, які вже не мали значення обов'язкових паперових грошей і використовувалися лише у вигляді

³⁸¹ Там само. С. 150.

³⁸² Ламанский Е.И. Статистический обзор операций Государственных Кредитных Установлений с 1817 г. до настоящего времени. с. 155–156.

³⁸³ Там само. С. 156.

кредитних знаків, що завжди необхідно розмінювати на золоту монету або срібну³⁸⁴.

В. Гольдман 1866 р. опублікував ґрунтовне дослідження з історії імперських грошових знаків. Історію обігу асигнацій він розділив на чотири періоди: перший датується 1768–1786 рр. (впровадження та перші емісії асигнацій), другий охоплює 1786–1810 рр. (подальша їх емісія та виродження), третій сягає 1810–1815 рр. (намагання уряду проводити реформи обігу асигнацій), четвертий представлений 1815–1843 рр. (асигнації як «законна зброя платежів» та їх ліквідація)³⁸⁵.

В. Гольдман розпочинає описувати другий період функціонування паперових грошей із маніфесту від 28 червня 1786 р. Саме тоді відбувалась емісія асигнацій на величезну суму (60 млн руб., з яких 22 млн передбачались у вигляді позики дворянству, а 11 млн містам). Дворяни отримували позики за заставу маєтностей (40 руб. за душу), а містяни – за кам'яні будівлі, фабрики або ремісничі господарства³⁸⁶. Автор пише, що далі всі випущені асигнації йшли на державні потреби, тому збільшення їх кількості пов'язувалося з військовими конфліктами. Наприклад, після повстання в Польщі 1794 р. емісія асигнацій становила 21,5 млн руб., через війну з Францією у 1798 році ще 31 млн руб., з 1805 по 1807 рр. ще 120 млн (під час третьої коаліції проти Франції), через війну зі Швецією 1808 р. на суму 95 млн руб. сріблом³⁸⁷.

Уже в 1786 р. було порушено принцип повного забезпечення асигнацій дзвінкою монетою (замінений частково гарантіями боргових вимог). Після цього, як зазначає автор, через низку факторів про спеціальне забезпечення асигнацій уже не йшлося й вважалося за достатнє мати загальні державні гарантії. Забезпечення асигнацій дзвінкою монетою стало неможливим після того, як влада забула, що паперові гроші створювалися задля зручності

³⁸⁴ Там само. С. 200.

³⁸⁵ Гольдман В. Русские бумажные деньги.

³⁸⁶ Там само. С. 24

³⁸⁷ Там само. С. 25

грошових операцій для населення й почала розглядати їх як засіб отримання лише власної вигоди³⁸⁸. Станом на 1810 р. було випущено 557 млн руб. асигнаціями, що значно перебільшувало потребу для грошового обігу. В. Гольдман зазначав, що домінування асигнацій в імперії не було абсолютним, існували регіональні особливості: «Таким образом мы встречаем, что монета, почти исчезнувшая внутри государства, продолжает удерживаться как исключительный вид денег в западных губерниях...» (до західних губерній належали й українські землі)³⁸⁹. В. Гольдман, описуючи перший період обігу паперових грошей, писав, що протягом 1781–1782 рр. у Києві, Харкові, Херсоні були відкриті задля подальшого розповсюдження асигнацій імперією особливі банківські контори, кожній з яких надавався капітал від 100 тис. до 300 тис. руб. сріблом асигнаціями, які відпускалися з місцевих казенних палат замість металевих грошей³⁹⁰.

В. Гольдман стверджував, що зникнення металевих грошей, спричинене значними емісіями асигнацій 1786 р., досягло апогею в 1810–1812 рр. Як доказ автор наводить заборони уряду щодо вивозу монет за кордон (за донесення щодо незаконного вивозу передбачалася така сама винагорода, як і за інформацію про торгівлю забороненою продукцією). Автор наводить приклад: «В начале 1808 г., в следствие неоднократных донесений, что евреи занимаются вывозом монеты, Высочайше повелено было Малороссийскому генерал-губернатору, учредить через подведомственные ему полицейские власти строгий надзор за тем, чтобы золотая и серебрянная монета не вывозилась за границу, и наконец в 1809 г. воспрещение вывоза распространено и на медную монету»³⁹¹. Дослідник наголошував, що знецінення асигнацій відбувалося неоднорідними темпами. Наприклад, у південних частинах імперії процес був повільніший.

³⁸⁸ Там само. С. 26.

³⁸⁹ Там само. С. 30–31.

³⁹⁰ Там само. С. 22.

³⁹¹ Там само. С. 31.

1810–1815 рр. відбувався третій період історії обігу асигнацій. Автор описує реформаторські заходи влади (срібний рубль став основною грошовою одиницею, в усіх губерніях заборонялися розрахунки закордонними монетами тощо). В. Гольдман констатував, що заходи, здійснені в 1810-х рр. завершилися повною невдачею стабілізації системи грошового обігу. Підсумовуючи окреслений період, наголошувалося, що скасування обов'язкового прийому асигнацій у номінальній вартості було позитивним явищем, однак вдивляючись в історію походження паперових грошей, уряд визнавав нежиттєздатність створених паперових грошей, що призвело до їх виродження³⁹².

Четвертий період ознаменувався остаточним припиненням емісій асигнацій, яких на початку ХІХ ст. нараховувалося 800 млн (становили лише 200 млн руб. сріблом). Про ситуацію в 1820-х рр. із бюджетом автор писав, що незважаючи на деяке падіння рівня бюджету зі 120 до 100 млн руб., здатність населення платити податки, попри війни, не змінилася, оскільки «правительство во всех затруднениях изворачивалось выпуском бумажных денег, вследствие чего, не смотря на особенную склонность публики к жалобам на тягость налогов, мы не встречаем подобных жалоб...»³⁹³. На початку четвертого періоду величезна маса асигнацій дедалі більше призводила до зникнення з обігу дзвінкої монети та власного знецінення. Після 1812 р. протягом ще 25 наступних років асигнації залишалися перед законом переважним засобом обміну, однак і монета почала незначними темпами «з'являтися на світ», асигнації за 1820–1840 рр. навіть збільшили вартість з 25 до 28 к. На думку В. Гольдмана, завершення воєн та мирний час самі собою вирішили негаразди грошової системи імперії в найголовніших її проявах та падіння вартості асигнацій припинилося³⁹⁴.

Автор конкретизує, що причини заміни старих асигнацій новими зразками 1820-х рр. були лише іконографії та матеріал, з якого виготовляли

³⁹² Там само. С. 51.

³⁹³ Там само. С. 53.

³⁹⁴ Там само. С. 57–58.

асигнації, і жодних фінансово-економічних наслідків це не мало. Невдалі намагання влади зменшувати кількість асигнацій, починаючи з 1817 р., автор пояснює низкою факторів, один із яких виявився в тому, що за ними не було встановлено ніякої конкретної цінності під час викупу. Це вдалося лише в кінці 1830–1840-х рр. Приводом для ліквідації асигнацій Є. Канкріном послуговували, як вбачає автор, ажіотаж через асигнації та посилене внаслідок цього фактору коливання їхньої вартості. Вдалося ліквідувати асигнації завдяки тому, що вони були замінені не дзвінкою монетою повністю, а шляхом уведення нових паперових грошових знаків (яким надана була певна цінність). Реформи призвели до вкорінення стабільної фінансово-грошової системи, а повна ліквідація асигнацій відбулася без будь-яких кризових явищ³⁹⁵. Підсумовуючи, В. Гольдман робить висновок, що хронологічні рамки 1786–1812 рр. були найважливішими, під кінець яких стрімко проявилась уся шкода, спричинена впровадженням таких паперових грошових знаків.

Не оминув увагою дослідник історію обігу депозитних білетів, успіх емісії яких полягав у тому, що під час їх випуску в найкоротші терміни в декілька мільйонів руб. операції з обміну були незначними, і для підтримування стабільного обміну необхідно було мати фонд металевих грошей у шість разів менший за кількість білетів, що випускалися. Завдяки такому успіху в 1841 р. було вирішено вводити в обіг поступовими кроками новий тип паперових грошей – державних кредитних білетів. Після впровадження в життя кредитних білетів В. Гольдман пише: «Уже при самом начале нового финансового создания нас поражает большое сходство его судьбы с судьбою ассигнаций»³⁹⁶.

Від початку кредитні білети були «вырожденными представителями денег» і слугували засобом обміну, предметом угод, однак не мірилом обігу, як зазначалося в законодавстві. Перша емісія вже відбулася в 1849 р., згодом

³⁹⁵ Там само. С. 68–70.

³⁹⁶ Там само. С. 86, 90–91.

у 1853, і обсяг кредитних білетів почав стрімко збільшуватися на тлі Кримської війни особливо після рішення у 1855 р. усі військові видатки здійснювати за рахунок збільшення обсягу цього виду паперових грошових знаків (у 1853 р. в обігу перебувало 345 млн руб., а в 1857 р. уже 735 млн), згодом їх обмін припинився³⁹⁷.

Уже в 1860 р. за 1 руб. монетою можна було отримати 1 руб. 10 к. паперовими грошима. Одночасно з процесом знецінення білетів дзвінка монета почала знову зникати з обігу, оскільки «осідала» в населення. Це відбувалося «...в столь быстрой степени, что, по прошествии одного или двух лет, исчезла из обращения почти полностью»³⁹⁸. На відміну від впливу асигнацій під час домінування кредитних білетів монета зникла через присвоєння паперовим грошам обов'язкового курсу по номінальній ціні. Отже, кредитні білети багато в чому повторили долю інших паперових грошових знаків – асигнацій.

У власній праці «Материалы для истории государственных денежных знаков в России с 1653 по 1840 год» П. Шторх докладно описував історію впровадження та подальшого розвитку паперових грошових знаків. Причину їх появи він пов'язував із незручністю для населення використання важких мідних монет, відповідно влада вирішила подолати це завдяки паперовим грошам³⁹⁹.

П. Шторх зазначав, що в 1786 р. вводилося друге покоління асигнацій замість недосконалих раніше наявних. Заміна відбувалася за рахунок обміну на нові тієї самої вартості або грошової виплати (однак через здійснення цієї операції мідними монетами охочих було вкрай небагато). П. Шторх роз'яснював, що запобіжними заходами негативних проявів збільшення маси асигнацій (до 100 млн) були встановлення межі обсягу асигнацій, емісії асигнацій 5 та 10 руб., які мали змогу знайти використання в широкому обігу

³⁹⁷ Там само. С. 97–98.

³⁹⁸ Там само. С. 115.

³⁹⁹ Шторх П. Материалы для истории государственных денежных знаков в России с 1653 по 1840 год». С.797–798.

(П. Шторх зауважив, що їх активне поширення призвело до того, що станом на 1790 р. ці номінали становили 36 % від усіх асигнацій), розширення прав Асигнаційного (який отримав назву державного) банку⁴⁰⁰.

Автор наголошував, що 5 та 10 руб. номінали асигнацій усе-таки були зависокі для дрібних операцій (для збирання податей тощо), тож разом із нестачею срібних монет для обігу в народних масах існувала потреба в мідній монеті, тому асигнації в губерніях по конторах обмінювалися на мідь. Водночас незважаючи на обмеження обсягу асигнацій, ще за Катерини II їх кількість перевищила 100 млн руб., і їх емісії особливо посилилися після 1790 р.⁴⁰¹

За Павла I влада намагалася замінити асигнації монетою, однак ці заходи через значні асигнаційні суми для обміну призупинили, що призвело до нових емісій цих паперових грошових знаків. П. Шторх констатує, що за Олександра I асигнаційна політика була різномірною. Через значні емісії за 3 руб. асигнацій уже давали 1 руб. сріблом, тому в 1810 р. були здійснені серйозні кроки щодо подолання кризових явищ. П. Шторх наводив основні кроки реформи: усі асигнації визнавалися державним боргом, що забезпечувалися всіма багатствами імперії, заборонялася подальша емісія асигнацій, передбачалося зменшення обсягу асигнацій (залучені задля цього ресурси у вигляді продажу державного майна, тобто оброчних статей, казенних лісів та відкриття внутрішнього займу, який передбачав невідкладне знищення асигнацій)⁴⁰². Однак усі передбачені кроки реформ не були реалізовані через війну з Наполеоном.

П. Шторх наголошував, що саме потреби війни змусили не скорочувати, а нарощувати масу асигнацій. Однак після її завершення з 1817 р. влада знову взяла за мету вилучати поступово асигнації з обігу до моменту, коли вона зрівняється у вартості з дзвінкою монетою.

⁴⁰⁰ Там само. С. 807–808.

⁴⁰¹ Там само. С. 808–809.

⁴⁰² Там само. С. 810.

З 1819 по 1840 р. випускалися асигнації третього зразка. П. Шторх наголошував, що це відбулося через простоту обробки, що не відповідала розвитку технологій, а також недостатню міцність паперу. Робити нові емісії цього покоління задля збільшення маси асигнацій вже не передбачалося, автор зазначає, що уряд зосередив увагу на збалансуванні системи обігу паперових грошей завдяки двом основним магістральним лініям: зменшення кількості асигнацій та призупинення їх емісії з 1823 р.⁴⁰³

Асигнації діяли в незмінному з 1824 по 1843 рр. в обсязі 595776185 руб. і потім були замінені кредитними білетами. П. Шторх наводив низку наслідків обігу асигнацій. Асигнаційна система мала ті самі наслідки, що й система карбування мідної монети на зміну срібній. У перші два десятиліття зручні в обігу ці паперові грошові знаки становили значний позитивний вплив. Однак після того, як їх емісії почали збільшуватися, зменшувалася їхня вартість, що виявлялося у співвідношенні цих паперових знаків до дзвінкої монети, у вексельних курсах, у появі лаж⁴⁰⁴.

Значну увагу П. Шторх приділив депозитній системі. Автор уточнював, що з 1840 р. по 1848 р. вводилися з метою «привчити» населення до більш зручних для обігу грошових паперових знаків замість асигнацій кредитні знаки. Таку назва мала місце через те, що система була створена на основі внесків, які приймалися особливою касою (депозитною), а вкладникам видавалися білети⁴⁰⁵.

Не оминув увагою П. Шторх також кредитні білети, які впроваджені були в 1841 р. з «подвійною метою»: з одного боку, для збільшення маси зручних для обігу рухомих грошей, а з другого – для полегшення державного кредиту. Кредитним білетам «дозволили» перебувати в обігу нарівні зі срібною монетою. Вивозити їх закордон заборонялося. У повітових

⁴⁰³ Там само. С.816–818.

⁴⁰⁴ Там само. С. 827.

⁴⁰⁵ Там само. С. 836.

казначействах кредитні білети розмінювали на асигнації та срібло до ста рублів сріблом на одну особу⁴⁰⁶.

П. Шторх описував історію обігу особливих паперових грошових знаків – білетів державного допоміжного банку для дворян, що мали місце протягом 1798–1812 рр. Причиною впровадження названо намагання царату надати грошові ресурси дворянам задля облаштування власних маєтностей. Такі особливі білети діяли нарівні з іншими грошами, що перебували в обігу. Переходили від власника до власника вони після процедури «передаточных надписей» у банку, а з 1798 р. губернським правлінням дозволили «на місцях» здійснювати процедуру. У 1812 р. унаслідок війни були введені в обіг спеціальні облігації державного казначейства задля задоволення потреб війська⁴⁰⁷.

1892 р. П. Нікольський опублікував ґрунтовне дослідження, присвячене обігу паперових грошей у Російській імперії. Він розділив історію функціонування асигнацій та кредитних білетів на три та два періоди відповідно. Щодо асигнацій, то перший період окреслив 1768–1786 рр. (асигнації – грошовий сурогат), другий період визначив 1786–1812 рр. (асигнації втрачають розмінність), третій період кваліфікував 1812–1843 рр. (асигнації стають дійсними грошима). Перший період існування державних кредитних білетів дослідник визначив у межах 1843–1856 рр. (кредитні білети – грошовий сурогат), другий період – від 1856 р. і «до наших часів», тобто до часу проведення дослідження автором (кредитні білети – дійсні гроші)⁴⁰⁸.

П. Нікольський щодо реформування системи асигнацій 1786 р. наводить спочатку проєкт графа А. Шувалова, визначаючи мотиви та завдання суттєвих перетворень щодо обігу паперових грошей в імперії. Автор зазначає, що маніфест від 28 червня 1786 р. мав провідним завданням перетворити асигнації з «грошового сурогату» на «дійсні гроші». Мотивами

⁴⁰⁶ Там само. с. 840.

⁴⁰⁷ Там само. с. 840-841.

⁴⁰⁸ Никольский П. А., Бумажные деньги в России. Казань, 1892. 393 с.

значної емісії асигнацій були військові видатки, потреба в облаштуванні «хозяйственных и земских заведений», а також організація кредиту містам та дворянству (для торговельних операцій першим та для сільськогосподарських потреб другим). А. Шувалов зазначив, що внутрішня позика була неможливою, тому єдина можливість у додаткових фінансових ресурсах вбачалася в емісії асигнацій. Дослідник пише, що граф уже не згадував про необхідність забезпечення паперових грошей металевим фондом, а збільшення асигнацій слугувало виключно засобом поповнення держбюджету. Комісія, що розглядала проект, знайшла лише позитиви для держави, тим більше, що завдяки такому кроку «не было нужды прибегать к новым налогам»⁴⁰⁹. Позитивний відгук дістала також пропозиція А. Шувалова зробити операції асигнаційного банку відкритими.

Комісія зробила деякі зміни, що стосувалися безпосередньо українських земель. Вона запропонувала 3 млн руб., щоб надані графу Г. Потьомкіну для потреб Південного краю (він був новоросійським, азовським та астраханським генерал-губернатором), скласти з рахунків казначейства та уплатити за рахунок цього краю. Надати лише один мільйон, а два отримати внаслідок прибутку від наданих грошей у вигляді позики містам і дворянству⁴¹⁰.

П. Нікольський підкреслює, що А. Шувалов та комісія розглядали емісію виключно для фінансових потреб держави, і недостатньо уваги звернули на наслідки для системи грошового обігу. Автор зазначає, що на помилковість такого бачення вказав у власній записці на ім'я імператриці князь О. Вяземський, однак його зауваження не були враховані⁴¹¹.

П. Нікольський пише, що твердження Г. Ламанського про те, що нібито за Павла I асигнації вперше визнавалися державним боргом і висловлювалися думки щодо їх вилучення, не відповідає дійсності. Уже за Катерини II у звітах борги казни асигнаційному банку розглядались як

⁴⁰⁹ Там само. С.168–169.

⁴¹⁰ Там само. С.171.

⁴¹¹ Там само. С. 173–174.

внутрішній державний борг, а думки про вилучення асигнацій (у маніфесті від 18 грудня 1787 р.) висловлювалися й раніше⁴¹². Тому, автор наголошує, жодних суттєвих змін щодо обігу асигнацій за Павла I не відбувалося. Також у відповідь на твердження Г. Ламанського, що з 1797 р. асигнації почали розмінюватися на золоту й срібну монету, дослідник обґрунтовує його хибність, оскільки ще маніфестом 1786 р. асигнаційному банку дозволили карбувати в обмін за асигнації срібні та золоті монети.

Піддає критиці П. Нікольський деякі твердження В. Гольдмана. В. Гольдман зазначав, що розмін асигнацій було зупинено до 1793 р., однак він також стверджував, що розмін припинився фактично та без усілякого законодавчого втручання. П. Нікольський переконує, що дійсно не було жодного законодавчого акту щодо цього, оскільки уряд побоювався паніки серед населення, водночас зауважував, що таке визначення хронології припинення розміну вкрай неточне, і В. Гольдман не розрізняв розмін асигнацій на срібло та на мідь. Інші автори дотримувалися думки, що асигнації ніколи не розмінювалися на срібло (навіть на початкових етапах обігу). П. Нікольський своєю чергою пише, що це твердження разом із думкою про те, що асигнації завжди розмінювалися на мідну монету, є неправильними. Розмін на срібну монету припинився після 1786 р. й ніколи після цього не існував (окрім обміну з великим лажем у 1797–1798 рр.)⁴¹³. Згодом після 1786 р. навіть розмін на мідну монету відбувався з великими труднощами. На підтвердження автор наводить указ від 16 липня 1789 р., де є розпорядження, щоб усі казначейства розмінювали асигнації на мідну монету «чтобы всякий таковым променом пользоваться мог; и для того в одни руки больших сумм не отпускать»⁴¹⁴.

Також наводиться думка, що в перші роки другого періоду сприяла можливості розміну на мідну монету така обставина: мідні гроші «не были в это время «полноценными» деньгами, и потому публика не вполне была

⁴¹² Там само. С. 181–182.

⁴¹³ Там само. С. 185–186.

⁴¹⁴ Там само. С. 188.

заинтересована в размене ассигнаций на медь»⁴¹⁵. Автор вважає, що через подорожчання міді й падіння вартості асигнацій уже в 1802 р. розмін асигнацій на мідь припинився.

У другий період асигнації були «грошовим сурогатом», оскільки ще не мали примусового курсу, а тому становили обіцянку уряду заплатити суму, написану на асигнації. Асигнації в другий період автор також називає «неразменными государственными банковыми билетами»⁴¹⁶. П. Нікольський стверджує, що в цей період асигнації не витіснили дзвінку монету повністю з обігу навіть у моменти найбільшого поширення, водночас на прикордонних територіях імперії, наприклад, у Західному краї, асигнації майже зовсім не перебували в грошовому обігу, а дзвінку монету вони не витіснили з обігу, як можуть переконувати інші автори. Він наводить приклад 1812 р., коли після надання асигнаціям статусу «ходячей денежной единицей» виникло важливе для багатьох регіонів питання, де знайти асигнації для сплати податей.

Населення в різних місцевостях мало чимале накопичення дзвінкої монети й відчувало нестачу асигнацій або взагалі їх відсутність. Як доказ, П. Нікольський наводить інформацію про численні клопотання губернаторів дозволити здійснювати платежі казні дзвінкою монетою. Інформацію автор цитував із праці В. Судейкіна «Денежно-кредитная реформа графа Е. Ф. Канкрин (1839-1843)», у якій вказується, наприклад, що: «...черниговский губернатор обратился к министру финансов с ходатайством разрешить прием серебра, вопреки коренного закона...Когда же ему указывали на то, что прием серебряной монеты должен быть распространен и на другие губернии, то он отвечал на это, что «одним из затруднений своевременного платежа государственных повинностей полагается недостаток в обращении ассигнаций». Мин. фин. в свою очередь сообщал малороссийскому военному губернатору, что если распространить это

⁴¹⁵ Там само. С. 189.

⁴¹⁶ Там само. С. 190–191.

правило на другие губернии, то будет предстоять опасность, «что звонкая монета совершенно вытеснит из обращения и остальные ассигнации»⁴¹⁷.

Характеризуючи третій період історії асигнацій, автор називає маніфест від 9 квітня 1812 р. «замечательным», оскільки він значно вплинув на грошовий обіг та фінансове становище держави. Встановлений примусовий курс асигнацій розширив коло їх використання в грошовому обігу держави (відтепер жоден не мав змоги відмовитися приймати їх у платежі), відтепер вони швидкими темпами розповсюджувалися навіть найвіддаленішими регіонами імперії. Маніфестом влада встановила примусовий курс асигнацій за біржовою ціною, у такий спосіб відмовившись визнавати їх рівноцінними металевим грошам⁴¹⁸. Автор зазначав: «Трудно оправданное с юридической точки зрения узаконение биржевой цены ассигнаций было тем не менее очень благотельно для финансов государства»⁴¹⁹. Тому рубль асигнаційний не приймався платниками в його «полном достоинстве» і відтепер: «ассигнационный рубль принимается в таком же достоинстве, в каком может располагать казна...с этих пор коренная причина дефицитов устранена»⁴²⁰. Також цей захід сприяв безперешкодному обігу дзвінкої монети в грошовій системі імперії.

П. Нікольський пише, що саме після 1812 р. асигнації набули якостей повноцінних грошей нарівні з металевими. На відміну від інших авторів, котрі критикували асигнаційну політику Д. Гур'єва, автор вважав твердження М. Бунге більш справедливим та слухним, оскільки міністр фінансів зміг усе-таки зменшити обсяг асигнацій, хоча й засоби досягнення цього були дещо хибними, однак це призвело до покращення ситуації в грошовому обігу (підвищилася вартість асигнацій, відбувся перехід до металевого обігу)⁴²¹. Заходи міністра фінансів Є. Канкріна наприкінці 1820-х

⁴¹⁷ Судейкин В.Т. Денежно-кредитная реформа графа Е.Ф. Канкрин (1839 – 1843 г.). *Юридический Вестник*. М., 1891. Том VII, Книга 2 (Февраль), № 2. С. 207 (186–209).

⁴¹⁸ Никольский П.А. С. 224–226.

⁴¹⁹ Там само. С. 227.

⁴²⁰ Там само. С. 227.

⁴²¹ Там само. С. 244.

та в 1830 рр. щодо дозволу платити податі дзвінкою монетою позитивно позначилися на самих асигнаціях та полегшили, на думку автора, перехід до нової кредитної системи грошового обігу⁴²².

Далі П. Нікольський аналізує реформу 1839–1843 рр. Є. Канкріна. З 1839 р. по 1843 р. асигнації посіли другорядне місце в системі грошового обігу, а згодом коли розпочалася заміна їх на кредитні білети, взагалі відігравали пасивну роль, а в 1853 р. вони повністю зникають з обігу⁴²³.

Історію обігу кредитних білетів П. Нікольський розділив на два періоди. Перший період закінчується 1853 р., коли завершився їх розмін на дзвінку монету. З 1853 р. і до часів проведення дослідження мав місце другий період, відколи кредитні білети перетворюються з «грошового сурогату» на «дійсні паперові гроші». Кредитні білети емісувалися різними номіналами від 100 до 1 руб., що давало змогу їх використовувати в широкому спектрі угод. Однак автор вважає це помилкою, оскільки означене призводило до витіснення дзвінкої монети під час дрібних операцій у системі грошового обігу⁴²⁴. Дослідник наводив приклад, що вексельний курс металевої ціни кредитного білета суттєво відрізнявся в Санкт-Петербурзі та Одесі й вказував, що в Одесі попит на державні гроші був значно вищим, і відповідно ціна грошей також вищою⁴²⁵.

Другий період історії кредитних білетів П. Нікольський називає унікальним, оскільки вперше паперові гроші в грошовому обігу мають примусовий курс за номінальною ціною. Автор також вбачає у війнах основну причину значних емісій паперових грошових знаків. А в період першої Східної війни їх випуск мав найбільшу за всю історію імперських фінансів необхідність⁴²⁶.

1898 р. М. Кашкаров в історико-статистичному огляді грошей Російської імперії значну увагу приділив саме паперовим грошам, що

⁴²² Там само. С. 251.

⁴²³ Там само. С. 256.

⁴²⁴ Там само. С. 280.

⁴²⁵ Там само. С. 293.

⁴²⁶ Там само. С. 294–296.

перебували в обігу, зокрема на українських землях. Автор також наголошував, що в 1786 р. деякі зауваження щодо проєкту графа А. Шувалова висловлював князь О. Вяземський. Стосовно позики в 17,5 млн руб. дворянам під запоруку маєтностей князь попереджав, що більшість грошей опиниться поза державою в руках іноземців, а «...тягость же в платежах владельцам останется на крестьянах»⁴²⁷.

Розмін асигнацій було в 1787 р. тимчасово призупинено, а указом 25 грудня 1788 р. знову поновлено. 18 грудня 1797 р. Асигнаційному банку наказувалося при викупі асигнації видавати мідну та срібну монети «...с лажем 30-ти копеечным на рубль». Однак це спричинило спустошення срібла в банку, саме тому указом 21 липня 1798 р. обмін вказувалося здійснювати вже з лажем 40 к. на 1 руб.⁴²⁸

М. Кашкаров наголошував, що після реформ 1810 р. пропозиції щодо вилучення з обігу асигнацій неможливо було втілити в життя, оскільки перша частина позики в 20 млн руб. ледве була погашена протягом року, а щодо продажу державного майна на суму 4,4 млн руб. сріблом та 5,1 млн асигнаціями, то було реалізовано лише 292 тис. руб. сріблом, 159 тис. руб. облігаціями й 1 млн 367 тис. руб. асигнаціями, а згодом взагалі відбулися події 1812 р.⁴²⁹.

Автор пише, що збільшенню кількості асигнацій, окрім емісій після 1812 р., сприяла маса фальшивих асигнацій, завезених французькими військами. Задля вилучення з обігу асигнацій у 1820 р. держава здійснила зовнішні позики (16 серпня 1820 р. у братів Берінг у Лондоні й Гоппе в Амстердамі 40 млн руб, у Ротшильда у 1823 р. 43 млн руб.). Через положення маніфесту від 9 квітня 1812 р. (сплата податей асигнаціями) збільшилася потреба в паперових грошах, тому виник так званий, як пише автор,

⁴²⁷Денежное обращение в России: Историко-статистическое исследование. Т. 1-2. / М.П. Кашкаров. СПб. : Гос. Тип., 1898. С. 3.

⁴²⁸ Там само. С. 4.

⁴²⁹ Там само. С. 8.

«простонародный лаж, т. е. произвольная и в разных местах весьма различная надбавка к стоимости ассигнаций, а также серебра и золота»⁴³⁰.

8 травня 1817 р. міністерство фінансів постановило палатам за всіма статтями доходів отримувати гроші асигнаціями або мідною монетою, водночас срібною та золотою в ніякому разі не приймати. Однак через збільшення в обігу дзвінкої монети 1818 р. міністр фінансів запропонував розширити коло податей, які можна сплачувати монетами. М. Кашкаров наголошував: «Самым удобным для этого сбором Гурьев находил сбор питейный и испрашивал разрешения Государственного Совета допустить прием, при продаже вина из казенных магазинов, как ассигнации, так и серебряной и золотой монеты по курсу 3 р. 60 к. асс. за рубль мет.»⁴³¹. Такі пропозиції були реалізовані.

М. Кашкаров підтримував ідеї інших дослідників про те, що політика призначеного в 1823 р. Є. Канкріна відносно асигнацій суттєво відрізнялася від політики попередника: «Еще до назначения на этот пост... он в своих сочинениях высказывал взгляд, что главная задача в отношении бумажных денег должна заключаться не в уменьшении их количества, а в его фиксировании и во всяком случае изъятии их при помощи займов он считал безусловно вредным и даже диким»⁴³². Першим суттєвим кроком Є. Канкріна автор називає припинення виділення коштів на погашення асигнацій. 21 липня 1823 р. у доповіді міністр задавався питанням, чи є необхідність спалити 32 млн асигнацій або більш доцільно скерувати їх на посилення капіталу викупу державних боргів. Згодом знищення асигнацій було призупинене. Після цього до 1837 р. головною проблемою в питанні обігу асигнацій, яку намагався вирішити міністр, є поступове послаблення дії маніфесту від 9 квітня 1812 р., а точніше в полегшенні умов обігу асигнацій,

⁴³⁰ Там само. С. 12–14.

⁴³¹ Там само. С. 14.

⁴³² Там само. С. 15.

уведення в обіг дзвінкої монети (спочатку срібної, згодом золотої) за встановленим курсом нарівні з асигнаціями⁴³³.

Далі у своїй праці М. Кашкаров докладно аналізував урядові заходи щодо втілення такої політики в життя. 1824 р. казенним палатам задля полегшення купівлі асигнацій дозволялось обмінювати їх усім податним станам на срібло (3 р. 70 к.), однак за умови сплати податей асигнаціями. З 1827 по 1829 рр. деяким палатам дозволялося приймати податі срібними монетами до 500 тис. руб. 1827 р. дозволялося вносити за паспорти та гербовий папір окрім асигнаціями та мідними срібну монету. Указом Сенату в 1828 р. дозволялося продавати алкогольні напої крупною срібною монетою. Указом 19 травня 1830 р. у 29 внутрішніх губерніях імперії можна було в 1831–1835 рр. відкупникам спиртного вносити відкупне й за вино частину суми срібною монетою (1 руб сріблом – 3 руб. 60 к. асигнаціями), а торговцям вина продавати його сріблом за тим самим курсом. 24 червня таке нововведення поширилося на привілейовані губернії, м. Одесу та землі чорноморських козаків (однак курс встановлювався на рівні 3 руб. 65 к.)⁴³⁴.

1830 р. за паспорти та гербовий папір вирішено було надати можливість сплачувати срібною й платиновою монетами на всю суму. Наприкінці цього самого року срібною та платиновою монетами почали приймати всі податі та збори, окрім боргових платежів. А в Чернігівській та Полтавській губерніях дозволили строком на 1832–1833 роки приймати до казни подушне, за право винокуріння та оброк нарівні з асигнаціями та мідними монетами за бажанням платників срібною рублевою за особливими розрахунками⁴³⁵. Після таких новацій деякі губернатори почали клопотати про дозвіл сплати податей золотою монетою. М. Кашкаров стверджує, що в січні 1831 р. Є. Канкрін дозволив у західних губерніях: «...приймають уплату

⁴³³ Там само. С. 16.

⁴³⁴ Там само. С. 17.

⁴³⁵ Там само. С. 19.

податей, в виде вымена, червонцы в 10 р. 80 к. и полуимпериалы в 19 р. ассигн.»⁴³⁶.

У першому розділі праці автор наводить також інформацію про іконографічну специфіку паперових грошей. Спочатку асигнації випускалися номіналами 25, 50, 75 та 100 руб., з 1771 р. 75 руб. асигнацію припинили друкувати (оскільки їх почали активно підробляти з асигнацій номіналом 25 руб.). 1786 р. вводилися, як зазначалося раніше, номінали 5 руб. та 10 руб., а з 1819 р. – 200 руб.⁴³⁷.

У другому розділі дослідження М. Кашкаров висвітлює питання обігу депозитних білетів. Він наводить основні положення реформи 1839 р. Білети замість срібної монети спочатку видавалися номіналом 3, 5, 10, 25 руб., а згодом 1, 50 та 100 руб. В обігу знаходилися на теренах усієї імперії нарівні зі сріблом без усілякого лажу⁴³⁸. 1 червня 1843 р. припинено прийом срібних монет та злитків, а депозитні білети, що вже видавалися, необхідно було обмінювати на срібло чи білети кредитні. Автор пише, що до 1 січня 1849 р. депозитних білетів залишалось всього 1,9 млн руб., які пішли на обмін чи були просто знищені⁴³⁹.

М. Кашкаров зауважував, що за словами барона М. Корфа ідея впровадження в обіг кредитних білетів належала власне імператору Миколі I. Хоча маніфест 1 червня 1843 вводив новий тип паперових грошей, уперше кредитні білети були випущені ще в 1841 р., однак мали тимчасовий характер та спеціальне призначення: «воспособление сохранных казнам воспитательных домов (ломбардам) и заемному банку»⁴⁴⁰. Приводом до емісії таких білетів слугувала активізація витребування внесків унаслідок неврожаїв 1839 р. та 1840 р.

В аспекті введення в обіг кредитних білетів 1843 р. автор пише, що Є. Канкрін не вбачав в обміні асигнацій на новий тип паперових грошових

⁴³⁶ Там само. С. 20.

⁴³⁷ Там само. С. 27.

⁴³⁸ Там само. С. 52.

⁴³⁹ Там само. С. 54.

⁴⁴⁰ Там само. С. 59.

знаків жодної небезпеки, оскільки збільшення внесків у касах депозитних довели, що населення не потребувало дзвінкої монети для своїх повсякденних операцій, тому «даже едва ли не с сожалением расстается с ассигнациями, не смотря на затруднения происходящие от существования разнородных денег...»⁴⁴¹. Далі М. Кашкаров охарактеризував основний зміст реформи введення кредитних державних білетів. Кредитні білети поділялися на два розряди – для обміну на асигнації та такі, що видаються замість внесків. Обмін депозитних на кредитні білети розпочався 1 вересня, а на асигнації – з 1 листопада 1843 р. Щодо обміну асигнацій на кредитні білети за бажанням приватних осіб, то 13 серпня 1844 р. до Державної ради був внесений проєкт про обмін асигнацій та депозитних білетів на кредитні й сплаті за підробку в таких губерніях: Московській, Архангельській, Ризькій, Одеській, Київській та Харківській. Цей проєкт затвердили 14 листопада 1844 р.⁴⁴² Щодо строку завершення операцій обміну асигнацій та депозитних білетів, то для Європейської частини імперії (тобто й для українських земель) він окреслювався 1 січня 1848 р.

М. Кашкаров також наголошував, що причинами подальших емісій кредитних білетів слугували неврожаї та війни, що потребували додаткових фінансових ресурсів. У 1855 р. було видано указ щодо емісії кредитних білетів для забезпечення надзвичайних видатків. Автор акцентує увагу на умовах, яких необхідно все-таки було дотримуватися під час подібних акцій: емісувати білети виключно в разі надзвичайної необхідності, вносити з державного казначейства до Експедиції державних білетів 1/6 частину суми дзвінкою монетою, через три роки після встановлення миру й завершення війни вилучати з обігу такі паперові грошові знаки⁴⁴³. У 1857 р. практику емісії тимчасових кредитних білетів зупинили.

Автор акцентував увагу також на іконографічних аспектах кредитних білетів. Кредитні білети 1841 р. друкувалися на білому папері з водяним

⁴⁴¹ Там само. С. 65–66.

⁴⁴² Там само. С. 70.

⁴⁴³ Там само. С. 89.

зображенням «кредитный билет. 50 рублей серебром» та року виготовлення. Зразки білетів 1843 р. друкувалися з 21 вересня номіналами 25, 10, 5, 3 руб., 2 жовтня 1 руб., 23 лютого 1844 р. 50 руб. та 4 жовтня 1844 р. 100 руб. У 1851 р. вирішено друкувати білети на міцнішому папері⁴⁴⁴.

О. Гур'єв у своєму «Денежном обращении...» 1903 р. також приділив значну увагу історії обігу паперових грошей в імперії. У першому розділі містяться відомості про обіг грошей до ХІХ ст. (зокрема про впровадження та перші десятиліття існування асигнацій). У другому розділі характеризується історія обігу асигнацій за часів імператорства Олександра І, а в третьому – Миколи І, відповідно в четвертому – Олександра ІІ.

Введення асигнацій у грошовий обіг О. Гур'єв називав вдалим заходом, успіх якого «превозмошел всякие ожидания»⁴⁴⁵. У 1786 р. нова емісія асигнацій призначалася, як пише автор, не лише для дворян та міст, а й для Кабінету імператриці та 15 млн на зберігання у випадку війни. Зі 157 млн руб. випущених асигнацій наприкінці правління Катерини ІІ лише 10 млн руб. пішли на позики приватним особам чи на обмін на дзвінку монету⁴⁴⁶. Значні емісії спричиняли падіння курсу асигнацій, що своєю чергою, як зазначав автор, призводило до витіснення дзвінкої монети з обігу. Про це говорили також інші дослідники історії грошового обігу, однак О. Гур'єв доповнює, що хоч асигнації не мали примусового курсу, значне коло осіб усе-таки не мало змоги відмовитися від їх використання. До таких категорій належали державні чиновники (отримували заробітну плату асигнаціями), частина населення змушена була використовувати асигнації, оскільки дзвінка монета внаслідок війн опинилася за кордоном, також основним засобом зберігання грошей стали саме металеві монети⁴⁴⁷.

Завдяки 5 та 10 руб. номіналам наприкінці ХVІІІ ст. асигнації поставали як паперові гроші, а монети у вигляді об'єкту угод. Через

⁴⁴⁴ Там само. С. 113–114.

⁴⁴⁵ Гурьев А. Денежное обращение в России в ХІХ столетии: исторический очерк. С.36..

⁴⁴⁶ Там само. С. 40,43.

⁴⁴⁷ Там само. С. 44–45.

непомірні емісії асигнацій обвалився вексельний курс рубля, протягом кінця 1780-х та початку 1790-х років, на думку О. Гур'єва, всі проєкти подолання негативних наслідків у системі грошового обігу пригнічували лише другорядні, побічні результати головної причини – надмірної емісії асигнацій. Для покращення ситуації висловлювалися думки навіть про заборону ввезення на терени імперії різноманітних іноземних товарів, про заохочення експорту з імперії. 1796 р. створена комісія для пошуків нових джерел доходів вирішила подвоїти ціну на мідь та підвищити митний тариф, однак навіть після реалізації непопулярних заходів щодо тарифів грошей усе одно не вистачало, влада вдалася до друку ще 7 млн руб. асигнаціями⁴⁴⁸.

Наводячи такі приклади, О. Гур'єв пише, що Павло I прийняв систему грошового обігу держави в занепаді, а перед державою постали величезні внутрішні боргові зобов'язання. Автор зауважує, що внаслідок підвищення податків та введення нових видів зборів влада в 1797–1799 рр. намагалася вилучати асигнації з обігу. Однак за три роки вдалося зробити це лише на 1,3 млн руб., і 1800 р. не змусив чекати на нову емісію асигнацій⁴⁴⁹. Під кінець правління Павла I асигнації втратили розмінність на мідь та перетворилися на «нерозмінні паперові гроші».

За часів правління Олександра I існувало декілька проєктів реформування системи грошового обігу. Наскрізною ідеєю постала девальвація асигнації, однак різнилися методи досягнення цієї мети. Директор Асигнаційного банку пропонував занизити пробу срібної монети й карбувати із фунту чистого срібла не 22 руб. 75, 5/9 к., а 35 руб., змінити вагу монети мідної. Проєкт такий було відхилено. Загалом, на думку О. Гур'єва, суттєва реформаторська діяльність майже припинилася з 1805 р. через постійні військові кампанії імперії. Водночас автор докладно аналізує план М. Сперанського щодо реформування фінансової системи імперії. Реформи 20 червня 1810 р. та 9 квітня 1812 р. співіснували в тому вигляді, що

⁴⁴⁸ Там само. С. 45–48.

⁴⁴⁹ Там само. С. 49–50.

квітневий маніфест повернув асигнаціям значення «счетной денежной единицы, сохранив, однако, и прежнюю монетную единицу...»⁴⁵⁰.

Загалом наслідки реформи 1812 р. О. Гур'єв називає «весьма неудовлетворительными», оскільки в державі утворилося грошове «двовладдя» – металеві та паперові гроші були цілком самостійними, а сторони кожної угоди на власний розсуд встановлювали відносну їхню ціну. Постійні коливання курсу асигнацій визнавалися найголовнішою проблемою реформи⁴⁵¹. У наступні роки заходи щодо використання позик для підвищення курсу асигнацій майже не дали результату. За міністра Є. Канкріна, за висновками автора, відкупи на продаж спиртних напоїв у 1830-х рр. дозволялося здійснювати срібною монетою лише в якості $\frac{1}{4}$ від загальної суми⁴⁵². Також автор стверджує, що завдяки притоку до бюджету монет вони знову перетворилися з товару на засіб обміну нарівні з паперовими грошима.

В аспекті історії функціонування депозитної каси О. Гур'єв пише, що протягом 1840 р. попит на депозитні білети був украй низьким (з 24,2 млн руб. дзвінкою монетою лише майже 6 млн становили внески приватних осіб⁴⁵³. Тому 10 лютого 1841 р. було дано дозвіл приймати до кас злитки золота не менш 72 проби й вагою від 5 фунтів, а срібла 84 проби та 1 пуду. Про надмірну емісію кредитних білетів ідеться в твердженні О. Гур'єва: ще в листопаді 1853 р. із Новоросійських та Малоросійських губерній до мінфіну надходили клопотання щодо проявів недовіри до кредитних білетів та активізацію спроб їх обміняти, однак через інформацію про перемогу імперських військ довіра до паперових грошей знову повернулася⁴⁵⁴. Загалом розмірковуючи про історію запровадження та обігу кредитних білетів, подій 1840–1850-х рр., які спричинили їх знецінення, О. Гур'єв зазначає: «По заключением же в марте 1856 года мира, курс

⁴⁵⁰ Там само. С. 54–68.

⁴⁵¹ Там само. С. 69.

⁴⁵² Там само. С. 79.

⁴⁵³ Там само. С. 129.

⁴⁵⁴ Там само. С. 156.

кредитного рубля поднялся было даже опять до паритета с звонкой монетой, но затем снова опустился, и кредитные билеты, окончательно потеряв разменность, обратились в то колеблющееся и постоянно меняющееся в своей ценности орудие денежного обращения, которое существовало... до денежной реформы... 3 января 1897 года»⁴⁵⁵.

М. Чечулін у «Нарисах з історії російських фінансів...» висвітлював загальний стан фінансів Російської імперії в другій половині XIX ст.⁴⁵⁶ Водночас у четвертому розділі він звертає увагу на історію обігу асигнацій, які стали одними із засобів подолання державного дефіциту. У праці М. Чечуліна здебільшого розкриваються питання причин появи державного боргу імперії, розбалансування економіки та фінансів, однак при цьому він наводить важливу інформацію про грошовий обіг, емісії асигнацій, процес напрацювання різних проєктів змін до законодавства щодо грошового обігу.

Отже, за часів Російської імперії побачили світ фундаментальні, системні та ґрунтовні дослідження, що стосувалися історії паперових грошей імперії. Праці тогочасних авторів висвітлювали й ситуацію на українських землях, зокрема часто наводили інформацію про особливості функціонування асигнацій, кредитних білетів у тогочасних українських губерніях. На українських землях, підконтрольних Російській імперії, протягом окресленого періоду часу в обігу перебували спочатку асигнації, згодом депозитні білети, які з часом були замінені кредитними білетами. Слід зауважити, що асигнації та кредитні білети спіткала схожа доля – через значні емісії поступово знецінилися. Водночас слід зауважити, що в українських губерніях асигнації вводилися в обіг повільнішими темпами, ніж в інших частинах імперії.

Досліджували історію бон і в радянські часи. Наприклад, цінним історіографічним джерелом є праця під редакцією одного із засновників

⁴⁵⁵ Там само. С. 157.

⁴⁵⁶ Чечулин Н.Д. Очерки по истории русских финансов в царствование Екатерины II. СПб.: Сенатская типография, 1906. 386 с.

радянської філателії Ф. Чучіна «Бумажные денежные знаки выпущенные на территории бывшей Российской империи за время с 1769 по 1924 г. г.»⁴⁵⁷

У передмові міститься короткий нарис з історії введення паперових грошей у світі, зокрема в Російській імперії (1769 р., коли були випущені перші асигнації). Є розділ, присвячений грошовим знакам у період 1769 р. по 1917 р. Автор констатує, що думка про емісію паперових грошових знаків з'явилася в Єлизавети Петрівни в 40-х рр. XVIII ст., однак уперше Петро III максимально наблизився до реалізації ідеї обігу паперових грошей у 1862 р., однак не встиг це здійснити через переворот. Перша емісія асигнацій відбулася 1769 р. (указ 29 грудня 1768 р.). У роботі зазначається про те, що асигнації були двох асигнаційних банків (Московського та Санкт-Петербурзького). Виходили асигнації 25, 50 та 100 руб. вартістю. У 1786 р. відбулася докорінна зміна форми асигнацій, а також згодом були введені асигнації 5 та 10 руб. У 1812 р. з'являються фальшиві асигнації, зроблені французами⁴⁵⁸.

1802–1803 рр. короткочасно діяли асигнації за зразком 1800 р., після чого випускалися попередні версії. З 1818 по 1843 рр. були випущені нові асигнації 6 номіналів (5, 10, 25, 50, 100, 200 руб.). Наводилася інформація також про емісію білетів депозитної каси 1840 р. 5 номіналів. Білети ці були «повноцінними», тобто вся сума забезпечувалася золотом або золотими монетами. Крім цього, у 1840–1896 рр. діяли кредитні білети 7 номіналів, згодом неодноразово випускалися партії кредитних білетів протягом другої половини XIX ст.⁴⁵⁹ Загалом у колективній праці під редакцією Ф. Чучіна міститься важлива інформація про основні віхи емісії паперових грошових знаків у Російській імперії, їх номінали, рік уведення в обіг і вилучення тощо.

1941 р. у Москві була опублікована праця А. Друяна «Очерки истории денежного обращения в России в XIX». Автор висвітлює питання реформ

⁴⁵⁷ Чучин Ф.Г. Бумажные денежные знаки, выпущенные на территории бывшей Российской империи за время с 1769 по 1924 г.г. / под ред. Ф. Г. Чучина. Москва : Издание Уполномоченного по филателии и бонам в СССР, 1924. 199 с..

⁴⁵⁸ Там само. С. 15–16.

⁴⁵⁹ Там само. С. 18

1839–1843 рр. Також він не оминув увагою стан грошового обігу, зокрема функціонування бон після реформи, перед Кримською війною, називає головним наслідком цієї війни крахом грошової системи Є. Канкріна⁴⁶⁰.

Після розпаду Союзу історією обігу бон активно цікавляться сучасні дослідники. Під головуванням М. Дмитрієнко авторський колектив висвітлював у праці «Гроші в Україні: Факти і документи» питання функціонування паперових грошових знаків. Інформується про появу перших паперових грошей у 1769 р., про масову підробку асигнацій номіналом 75 рублів, через що вона була вилучена з обігу⁴⁶¹.

У дослідженні О. Юхта «Русские деньги от Петра Великого до Александра I» окремий розділ присвячено питанням обігу асигнацій на теренах імперії. Дослідник зазначає, що за даними 1786–1796 рр. курс асигнацій зрівнявся з курсом мідної монети, оскільки за ці роки дзвінкою монети випущено на 18,5 млн руб., асигнацій – на 112 млн руб.⁴⁶² Також дослідник наголошував на негативному впливі занепаду асигнацій наприкінці XVIII ст. на вексельний курс, доповнюючи перелік зовнішньополітичною ситуацією, війнами тощо. А засилля асигнацій у грошовому обігу спричинило зниження їх курсу, що своєю чергою призводило до розбалансування грошового обігу й ланцюгом до падіння економіки, інфляції та погіршення життя населення⁴⁶³.

Н. Дорофєєва і З. Комаринська акцентували увагу на тісному взаємозв'язку мідної монети та асигнацій протягом 1769–1810 рр. Щодо реформи М. Сперанського вказують на незадоволення дворянства та заходи припинення емісії нових асигнацій. До 1819 р. у деяких регіонах імперії майже вся торгівля відбувалася срібним рублем й відчувався брак асигнацій. Унаслідок державних видатків та війн уряд вдавався до емісії кредитних білетів, знецінення яких, як вказує автор, посилювалося перед та під час

⁴⁶⁰ Друян А. Д. Очерки по истории денежного обращения России в XIX веке. М., 1941.

⁴⁶¹ Гроші в Україні: Факти і документи / НАН України. Ін-т історії України; Авт.: М. Дмитрієнко, В. Ющенко, В. Литвин та ін. К.: Фірма «ARS-Ukraine», 1998. 454 с.

⁴⁶² Юхта А.И. Русские деньги от Петра Великого до Александра I. С. 227.

⁴⁶³ Там само. С. 227.

проведення селянської реформи 1861 р., а отже, система грошового обігу знову стала розбалансованою⁴⁶⁴.

Р. Шуст наголошує, що через знецінення асигнацій на початку XIX ст. бюджет мав величезний дефіцит. Автор конкретизував заходи реалізації реформи М. Сперанського: для повернення асигнаціям номінальної вартості передбачався їх викуп за отримані від продажу частини держмайна та підвищення різноманітних мит, цін та податків кошти. Дослідник вказує на необхідну суму вилучених асигнацій у 286 млн руб. Д. Гур'єв від таких заходів відмовився⁴⁶⁵.

І. Скоморович про обіг бон зазначала, що Павлу I вилучити асигнації, які не були забезпечені металом, не вдалося. У 1816 р. уряд змушений був встановити офіційний курс асигнацій у 25 к. сріблом за один рубль асигнаційний (унаслідок війн та величезної маси фальшивих бон)⁴⁶⁶.

Автор пише також про значну потребу в коштах після початку Кримської війни 1853–1856 рр. і наголошує на додатковій емісії в 1856 р. на суму 735 млн руб. із станом розмінного фонду Казначейства в 119 млн руб. Завдяки цьому курс впав і призвів до обміну кредитних білетів населенням на монети. Тому 1854 р. заборонили вільний обмін кредитних білетів на золото, а у 1858 р. – на срібло.

Після початку Кримської війни (1853–1856) уряд Російської імперії дедалі більше потребував додаткових фінансових ресурсів. Цю проблему було вирішено шляхом додаткової емісії кредитних білетів. Відомо, що в 1856 р. загальна сума емітованих кредитних білетів склала 735 млн руб., тоді як розмінний фонд Казначейства становив 119 млн руб. Це спричинило падіння курсу паперових грошей та їхнього масового обміну на монети. За таких обставин ще в 1854 р. уряд призупинив вільний обмін кредитних білетів на золото, а в 1858 р. – на срібло. І. Скоморович наводить факти існування у 1860-х рр. приватних грошей, «розрахункових марок

⁴⁶⁴ Дорофєєва Н.І. З історії грошей України : Навчальний посібник. С.70–71.

⁴⁶⁵ Шуст Р.М., 2007, с. 198–199.

⁴⁶⁶ Скоморович І.Г. Еволюція та функціонування грошової системи в Україні. С.198.

акціонерного товариства, що будувало залізницю з Харкова до Симферополя» тощо⁴⁶⁷.

3.2. Історіографія реформи Є. Канкріна 1839–1843 років та її впливу на подальший грошовий обіг Наддніпрянської України

Грошова реформа 1839–1843 рр., що справила значний вплив на грошову систему всієї Російської імперії, зокрема України, була втілена в життя міністром фінансів Є. Канкріном. Його реформа, що постала яскравою та значущою подією в історії фінансів і грошового обігу, висвітлювалася протягом ХІХ–ХХІ століть багатьма дослідниками.

Ця реформа була спричинена багатьма факторами, про які буде йтися далі в працях відомих дослідників, однак перш ніж студіювати реформу Є. Канкріна, слід розкрити зміст одного явища, яке багато в чому вплинуло на сам факт проведення реформи. Це явище називається «лаж».

М. Сперанський у «Записке о монетном обращении графа Сперанского с замечаниями графа Канкринина»⁴⁶⁸ зазначав, що окрім негараздів населення через знецінення асигнацій, воно зазнає збитків через «простонародні курси». Використання терміну лаж виникав при покупці товару готівкою чи борговими. Якщо купівля відбувалася готівкою, лаж означав відсотки, під час сплати асигнаціями лаж виявлявся тим відсотком, який «...уступается из цены товара на ассигнации»⁴⁶⁹. Схожа ситуація виникала під час купівлі товару в борг, оскільки той, хто купив у борг, сплачуючи через рік за фіксованою ціною, думає (як зазначає сам М. Сперанський, «не без підстав»), що він сплачує зайве, оскільки «...платит ассигнациями, коих цена через год

⁴⁶⁷ Там само. С. 199–200.

⁴⁶⁸ Сперанский М.М. Записка о монетном обращении графа Сперанского с замечаниями графа Канкринина. СПб., 1895. 57 с.

⁴⁶⁹ Там само .С.21

возвысилась»⁴⁷⁰. У цій ситуації торговцям залишалось в судовому порядку вимагати повернення боргу або прийняти сплату відповідно розрахунку до монети.

Отже, М. Сперанський загалом «простонародний» лаж називає особливим типом рахунку біржового курсу, який винайшли дрібні торгівці, що згодом з'явився в оптовій торгівлі, задля уникнення переоцінки товару відповідно до змін біржового курсу, а також щоб надати товару вигляд поступки з реальної ціни.⁴⁷¹ Лаж, як зазначав М. Сперанський, може також називатися простонародним курсом або ціною товару на монету. Автор «Записки» ставить слушне запитання: чому лажі з'явилися саме на початку ХІХ ст., хоча раніше, коли асигнації знецінювалися, подібні процеси не відбувалися? Під час падіння вартості асигнацій, як зазначає автор, раніше їх рідко розмінювали на срібло, однак з часом, коли срібло почало дешевшати, воно почало проникати до грошового обігу. Далі відомий державний діяч писав: «Таким образом, внутренне наше монетное обращение, состоявшее прежде, т.е. при падении ассигнаций почти исключительно из них одних, тепер, при повышении их, состоит уже из двух родов монеты: из ассигнаций и серебра»⁴⁷².

М. Сперанський писав, що власник срібних монет буде намагатись обміняти їх на асигнації (причинами називав незручність переміщення срібла, падіння срібла в ціні, асигнації потрібні для сплати боргів), а, наприклад, продаж вина здійснювався виключно сріблом. У такий спосіб з'явилася потреба в розміні, яка набула значних масштабів. Звідси й виник новий рід діяльності, про який написано так: «появились менялы не только в больших, но и в самых малых городах...»⁴⁷³.

М. Кашкаров демонстрував думку графа Є. Канкріна, що простонародні лажі мали на меті обманювати населення держави, а причина

⁴⁷⁰ Там само. С. 23

⁴⁷¹ Там само. С. 24.

⁴⁷² Там само. С. 25.

⁴⁷³ Там само С. 25.

появи таких лажів не вважалася проявом фундаментальних недоліків функціонування системи грошового обігу імперії⁴⁷⁴. Загалом автор торкається питання існування лажів у контексті майбутньої реформи 1839–1843 рр.

І. Кауфман, характеризуючи історію обігу дзвінкої монети в ХІХ ст., пояснював причини появи простонародного лажу⁴⁷⁵. Дослідник звертав увагу на особливу лічбу населення «на асигнації», що була одночасно й на срібний рубль, за умовної ціни, яка з'явилася в роки наполеонівських війн. Тобто автор наголошує, що саме звичайне населення встановило умовне співвідношення чверті срібного рубля до однієї асигнації у власних розрахунках. Такі умовні розрахунки населення покликані були нівелювати масштабні коливання курсу асигнацій. Однак І. Кауфман пише: «... но колебания, хотя лишь в узких пределах, все таки происходили; и этим колебаниям подвергались не только ассигнации, но и звонкая монета...»⁴⁷⁶. Одночасно з коливаннями курсу невідворотно з'являвся лаж, який автор називає компенсацією завданих подібними коливаннями збитків.

І. Кауфман пов'язує появу простонародного лажу з тим фактором, що вся система грошового обігу дуже залежала від «народного обыкновения», тобто від ставлення населення до асигнацій. Дослідник акцентує увагу на тому, що свій лаж був на кожну монету – срібна чи золота, іноземна або національна. І. Кауфман наводить важливий факт про існування лажу на асигнації не лише загалом. На різні номінали асигнацій також існував власний лаж. Крім того, всі вони відрізнялися за місцевостями, а також були нестійкими й постійно змінювалися⁴⁷⁷.

⁴⁷⁴ Денежное обращение в России: Историко-статистическое исследование. Т. 1-2. / М.П. Кашкаров. СПб. : Гос. Тип., 1898. С. 32.

⁴⁷⁵ Кауфман И.И. Серебряный рубль в России от его возникновения до конца XIX века.С.-Петербург: Типография Б.М. Вольфа, 1910. 269 с.

⁴⁷⁶ Там само.С.198.

⁴⁷⁷ Там само. С. 198.

Роком раніше у своїй праці про історію паперових грошових знаків І. Кауфан також торкався проблеми простонародного лажу⁴⁷⁸. У ній він зупинився не лише на впливі цього явища на грошовий обіг, а й докладно проаналізував сутність явища, зазначаючи, що в часи його найвищого розквіту в державі невелике коло осіб дійсно розуміли його зміст. І. Кауфан наводить важливий архівний документ, де Є. Канкрін у 1820-х рр. відповідав на лист Малоросійського губернатора щодо скарг населення про несприйняття сплати асигнаціями платежів, у якому, на думку І. Кауфмана, міністр фінансів влучно розтлумачив сутність явища простонародного лажу: «...в простонародном исчислении серебряный рубль идет за четыре рубля, а ассигнация (идет) с лажем...»⁴⁷⁹

І. Кауфан конкретизував, що простонародний лаж з'явився у відповідь на недосконалість усієї системи грошового обігу, коли існував паралельний обіг монет та асигнацій, ціни були нестабільні через найменші зміни курсу останніх. Тому найменший перерахунок цін на послуги чи товари, зазначає автор, міг спричинити величезну плутанину в грошовому обігу⁴⁸⁰. Простонародний лаж виявився, за спостереженням автора, тим засобом, який надавав цінам послуг і товарів стабільності, хоча І. Кауфан підкреслює наявність значних негараздів від такого методу. Також дослідник наводить цікаве зауваження про примарність тієї незалежності від коливань курсів монет та асигнацій, яку часто давав простонародний лаж.

Далі автор праці докладно описує на прикладах фінансово-економічні характеристики простонародного лажу, пов'язуючи власне пояснення «технічної» складової такого лажу з твердженнями про таке явище М. Сперанського⁴⁸¹. Загалом науковий доробок І. Кауфмана важливий значним фактологічним матеріалом щодо зовнішньої сторони цього явища, аналізом його сутності, причин появи тощо.

⁴⁷⁸ Кауфан И.И. Из истории бумажных денег в России. СПб. : тип. «Север», 1909. 292 с.

⁴⁷⁹ Там само. С. 60.

⁴⁸⁰ Там само. С.74–75.

⁴⁸¹ Там само. С.77–81.

Т. Семенов і А. Семенова в праці про грошові реформи в Росії, окрім діяльності М. Сперанського та Є. Канкріна, згадують простонародні лажі. Дослідники дотично торкаються питання про зміст цього явища, причини появи тощо. Вони стверджують, що після указу Павла I від 18 грудня 1797 р. про визнання асигнацій державним боргом встановився під час обміну рубля паперового на мідь чи срібну або золоту монету лаж у 30 к. на рубль⁴⁸². «Простонародний лаж», на думку авторів, з'явився після 1812 р., коли дозволили розраховуватися асигнаціями за курсом на час сплати, що спричинило плутанину та появу відповідного явища, яке подолав Є. Канкрін⁴⁸³.

І. Левічева в контексті грошових реформ М. Сперанського та Є. Канкріна⁴⁸⁴ згадує також про лаж, зокрема існування «простонародного лажу». Учена простонародний лаж визначає як форму коливання курсу асигнацій на внутрішньому грошовому ринку; масштабом цін поставала така кількість срібла, представником якого в певний час був рубль асигнаційний. Дослідниця зазначає, що негаразди та розлад грошового обігу були спричинені саме постійною зміною простонародного лажу. Автор пише про існування власного унікального курсу асигнацій та відповідного лажу не лише в кожній губернії, а й навіть у повітах; коливання в 1830-х рр. курсу такого лажу вказує в межах від 7 до 30 відсотків⁴⁸⁵.

У передмові до праці С. Вознесенського про експедицію заготовки державних паперів Т. Смекалова, А. Мельников, Н. Вечерухін висвітлювали також питання існування в грошовому обігу лажу. Однак дослідники здебільшого подають статистичну інформацію тощо, зокрема про відсоток лажу щодо монети. На їх думку, він з'явився у 1770-х рр., однак був

⁴⁸² Семенова Т. Г., Семенов А. В. Денежные реформы России в XIX веке. СПб., 1992. С. 10.

⁴⁸³ Там само. С.26

⁴⁸⁴ Левичева И.Н. Особенности становления денежной системы и проведения денежных реформ в России в XIX – начале XX вв. *Денежные реформы в России. История и современность*. М., 2004. С. 98–113.

⁴⁸⁵ Там само. С.101–102.

незначним (не перебільшував 2 відсотків). Наприкінці XIX ст. лаж на мідь та срібло, на думку авторів, залишався незначним через захоплення в 1780-х рр. Криму: відкривався ринок збуту для чорноземних губерній, тому значно виріс попит на паперові грошові знаки, однак у 1790-х рр. лаж уже був 35 відсотків унаслідок воєн⁴⁸⁶. У 1801 р. лаж на золоті монети становив 51 відсоток. Після 1812 р. нова система грошового обігу, за спостереженням дослідників, характеризувалася обміном дзвінкої монети на асигнації з високим лажем⁴⁸⁷. Автори наводили цікавий факт, що однією з причин збільшення лажу на початку XIX ст. (головною причиною називалося значне переважання в обігу асигнацій над грошима з металу) були наполеонівські підробки, які значно зруйнували довіру до асигнацій Російської імперії всередині держави та за кордоном⁴⁸⁸. Отже, автори в передмові згадують лаж у контексті загальних тенденцій, які мали місце в системі грошового обігу Російської імперії та на українських землях у її складі.

О. Дубянський висвітлює проблеми існування народного лажу в першій половині XIX ст. Учений називає таке явище унікальним, притаманним лише грошовому обігу Російської імперії. Він ґрунтовно аналізує причини появи лажу, розкриває зміст цього явища. Автор наводить твердження М. Тугана-Барановського про унікальність системи грошового обігу імперії, яка існувала до 1839 р. (паралельний обіг паперових грошових знаків та грошей із металу, а також наявність лажу срібного рубля щодо асигнацій). Існування паралельних валют породжує в грошовому обігу встановлення взаємозалежності між цінами на товари та взаємними коливаннями курсу асигнацій і повноцінних грошей⁴⁸⁹.

⁴⁸⁶ Вознесенский С.В. Первые сто лет истории Экспедиции заготовления государственных бумаг (1918-1919 гг.) / сост. Т.Н. Смекалова, А.В.Мельников, Н.М. Вечерухин. СПб. : Нестор-история, 2009. С. 27–30 (426 с.)

⁴⁸⁷ Там само. С. 31–33.

⁴⁸⁸ Там само. С.35 –36.

⁴⁸⁹ Дубянский А. Н. Простонародные лажи в денежном обращении России в начале XIX века. С. 180.

Л. Муравйова в праці про грошовий обіг у I половині XIX ст. зазначала, що простонародний лаж з'явився внаслідок маніфесту 1812 р. про обіг державних асигнацій, оскільки податі збиралися відтоді асигнаціями у перерахунку на срібло. Саме це спричинило спекуляції в грошовому обігу, тому що курс паперового рубля постійно змінювався. Дослідниця пише про існування різних курсів асигнацій: вексельний; під час угод з іноземцями; податний; казенний; митний. Окрім того, вона констатує існування простонародного курсу в приватних угодах. Саме такий простонародний курс зазнавав найбільших коливань, а народний лаж міг становити від 3 до 17 відсотків⁴⁹⁰.

О. Дубянський щодо походження лажу спирається на думку М. Сперанського й зауважує: «...двойственное толкование категории лажа отличало М. Сперанского от других ученых, которые в большинстве своем не признавали транзакционной и монетарной природы этого явления. Они увязывали лаж с «порчей монеты», точнее, с уменьшением ее веса»⁴⁹¹.

О. Дубянський уточнює, що після введення асигнацій у грошовий обіг до них з'явився значний інтерес, у результаті їх почали міняти з надбавкою на мідні монети або, як говорили сучасники, «...с лажем на ассигнации»⁴⁹². Автор, погоджуючись із П. Шторхом, писав про зміну вектору лажу в інший бік, коли асигнації почали знецінюватися. Відповідні пропорції обміну свідчили про падіння курсу асигнацій навіть до мідної монети, «...всегда считавшейся... относительно «худшим» видом денег»⁴⁹³. О. Дубянський стверджує, що сам термін «лаж» до 1812 р. використовувався фінансистами й державними службовцями й лише після указу того року він став загальноживаним. Усі монети, які перебували в обігу, навіть іноземні, мали широкий спектр проб, ваги, зношеності, унаслідок чого чиновники отримали, на думку автора, значні можливості для зловживань.

⁴⁹⁰ Муравьева Л.А. Деньги и денежное обращение в России в первой половине XIX в. Финансы и кредит. №21. 2011. С. 73 (С.71–80).

⁴⁹¹ Там само. С. 181.

⁴⁹² Там само. С. 182.

⁴⁹³ Там само. С. 182.

Учений розтлумачує поняття «простонародного» лажу, зазначає, що нестійкість курсу лаж розраховували окремо майже на кожну угоду задля стабілізації цін на товари та послуги, тому й виник такий тип лажу. Відбувався цей вид лажу виключно під час торгових операцій між приватними особами⁴⁹⁴.

Використання «простонародного» лажу швидко ввійшло в звичку, а розрахунок цін у «монетних рублях: «...хотя и совершенствовал в определенной степени денежное обращение, но все же не устранял недостатки денежной системы. Тем не менее, население быстро привыкло к таким ценам и охотно ими пользовалось при заключении сделок как на оптовом, так и на розничном рынке»⁴⁹⁵. Автор називає корегування цін на товари змістом «простонародного» лажу, мета виникнення яких полягала в спробі уникнути збитків одним із учасників торговельних угод. У статті зазначається, що задля подолання лажу необхідно було знайти взаємовигідний курс для продавця та покупця.

О. Дубянський розкриває наслідки існування такого явища, як лаж. Селяни часто втрачали внаслідок лажу на товари. Автор наводить твердження М. Сперанського, що недостатня поінформованість селян про справжнє значення біржового курсу асигнацій була найпоширенішою причиною негативних наслідків лажу. «То, что крестьяне не учитывали негативный опыт и не вносили соответствующих поправок в свои цены, происходил, вероятнее всего, по причине ориентации на остальных участников рынка в ущерб собственному потребительскому суверенитету, предполагающему независимое принятие решений в любой ситуации»⁴⁹⁶.

О. Дубянський наводить цікаві факти про раціональні риси лажу, пов'язані із суспільною психологією. На підтвердження автор пише про звичку вираховувати вартість товарів асигнаціями в суспільстві до 1853–1856 рр. У покупців, які мали асигнації, виникала ілюзія знижки на товар, у

⁴⁹⁴ Там само. С. 182

⁴⁹⁵ Там само С.184.

⁴⁹⁶ Там само. С.186.

власників срібла – щодо надбавки до ціни срібла. Продавці так заманювали покупців за рахунок демонстрації фіктивних знижок. Також своєрідним позитивом паралельного існування грошей О. Дубянський вважав суб'єктивну сторону. На підтвердження він наводив думку професора Харківського університету П. Мігуліна, який вказував, з одного боку, на значну шкідливість «простонародного» лажу для господарства населення, а з другого – для стабільності в розрахунках цін на товари «ознайомив» населення з курсами, з'явилася можливість переоцінити товари з асигнацій на срібло. О. Дубянський додає: «В муках с простонародными лажами население... простидало азы рыночной экономики, повышало свою финансовую грамотность...»⁴⁹⁷, також використання розрахунків сприяло раціоналізації способу мислення населення.

У статті «Лаж как исторический финансовый инструмент Российской империи»⁴⁹⁸ Ю. Жильцова, А. Жильцова подаються різні підходи до тлумачення слова «лаж», а саму появу лажу відносять вже до XVIII ст. після впровадження асигнацій в обіг. Асигнаційним лажем автори називають в операціях обміну асигнацій на мідні та срібні монети надбавку, після 1816 р. з'являється новий вид лажу – не на срібло, а на асигнації. У статті зазначається, що граф Є. Канкрін лише в 1834 р. зміг заборонити «простонародний» лаж, хоча говорив про необхідність відповідного заходу ще в 1820-х рр.

Окресливши зміст явища лажу чи як його називали «простонародний лаж», продовжимо безпосередньо історіографічний аналіз реформаторської діяльності графа Є. Канкріна. Слід зауважити, що наукове осмислення діяльності міністра фінансів розпочалося приблизно через двадцять років після його смерті (помер Є. Канкрін у 1845 р.) і пов'язано це було з низкою факторів. По-перше, приблизно саме тоді активними темпами відбувалося

⁴⁹⁷ Там само. С.188.

⁴⁹⁸ Жильцова Ю.В. Жильцова А.В. Лаж как исторический финансовый инструмент Российской империи. *Бухгалтерский учет в бюджетных и некоммерческих организациях.* №5. 2018. С.27 – 32.

становлення фінансової науки в Російській імперії, з'явилася плеяда професорів, фахівців із фінансової справи, грошового обігу. Із 1860-х років почали друкуватися наукові праці з такого аспекту історії грошового обігу, як реформа 1839–1843 рр. По-друге, саме в той час набирали силу в грошовому обігу імперії з паперовими грошовими знаками у вигляді кредитних рублів ті самі системні кризові симптоми, що спіткали російські імперські асигнації. Тобто для тогочасних дослідників питання вирішення проблеми асигнацій Є. Канкріном, реформа, яка оздоровила фінанси держави, була вкрай актуальною. У зв'язку з цим протягом усієї другої половини XIX ст. діяльності графа Є. Канкріна приділяли увагу багато вчених, зокрема відомий економіст В. Гольдман, економіст, професор казанського університету П. Нікольський, Р. Сементковський, юрист за освітою, однак автор праць із політичної економії (написав про графа Є. Канкріна, використовуючи спогади зятя Є. Канкріна А. Кайзерлінга), економіст, що працював у міністерстві фінансів, лектор з фінансового права В. Судейкін та інші.

Однією з перших праць, де згадувалася грошова реформа 1839–1843 рр., була в 1866 р. видана друком праця О. Шипова про Є. Канкріна та його службу на користь імперії (варто зауважити, що деяку інформацію щодо грошової реформи можна почерпнути з інших джерел, присвячених біографії Є. Канкріна⁴⁹⁹). Зазначається, що встановлення єдиного курсу асигнацій відносно монети викликало багато звинувачень та нарікань на адресу Є. Канкріна (оскільки він встановив платіжну одиницю в 3,5 рази більшу ніж раніше наявну, що спричинило підвищення цін). Однак автор вважав таку критику необґрунтованою⁵⁰⁰. О. Шипов робить припущення, що, ймовірно, слід було через «ступень богатства нашего общества» замість цільного рубля платіжною одиницею прийняти його четвертак, однак це призвело б до

⁴⁹⁹ Божерянов И. Н. Граф Егор Францевич Канкрин. Его жизнь, литературные труды и двадцатилетняя деятельность управления Министерства финансов. Санкт-Петербург: Издание гр. И. Канкрин, 1897. 249 с.; Кейзерлинг А. Ф. Гр. Е. Ф. Канкрин. *Русский Архив*. 1866. № 1. С. 113-126.

⁵⁰⁰ Шипов А. П. Очерк жизни и государственной деятельности графа Канкрин. С. 15.

«потрясіння» усіх рахункових понять народу⁵⁰¹. Загалом реформа вважається автором надзвичайно успішною.

Того самого 1866 р. приділив увагу реформі Є. Канкріна В. Гольдман⁵⁰². Він зазначав, що законодавство щодо грошової реформи з 1839 до 1843 рр. варто розглядати як один цілісний акт. Приводом для ліквідації асигнацій називається ажіотаж та посилення внаслідок цього коливання цінності асигнацій⁵⁰³.

Головний захід реформи поставав у законній девальвації, а точніше зовнішній девальвації, як зазначає автор, оскільки паперові грошові знаки повністю не знищувалися, тобто асигнаціям на заміну приходили інші паперові гроші, яким надавалася певна цінність. Дослідник характеризує успішність поставлених завдань реформи так: «Ближайшая цель новых мероприятий, искоренение ажиотажа была достигнута в совершенстве, и вместо прежнего колебания ценностей установилась прочная денежная система»⁵⁰⁴. Загалом В. Гольдман позитивно оцінював реформаторську діяльність тогочасного міністра фінансів. Однак він виступав із різкою критикою впровадження кредитних білетів, наголошуючи на їхньому негативному в перспективі впливі на грошовий обіг імперії, і попри позитивний характер реформи, покращення ситуації, він давав таку характеристику діяльності Є. Канкріна: «Хоча створена ним система ще трималась й ще можна було декілька років господарювати з минулою щасливою легковажністю, однак при всьому тому означена система вже прогнила у всіх коріннях й ми не повинні дивуватись коли, не дивлячись на все ще цвіт, який часами виявляється, гілки її одна за одною раптово ламаються й кожна подібна катастрофа, для власної ліквідації, вимагає найбільших важливих втрат та жертв»⁵⁰⁵.

⁵⁰¹ Там само. С. 17.

⁵⁰² Гольдман В. Русские бумажные деньги.

⁵⁰³ Там само. С. 66–69.

⁵⁰⁴ Там само. С. 69

⁵⁰⁵ Там само. С. 83.

1891 р. В. Судейкін у своїй праці «Денежно-кредитная реформа графа Е.Ф. Канкрин (1839-1843)»⁵⁰⁶ також вдався до висвітлення відповідної проблематики. Автор підкреслював, що граф Є. Канкрін: «...до 1836 года совершенно не задавался мыслью о восстановлении металлического обращения»⁵⁰⁷, він продовжував у загальних рисах фінансову політику, яка розпочалася ще за графа Д. Гур'єва, з тією відмінністю, що Є. Канкрін вважав панацеєю норми заборонного характеру. Загалом пропозиції дій графа автор поділив на заборонні (заборона угод на монету за народним лажем тощо) та позитивні (впровадження депозитних білетів). В аспекті місця державної ради в процесі розроблення положень реформи автор пише: «...государственному совету принадлежит весьма видная и почетная роль в решении столь важного вопроса, как восстановление металлического обращения»⁵⁰⁸.

Під час обговорення проєкту реформаторських дій представники державної ради дійшли висновків, що заборонні методи є малоефективними на відміну від фінансових методів подолання лажу⁵⁰⁹. Виникли сумніви й щодо необхідності впровадження депозитної каси. Однак автор вказує, що пропозиція міністра фінансів була надзвичайно важливою, оскільки вона могла забезпечити появу в народному обігу розмінних білетів, які мали позитивні риси – легкість під час обігу та миттєвий розмін в касі, водночас В. Судейкін звертав увагу на «не оригінальність» подібної пропозиції, оскільки це намагався втілити в життя, однак не встиг, попередник графа на посаді⁵¹⁰. Один із факторів успішності реформ та швидкість впровадження в життя автор пов'язує з активною участю імператора Миколи I у відповідних процесах.

⁵⁰⁶ Судейкин В.Т. Денежно-кредитная реформа графа Е.Ф. Канкрин (1839 – 1843 г.). *Юридический Вестник*. М., 1891. Том VII, Книга 2 (Февраль), № 2. С. 186–209; Книга 3 (Март), № 3. С. 354–384; Книга 4 (Апрель), № 4. С. 485–507.

⁵⁰⁷ Судейкин В.Т. Книга 3 (Март), № 3. С. 371.

⁵⁰⁸ Там само. С. 372.

⁵⁰⁹ Там само. С. 373.

⁵¹⁰ Там само. С. 374.

Автор зазначає, що на загальних зборах департаментів Державної ради була окреслена ситуація, у якій опинилася грошова система держави, коли самі грошові знаки стали предметом торгів. Їх ціна постійно змінювалася й варіювалася в кожному регіоні імперії, навіть кожне місто мало свої, особливі курси асигнацій, срібла чи золота. Єдиним ефективним шляхом подолання такої негативної тенденції було схвалене радою введення єдиної платіжної державної монети у вигляді срібної та впровадження на заміну асигнаціям депозитної каси⁵¹¹.

У праці також зазначається, що існує величезна відмінність у питаннях законодавчої розробки реформи та безпосередньої її реалізації на практиці. В. Судейкін зазначав, що граф Є. Канкрін вів власні справи у великій таємниці, а його найближчий помічник Ф. Вронченко не мав ґрунтовних знань з економіки. Отже, автор підкреслює: «Канкрин страдал недостатком, часто присуцим очень умным людям: не придавал большого значения выбору ближайших своих помощников. Понятно поэтому, вся тяжесть работы по восстановлению металлического обращения лежала исключительно на нем»⁵¹². Тому звернення до величезної купи дрібниць завдавало шкоди загальній справі. Також автор зауважує: «... законодательство о денежном обращении отличается крупными недостатками...»⁵¹³.

П. Нікольський 1892 р. у праці про паперові гроші приділив увагу й грошовій реформі Є. Канкріна. Дослідник зазначав, що фундаментальні зміни в грошовому обігу імперії відбулися саме за ініціативи міністра фінансів⁵¹⁴. П. Нікольський наводить ґрунтовні свідчення М. Сперанського про небезпечність для населення існування «простонародных лажей», оскільки купці часто, користуючись незнанням звичайного населення щодо «хитросплетенного механизма лажа», вдавалися до шахрайства. Автор пише: «... они именно при продаже товаров скидками из биржевой серебрянной

⁵¹¹ Там само. С. 379.

⁵¹² Там само. С. 381.

⁵¹³ Там само. С. 381.

⁵¹⁴ Никольский П. А., Бумажные деньги в России. С. 247.

цены товара придавали вид уступки к цене его, а когда сами покупали на ассигнации, то прибавку к биржевой ассигнационной цене выдавали за готовность их покупать дорого»⁵¹⁵. Саме такі явища дослідник назвав головним імпульсом задля проведення грошової реформи.

Автор зауважував, що положення маніфесту від 1 червня щодо асигнацій були тимчасовими, оскільки їх згодом необхідно було замінити. Він називає розмін асигнацій на срібло не більше ніж 100 руб. на одну особу «весьма скромным». Місце асигнацій у системі грошового обігу з 1839 до 1843 роки П. Нікольський називає другорядним, а після початку емісії кредитних білетів взагалі пасивним⁵¹⁶.

У праці наголошується, що реформа 1839–1843 рр. є досягненням не лише графа Є. Канкріна. Їй передувала копітка робота фахівців та членів Державної ради з кінця 1820-х рр., а сам міністр фінансів спочатку, на думку автора, не мав чіткого плану дій щодо подолання коливання вартості паперового рубля. Водночас міністр повністю усвідомлював небезпечні тенденції, що мали місце в системі грошового обігу держави, однак на практиці починалися проблеми з методами подолання проблеми⁵¹⁷. Саме члени Державної ради підштовхнули Є. Канкріна на шлях радикальних реформ та викристалізували найбільш ефективні шляхи досягнення реформи. П. Нікольський зараховував до них таких діячів: «... адмирал Мордвинов, гр. Сперанский, Грейг, кн. Друцкой-Любецкий и другие»⁵¹⁸. Особлива роль належить ідеям, запропонованим графом М. Сперанським.

Колівання ціни асигнаційного рубля автор називає не єдиною причиною реформ, оскільки уряд також намагався зробити «единообразие денежной системы». П. Нікольський констатує, що уряд не називав найголовніший результат впровадження реформаторських кроків – встановлення металевого змішаного обігу. Такий результат вважається

⁵¹⁵ Там само. С. 253–254.

⁵¹⁶ Там само. С. 255.

⁵¹⁷ Там само. С. 265.

⁵¹⁸ Там само. С. 265.

¹⁸ Там само. С. 270.

блискучим наслідком діяльності Є. Канкріна, а перебудова грошової системи загалом відбувалася обережно та поступово⁵¹⁹. Законодавчі зміни, пов'язані зі срібним рублем, на відміну від 1810 р., на думку автора, не залишилися «мертвой буквой», оскільки ринок був насичений дзвінкою монетою. Задля того, щоб забезпечити відведене в маніфесті місце монети, уряд міг діяти двома шляхами: замінити асигнації повністю на дзвінку монету або ліквідувати асигнації, ввівши замість них кредитні знаки. Дослідник наголошував на величезній ціні першого шляху, саме тому уряд обрав другий. Впровадження 1840 р. депозитної каси та емісія відповідних білетів передбачала декілька важливих нюансів: виявити наскільки активно населення буде розмінювати такі білети на монети, надати змогу уряду накопичити ресурси дзвінкої монети, а також уряд отримав необхідний досвід для подальшого вирішення питання про обмін розмінного фонду під час емісії кредитних білетів⁵²⁰.

Користування такими розрахунками, за спостереженням дослідника, свідчить про успішність впровадження кредитних білетів, оскільки населення жваво почало їх використовувати, відповідно й швидко накопичилися монети в руках владних установ. Однак до остаточного завершення реформи грошового обігу було вирішено провести ще один важливий захід. Оскільки обіг білетів депозитної каси не надавав повної відповіді на питання про рівень забезпечення розмінним фондом металу задля нормального функціонування процесу розміну, тому в 1841 р. було вирішено випустити кредитні білети. За два роки їх обігу (випущено 10 млн руб.) влада дійшла висновку, що за умови довіри до уряду рівень забезпечення розмінного фонду в пропорції 1 до 6 є цілком нормальний⁵²¹. Тому асигнаціям, білетам депозитної каси та кредитним білетам на зміну відповідно до маніфесту від 1 червня 1843 р. прийшла одна грошова одиниця – кредитні білети (зі

⁵²⁰ Там само. С. 273.

⁵²¹ Там само. С. 274–276.

зміненою іконографією порівняно з білетами 1841 р.), розмінний фонд забезпечувався металом відповідно до раніше наявного досвіду як 1 до 6.

Водночас загалом окреслюючи позитивні риси реформаторської діяльності Є. Канкріна, П. Нікольський наголошує на деяких помилках, що мали місце. Наприклад, такою він вважає впровадження кредитних білетів номіналами від 1 до 100 руб., адже відтепер вони могли використовуватися не лише у великих, а й у дрібних угодах, що, спираючись на європейський досвід, могло призвести до надмірного витіснення з грошового обігу дзвінкої монети. Відповідно грошова система, заснована на металі, виявляла особливу слабкість під час грошових або кредитних криз⁵²².

У дослідженні «Е. Ф. Канкрин. Его жизнь и государственная деятельность» Р. Сементковського 1893 р. зазначалося, що невеликий за змістом указ, виданий 1 червня 1839 р., здійснив переворот у грошовому обігу імперії⁵²³. Висвітленню основних положень реформи передував історичний екскурс щодо причин виникнення проблем.

Автор наголошував на тому, що в результаті обговорення проєктів реформи в Державній раді все-таки сформувалася єдина позиція, оскільки загалом пропозиції Є. Канкріна, М. Сперанського, М. Мордвинова збігалися за змістом. Також Р. Сементковський оприлюднив думку членів Державної ради про пріоритетність запропонованого курсу Є. Канкріна як найбільш ефективного⁵²⁴. Автор наголошує, що ідеї, висловлені в записці М. Сперанського «О монетном обращении», абсолютно збігаються зі змістом реформи міністра фінансів⁵²⁵.

Впровадження депозитних білетів (за свідченням автора, їх «у народі» називали депозитками) викликало шалений резонанс, у містах утворювалися багатолюдні черги, які намагалися обміняти власну дзвінку монету. Існувало

⁵²² Там само. С. 277–282.

⁵²³ Сементковский Р.И. Е. Ф. Канкрин. Его жизнь и государственная деятельность : биографический очерк Р. И Сементковского. СПб. : Тип. и лит. В. А. Тиханова, 1893. С. 71 (94 с.).

⁵²⁴ Там само. С. 77.

⁵²⁵ Там само. С. 77.

серед сучасників тих подій твердження про поширення в містах чуток, немов дзвінка монета надалі, окрім розмінної, прийматися не буде, а всі розрахунки відбуватимуться депозитками⁵²⁶.

1 червня 1843 р. маніфестом остаточно скасовувалися минулі асигнації, замінені на нові кредитні білети, «підкріплені дзвінкою монетою». Побоювання, що населення помчить міняти паперові гроші на метал не справилися, оскільки Є. Канкрін «привчив» людей до нової грошової одиниці обережним та обміркованим заходом впровадження депозитної каси. Автор зауважує, що завдяки реформам Є. Канкріна «на всем земном шаре не было государства с таким громадным резервным капиталом»⁵²⁷.

М. Кашкаров 1898 р. у своїй праці також висвітлював реформу 1839–1843 рр. Ще в травні 1839 р. попередньо було розроблено план реформаторських дій, який складався з 4 періодів. У першому періоді (1839 р.) слід було впровадити депозитну касу й розробити відповідні законодавчі акти. У другому (з 1840 р.) здійснити емісію депозитних білетів й установити курс для всіх банківських і казенних прибутків та видатків на срібло 350 к., золото 355 к. Під час третього періоду (1841 р.) передбачалося оголосити про впровадження єдиної платіжної монети. У четвертому періоді (з 1842 р. або 1843 р.) замість асигнацій встановлювалися нові срібні⁵²⁸. Такий запропонований план викликав жваву дискусію серед членів Державної ради.

Підсумовуючи, М. Кашкаров наголошував, що під час обговорення реформи Державна рада зупинилася на трьох основних питаннях: яким і з якого часу повинен бути встановлений постійний курс (меншістю пропонувалося взяти біржовий курс із травня 1838 р. до 1839 р., округлити його та впровадити з 1 січня 1840 р., більшість, навпаки, вважала за необхідне встановити срібного рубля курс у 360 к. і впровадити негайно); яке

⁵²⁶ Там само. С. 78.

⁵²⁷ Там само. С. 78–79.

⁵²⁸ Денежное обращение в России: Историко-статистическое исследование. Т. 1-2. / М.П. Кашкаров. СПб. : Гос. Тип., 1898. С. 46–47.

правило слід прийняти у визначенні курсу золотого рубля (золото приймати в приватних угодах взамін іншої дзвінкої монети за взаємною згодою, а для прийому в банки та казну встановити відповідну цінність золота до срібної монети, а не до асигнацій та призначити його ціну на 3 % вищу за номінальну); яку ціну слід надати монеті мідній (1 копійка сріблом дорівнювала 4 копійками міддю)⁵²⁹.

Після виходу маніфесту автор описав найголовніші його положення. Зокрема він зазначив: 1) срібна монета стає головною платіжною системою, а срібний рубль головною монетною одиницею; 2) казенні та банківські платежі можна платити або сріблом, або асигнаціями на вибір платника; 3) угоди між державою та приватною особою або між приватними особами необхідно укладати виключно на срібну монету; 4) забороняється асигнаціям надавати будь-який, окрім встановленого, курс; 5) пункт відводився правилам прийому золотої монети до казни чи кредитних установ (з урахуванням 3 % вище номінальної її вартості); 6) мідна монета тимчасово рахувалася 1 к. срібла = 3,1/2 к. міді; 7) відповідно асигнації обмінювалися за курсом 3 руб. 50 к.⁵³⁰.

О. Гур'єв 1903 р. у власному дослідженні також приділив чималу увагу змінам у грошовому обігу імперії в 1839–1843 рр. О. Гур'єв зауважує, що реформі передував важливий процес напрацювання ідей реформи, протягом якого Є. Канкрін у своїх поглядах від незначних змін в грошовому обігу держави прийшов до розуміння кардинального реформування відповідної системи⁵³¹. Якщо в праці М. Кашкарова зазначається про план дій, поділений на чотири періоди, О. Гур'єв вказував на другий, прискорений план впровадження реформи грошового обігу, який мав лише два періоди. З 1 січня 1840 р. передбачалося впровадження в життя основної частини реформаторських заходів з урахуванням прийняття маніфесту не пізніше

⁵²⁹ Там само. С. 48.

⁵³⁰ Там само. С. 50.

⁵³¹ Гурьев А. Денежное обращение в России в XIX столетии: исторический очерк. С. 113–114.

листопада 1839 р. З 1 січня 1841 р. розпочинався другий період, коли необхідно було б розпочати заміну асигнацій депозитними білетами й утворення фонду дзвінкої монети⁵³².

Підсумовуючи, О. Гур'єв пише, що реформи проводилися в деяких аспектах частково, а іноді й зовсім всупереч пропозиціям Є. Канкріна, однак його головна заслуга полягає в тому, що завдяки його принциповій позиції успішність реформ стала можливою⁵³³.

Доктор фінансового права, професор Харківського університету П. Мігулін 1904 р. у праці «Наша банковая политика» також приділив значну увагу реформам Є. Канкріна. Дослідник стверджує, що Є. Канкрін взагалі не бачив потреби в проведенні реформи й систему грошового обігу розглядав без суттєвих недоліків, про що писав імператору в 1937 р. Записка графа, що була внесена в Державну раду (із намірами створити депозитну касу срібної монети й видавати білети депозитної каси, які повинні були використовуватися на території всієї імперії нарівні зі сріблом й обмінювати білети срібною монетою в банках без вирахувань за зберігання) і викликала, як зазначає автор, «сильную оппозицию». Уся критика ідей Є. Канкріна, на думку П. Мігуліна, полягала в тому, що країна «нуждается в коренной реформе своей денежной системы, а не в тех паллиативных мерах, которые предлагал министр финансов»⁵³⁴. П. Мігулін підкреслював той факт, що Є. Канкрін вважав пропозиції щодо фіксації курсу асигнацій щодо срібної монети неможливою справою, а ідею щодо обміну асигнацій на спеціальні білети, що розмінювалися на срібло, шкідливою для грошової системи. Професор робить висновок, що реформа грошового обігу відбувалася не за ініціативою Є. Канкріна, навіть всупереч його переконанням⁵³⁵.

⁵³² Там само. С. 118.

⁵³³ Там само. С. 145.

⁵³⁴ Мигулин П.П., 1904, с.39–41. Мигулин П.П. Наша банковская политика (1729-1903) : Опыт исследования / [Соч.] П.П. Мигулина. Харьков : тип. "Печатное дело" кн. К.Н. Гагарина, 1904. [3], VI, 439 с.

⁵³⁵ Там само. С. 42.

Про заміну в 1843 р. асигнацій на нові паперові грошові знаки автор писав, що імператор особисто підготував проєкт реформи, однак міністр фінансів не погоджувався з деякими тезами, особливо з рішенням випускати кредитні білети нижче вартості в 3 срібних рублі й «... смешение металлического фонда, обеспечивающего кредитные билет... с фондом, обеспечивающим депозитные кассы...»⁵³⁶.

Стосовно підсумків реформи П. Мігулін зазначає, що обігу білетів не було надано необхідної еластичності, оскільки кредитні білети, як і асигнації були зроблені «...бумажными деньгами, а не банкнотами»⁵³⁷. Також вони не могли випускатися за комерційними операціями центрального емісійного банку й вилучатися ним з обігу відповідно до потреби населення з огляду на збільшення чи зменшення в обігу обсягу грошових знаків. Автор переконує, що цей недолік занадто перебільшують. До незначних недоліків реформи Є. Канкріна П. Мігулін уналежнює той факт, що граф не зумів зорганізувати незалежну емісійну інстанцію (однак сам автор зауважує: «но ни о какой самостоятельности и независимости центрального эмиссионного банка при господствовавшем у нас режиме не могло быть и речи...»⁵³⁸). Можливість зловживання з боку міністерства фінансів під час емісії кредитних знаків автор відкидає. Загалом реформа Є. Канкріна стабілізувала фінансову систему й державний кредит.

Питання реформаторської діяльності вивчали різні дослідники в радянський період. Водночас слід зауважити, що спеціальних досліджень, присвячених діяльності Є. Канкріна, у радянській історіографії немає. Попри певні винятки, найчастіше ця пояснюється позицією Є. Канкріна щодо кріпацтва (за баченням радянських науковців, він негативно ставився до скасування кріпосного права, а ставлення до цього питання було своєрідним індикатором у радянський час). Здебільшого реформа розглядалася в

⁵³⁶ Там само. С. 46.

⁵³⁷ Там само. С. 48.

⁵³⁸ Там само. С. 48–49.

контексті діяльності імператорів цього часу, а роль міністра фінансів применшувалась або взагалі не враховувалась.

Загалом дослідження, окрім розкриття фактів крізь призму радянської ідеології, мають значний науковий фактологічний потенціал. У праці А. Друяна «Очерки истории денежного обращения в России в XIX» автор констатує, що головними причинами для реформаторської діяльності постали потреби в стабілізації економічного життя імперії та в покращенні ситуації з державним кредитом. Дослідник сприймає реформу позитивно, оскільки вона покращила ситуацію у фінансовій сфері й системі грошового обігу (хоч і тимчасово), водночас зберігала старі феодальні кріпосницькі порядки⁵³⁹.

І. Спасський у контексті історії монетної справи аналізував реформу Є. Канкріна. Він зазначав, що оскільки знецінені асигнації були замінені на повноцінні кредитні білети, мідна монета з новою вагою й іконографією зрівнялася в ціні зі сріблом. Після того, як депозитні білети замінили на кредитні в 1843 р., звичка населення до перерахунку на асигнації та старі мідяки активізувалась у зв'язку з реформами процес заміщення старих назв і появи нових для монет з міді. Нова монета в три копійки отримала народну назву «гривенна». Автор зазначає, що подібна тенденція не оминула й Україну. Три копійки стали гривнею, срібний гривенник – сороківкою, нова «денежка» – шагом, 15 копійок монета отримала назву злот⁵⁴⁰.

За незалежної України історії грошового обігу на наших землях, а також реформам Є. Канкріна приділяється значна увага. Водночас його діяльність аналізується й у російській сучасній історіографії, де він вказується як один з найвидатніших реформаторів XIX століття. Р. Тхоржевський наводить основні відомості про грошову реформу 1839–1843 рр. Він вказує, що запроваджені паперові кредитні білети розмінювалися на срібло або мідь. За один срібний рубль давали 3,50 білетами, а мідні монети почали карбувати з розрахунку 16 рублів з пуда, а

⁵³⁹ Друян А. Д. Очерки по истории денежного обращения России в XIX веке. С. 5–34.

⁵⁴⁰ Спасский И. Русская монетная система. Ленинград: Издательство Государственного Эрмитажа, 1962. 225 с..

мідний рубль дорівнював срібному, тому на деяких мідних монетах ставили надпис «сріблом»⁵⁴¹. У праці Н. Дорофєєвої наведений фактологічний матеріал щодо основних аспектів реформи. Мідні гроші знову набули ролі розмінного засобу при срібному рублі, а реформа міністра фінансів встановила систему срібного монометалізму. Зазначається, що перебудова народного грошового рахунку щодо дореформених платіжних монет торкнулася й України (1/2 копійки почали називати шаг, двогривневик сороківкою тощо)⁵⁴².

Дослідники Т. Семенкова й А. Семенков докладно проаналізували реформу Є. Канкріна. Вони стверджували наявність п'яти різних проєктів реформ. М. Мордвінова та Грейга проєкти визнавалися як непрактичні, М. Сперанського та Є. Канкріна позиціонувалися як схожі у своїх основних тезах. Перевага проєкту Є. Канкріна, як зазначається в праці, полягала в проведенні реформи, уникаючи зовнішніх позик⁵⁴³.

Різні курси (вексельний, податний, митний, біржовий, народний), які встановилися в 1830-х рр., послугували каталізатором проведення реформи 1839–1843 рр. Намагання обмежити угоди на народні курси сприяли утвердженню думки про необхідність кардинальних змін у системі грошового обігу. Відновлення обігу грошей із металу вирішено було здійснити, зазначається в праці, шляхом девальвації, а запровадження депозитної каси 1839 р. називається важливим елементом у реформі Є. Канкріна, оскільки в такий спосіб розпочалася зміна грошового обігу з асигнаційного на кредитний⁵⁴⁴.

На думку авторів, заходи Є. Канкріна не передбачали лише обмін паперових грошей за встановленим курсом на срібло (це зменшило б кількість грошей в обігу в 3,5 рази), створення металевого фонду повинно було надати фактичну вартість грошам унаслідок забезпечення їх обміну.

⁵⁴¹ Тхоржевський Р.Й. Нариси з Історії грошей в Україні. С. 84.

⁵⁴² Дорофєєва Н.І. З історії грошей України. С. 70–71.

⁵⁴³ Семенкова Т. Г., Семенков А. В. Денежные реформы России в XIX веке. СПб., 1992. С. 56.

⁵⁴⁴ Там само. С.56–58.

Дослідники порушують також питання про вибір срібла, а не золота й спираються на В. Судейкіна (у Європі панувала подвійна система, а також історичні особливості, оскільки традиційно в обігу використовувалося срібло⁵⁴⁵).

Автори вважають створення депозитної каси успішним заходом із впровадження зручних у логістичному плані грошових знаків в обіг, який дав змогу створити розмінний фонд для майбутніх грошей без витрат із бюджету.

Емісія кредитних білетів у 50 рублів називається наступною ланкою в проведенні реформи (Маніфест від 1 червня 1843 р.), а завершення реформи повинно було відбутися лише після повної заміни асигнацій кредитними білетами. Т. Семенкова й А. Семенков зазначають, що розмін кредитних білетів на метал не набув значного розмаху, населення вимінювало золото на кредитні білети. У підсумку встановлення бездефіцитного державного бюджету називається головною заслугою міністра фінансів Є. Канкріна⁵⁴⁶.

Водночас дослідники акцентують увагу на критиці грошової реформи Є. Канкріна, оскільки зменшився боргу в паперових грошових знаках було більш ніж утричі, але потім Т. Семенкова й А. Семенков пишуть: «Но падение курса акций в начале XIX в. – не вина Е. Ф. Канкринна. Он лишь узаконил этот факт. Восстановление ассигнационного бумажного рубля до уровня серебряного обошлось бы государству чрезвычайно дорого, а главное, было бы очень непрактично и привело бы к образованию незаслуженной прибыли у одних и убытков у других»⁵⁴⁷. Грошово-кредитна реформа, наголошують дослідники, не знаменувала створення нової кредитної системи, оскільки вона кардинально вдосконалила систему асигнаційну⁵⁴⁸.

В. Орлик у своєму дослідженні, присвяченому Є. Канкріну та фіскальній політиці імперії на Правобережжі, зазначає, що його постать є досить неоднозначною у вітчизняній історії, хоча в імперській та сучасній

⁵⁴⁵ Там само. С.60.

⁵⁴⁶ Там само. С. 60–62.

⁵⁴⁷ Там само. С. 63.

⁵⁴⁸ Там само. С.63.

російській історіографії вона ідеалізується. Також у статті стверджується, що грошова реформа 1839–1843 рр. стала вінцем його кар'єри⁵⁴⁹. Учений звертає увагу на позитивний характер діяльності Є. Канкріна з позиції державних інтересів. Протягом усієї кар'єри міністра фінансів він намагався вирішити проблему масової емісії паперових грошових знаків, що відбулася на початку XIX ст. В. Орлик також підкреслює негативне ставлення Є. Канкріна до приватних банків, а податкову систему за його часів називає такою, що ґрунтувалася на архаїчній подушній податі.

І. Левічева зазначає, що ініціатором реформ 1839–1843-х рр. постає, як і на початку XIX ст. М. Сперанський, оскільки ще в 1830-х рр. Є. Канкрін вважав, що держава може обійтися в плані стабілізації системи грошового обігу лише адміністративними заходами. Зміст проєкту реформи викладений був М. Сперанським у «Записке о монете»: замість системи асигнацій перейти до системи кредитних білетів, розмінних на срібні чи золоті монети. М. Сперанський передбачав, на думку автора, провести реформу в три етапи (спочатку випустити в обіг банківські кредитні білети, потім здійснити фіксацію курсу асигнацій на рівні курсу податного, а вже потім виміняти асигнації на кредитні білети зі щорічним оголошенням серії асигнацій, яка підлягає обміну⁵⁵⁰).

Передумови реформи І. Левічева називає загалом «традиційними» у вигляді зростання виробництва та пропозиції товарів, бездефіцитного бюджету й накопичення достатньої кількості золота та срібла для підтримання курсу нових грошових знаків. Крім того, автор зазначає наявність специфічних передумов грошової реформи 1839–1843 рр.: «...следует отнести один из способов покрытия бюджетного дефицита —

⁵⁴⁹ Орлик В. М. Єгор Канкрін і фінансова політика Російської імперії в правобережній Україні в другій чверті XIX ст. С. 97–98.

⁵⁵⁰ Левічева І. Н. Особенности становления денежной системы и проведения денежных реформ в России в XIX– начале XX вв. *Денежные реформы в России. История и современность*. М., 2004. С. 102. С. 98–113.

«позаимствования» в форме беспроцентных, бессрочных ссуд, предоставлявшихся государственными банками правительству»⁵⁵¹.

І. Левічева обґрунтовує, що однією з причин успішної реалізації реформи був незначний попит на гроші як засіб обігу, а саме низький рівень розвитку ринку та погана логістика вплинули на низькі ціни на товари, а грошовий обіг здебільшого здійснювався з казною. Саме тому реформа Є. Канкріна встановила стабільну систему грошового обігу⁵⁵².

Дослідниця весь процес реформи поділяє також на декілька етапів. Початок першого етапу ознаменувався прийняттям маніфесту від 1 липня 1839 р. «Об устройстве денежной системы». Автор конкретизує, що на цьому етапі був зафіксований розмір знецінення асигнаційного рубля, також згадує про запровадження депозитних білетів.

Відповідно до маніфесту від 1 липня 1841 р. «О выпуске в народное обращение кредитных билетов на 30 миллионов серебром», на твердження автора, розпочався другий етап. Цей захід автор характеризує не як міру для впорядкування системи грошового обігу держави, а продиктований економічною необхідністю крок уряду (як і інші автори, І. Левічева згадує неврожаї, які спричинили вилучення внесків із кредитних установ, що могло призвести також до банкрутства банків). Тому паралельно в обігу перебували асигнації, кредитні та депозитні білети. Характеризуючи кожен із цих видів паперових грошових знаків, автор підкреслює, що асигнації слугували засобом платежів та обміну, депозитні білети являли собою квитанції на срібло, а кількість кредитних білетів була невелика, тому завдяки повному забезпеченню сріблом вони мали схожість з білетами кредитними. До того ж автор зауважує, що позики іпотеки кредитними білетами на основі лише часткового забезпечення металом, які спочатку уряд дозволив, ним же згодом були обмежені через побоювання знецінення відповідних паперових

⁵⁵¹ Там само. С. 104.

⁵⁵² Там само. С.104.

грошових знаків⁵⁵³. Стабільність кредитних білетів забезпечувалася за рахунок незначної кількості, розміну на дзвінку монету та часткового забезпечення металом.

І. Левічева доводить, що рішення уряду замість обміну асигнацій на депозитні білети збільшити в обігу кількість кредитних білетів суперечило проєкту реформи. Саме тому, на думку автора, під час третього етапу реформи відбулася заміна асигнацій та депозитних білетів на кредитні згідно з маніфестом 1 червня 1843 р.

Дослідниця, підсумовуючи, зазначає про створення на теренах імперії системи грошового обігу, згідно з якою паперові грошові знаки розмінювалися на монети, а забезпечення кредитних білетів зазначається на рівні 35–40 відсотків. На відміну від інших авторів Л. Левічева зазначала, що грошова система, створена завдяки реформам 1839–1841 рр. мала ознаки біметалізму, що свідчило про її недосконалість. Науковець наводить приклади на підтвердження своєї позиції. Існувало вільне карбування срібної та золоті монет, уряд на законодавчому рівні закріпив між срібним та золотим рублем співвідношення тощо, кредитні білети обмінювалися на золото і срібло, а не лише на срібло⁵⁵⁴.

В «Історії грошей та фінансів» О. Колесников, Д. Бойко, О. Коковіхіна не оминули увагою питання реформи Є. Канкріна. Автори констатують, що потреба реформувати систему грошового обігу виникла через: «...верстат», запущений ще 1769 р.»⁵⁵⁵ із друку асигнацій, який відтоді зруйнував довіру населення до мідної монети, яка забезпечувала відповідні паперові грошові знаки. Автори окреслюють основні постулати реформи, згадуючи впровадження срібного монометалізму, який, щоправда, проіснував лише з 1843 р. до 1852 р. В аспекті результатів автори пишуть про тимчасову

⁵⁵³ Там само. С.105.

⁵⁵⁴ Там само. С. 107.

⁵⁵⁵ Колесников О. В., Бойко Д. І., Коковіхіна О. О. Історія грошей та фінансів. 2-ге видання виправлене та доповнене: Навч. пос. К.: Центр учбової літератури, 2008. С.85.

стабілізацію фінансової системи імперії, оскільки невдала Кримська кампанія призвела до нових кризових явищ⁵⁵⁶.

Р. Шуст стверджував, що розпочати реформи Є. Канкріну допомогла саме стабілізація фінансового господарства імперії. Він зазначав, що існувало декілька проєктів реформи, «...підготовлені членами Державної Ради... За основу (з певними поправками), було прийнято план, запропонований міністром фінансів.»⁵⁵⁷. Відповідно до першого кроку реформ, що відбувся у 1839 р., Р. Шуст називає державні асигнації додатковими знаками вартості, дослідник зауважував, що курс мідної монети визначався за аналогією до срібної та асигнацій. Також автор зазначав, що повітові казначейства з 1 січня 1840 р. могли проводити обмін срібла та асигнацій на суму 100 руб. сріблом або 350 руб. асигнаціями. Випущені в 1841 р. кредитні білети повинні були забезпечуватися державним майном, а їх номінальна вартість становила 50 рублів⁵⁵⁸. Три види грошових паперових знаків, які діяли на теренах імперії в реформаторський період, Р. Шуст називає так: асигнації інфляційними грошима (25 % вартості від номінальної), депозитні білети являли собою квитанції на срібну монету. Кредитні білети випускалися невеликою емісією, оскільки, на думку автора, уряд побоювався їх знецінення, і вони були повністю забезпечені сріблом (хоча інші автори вказували якраз на мету перевірити пропорцію забезпечення сріблом цих білетів, яка гарантувала би їх стабільне функціонування)⁵⁵⁹.

Значну увагу автор приділяє змінам у монетній справі, яка відбувалася під час реформ міністра фінансів. З 30 жовтня 1840 р. мідна монета отримала нову стопу та її почали карбувати на 16 рублів із пуду. Вивчаючи питання обміну депозитних на кредитні білети, Р. Шуст зазначає зміну співвідношення між цими паперовими грошовими знаками. З вересня 1843 р. співвідношення дорівнювало 1:1, у листопаді у співвідношенні 1:3,5 почали

⁵⁵⁶ Там само. С. 85.

⁵⁵⁷ Шуст Р., 2007, с. 202.

⁵⁵⁸ Там само. С. 202–203.

⁵⁵⁹ Там само. С. 203.

обмінювати асигнації. Водночас вільно обміняти кредитні білети сучасникам на золоту чи срібну монету вдавалося лише в Санкт-Петербурзі. У Москві сума обмежувалася 3 тис. руб., у провінції становила не більше 100 руб. Така ситуація, на думку автора, послугувала причиною значної тривалості цього процесу (до 1851 р. для асигнацій і до 1853 р. для депозитних білетів)⁵⁶⁰.

Отже, однією з головних цілей реформи повинна була стати заміна асигнацій на нові паперові гроші, тобто кредитні білети, лише частково забезпечені срібною монетою, а перехідною ланкою стали депозитні білети. Головним результатом реформи також постало запровадження в імперії срібного монометалізму, а грошовий обіг стабілізувався.

Л. Муравйова в праці про грошовий обіг в імперії в першій половині XIX ст. досліджувала також питання реформи Є. Канкріна. Автор описує біографічні дані та погляди міністра на розвиток фінансової справи в державі. Вона зазначає, що успішна діяльність графа на посту міністра фінансів багато в чому залежала від поєднання рис вченого у сфері економіки та практика з досвідом і «господарника»⁵⁶¹. Ті реформи, які проводив Є. Канкрін, науковець називає «Венцом колоссальной деятельности...»⁵⁶². Серед завдань реформ зазначені стабілізація фінансової системи держави та укріплення рубля. До проведення реформ, за спостереженням Л. Муравйової, у державі мав місце подвійний розрахунок на срібло та асигнації, а нестабільний курс відповідних грошей породжував спекуляції та нестабільність грошової системи.

Проект, який Є. Канкрін подав у 1834 р. до Комітету фінансів, багато в чому повторював ідеї М. Сперанського, оскільки передбачав усі розрахунки сріблом. Л. Муравйова зазначає, що Є. Канкрін наголошував на сприятливому моменті для проведення реформи, оскільки завершилося

⁵⁶⁰ Там само. С. 204–205.

⁵⁶¹ Муравьева Л.А. Деньги и денежное обращение в России в первой половине XIX в. Финансы и кредит. №21. 2011. С. 74–75 (С.71–80).

⁵⁶² Там само. С. 75.

падіння ціни на асигнації та їх накопичення було запобіжником на випадок війни чи в разі невдалого пошуку кредиторів із Заходу⁵⁶³.

Л. Муравйова зауважує, що Кредитна канцелярія міністерства фінансів брала активну участь під час розробки реформи. Загалом процес реформи поділяє науковець на чотири етапи. Срібний рубль став головною одиницею грошового обігу, асигнації оголошені допоміжним грошовим знаком, усі установи приймали ці два типи грошей, золота та мідні монети очікувала фіксація (імперіал прирівнювався до 10 руб. 30 к. срібла, на півімперіал 5 руб. 15 к. срібла, а за 1 к. сріблом 3,5 к. міддю, а курс грошей встановлювався «...соответственно анализу соотношения металла и бумажных денег и с учетом практики реальной жизни»⁵⁶⁴). Саме так автор схарактеризувала зміст початкового етапу реформ.

Не оминула увагою Л. Муравйова причини появи нових депозитних білетів. Срібні монети, якими населення сплачувало платежі, накопичувалися в казначействі, виникали логістичні проблеми: транспортування відбувалося повільно й дорого коштувало, що створювало труднощі для грошового обігу. Саме для вирішення цієї проблеми, на думку автора, в обіг вводилися депозитні білети (наступний етап реформи). Депозитна каса, створена для обміну білетів на метал, повністю виправдала очікування міністра фінансів. Також Л. Муравйова пише, що «в народі» депозитні білети називалися «депозитками», які «...прочно завоевали доверие населения»⁵⁶⁵.

Л. Муравйова погоджується з іншими авторами, що депозитні білети поставали як перехідна ланка від асигнацій до кредитних білетів. Тому наступним кроком реформи постає перехід до кредитних білетів, які забезпечувалися сріблом. До заключного етапу реформи графа Є. Канкріна належала процедура викупу асигнацій та «депозиток» з наступною заміною їх на кредитні білети. Науковець наголошує, що нові грошові знаки проіснували до 1917 р. із незначними змінами, а загалом реформа була

⁵⁶³ Там само. С.75.

⁵⁶⁴ Там само. С. 75–76.

⁵⁶⁵ Там само. С. 76.

успішною та повністю виправданою. Як наслідок, система срібного монометалізму сприяла економічному розвитку держави, стабільності рубля на біржах Європи навіть тоді, коли остання переживала період революційних подій 1840-х рр., а кредитні білети не зазнавали емісії до Кримської війни⁵⁶⁶.

І. Скоморович також звернула увагу на проблематику діяльності Є. Канкріна. Головним завданням реформи постає запровадження в основу грошової системи металевого забезпечення, а також вилучення з обігу асигнацій, що знецінилися, а основним інструментом розрахунків став срібний рубль зі вмістом у 4 золотники 21 долі чистого срібла⁵⁶⁷. Зауважується, що неврожай 1840 р. та масове вилучення вкладів із банківської системи, дефіцитність державних коштів змусили уряд випустити кредитні білети на суму 30 млн срібних рублів (через можливість знецінення обмежилися 10 млн руб). Для виготовлення за маніфестом 1843 р. нових кредитних білетів передбачалося створення при Міністерстві фінансів Експедиції державних кредитних білетів. Відповідно Експедиція Депозитної каси і Державний асигнаційний банк ліквідовувалися з переданням усіх активів новоствореній інстанції. Підсумовуючи, автор зазначає, що реформована система грошового обігу передбачала обмін паперових грошових знаків на дорогоцінні метали (30–40 % від забезпечення емісії). Крім того, заборонялося емісувати кредитні білети задля кредитування торгівлі⁵⁶⁸.

Висновки

Отже, за часів Російської імперії були проведені фундаментальні, системні та ґрунтовні дослідження, що стосувалися історії паперових грошей імперії. Праці тогочасних авторів стосувалися й українських земель, автори часто наводили інформацію про особливості функціонування асигнацій,

⁵⁶⁶ Там само. С.77.

⁵⁶⁷ Скоморович І.Г. Еволюція та функціонування грошової системи в Україні. С. 198.

⁵⁶⁸ Там само. С.199.

кредитних білетів у тогочасних українських губерніях. На українських землях, підконтрольних Російській імперії, протягом окресленого періоду часу в обігу перебували спочатку асигнації, згодом депозитні білети, які були замінені кредитними білетами. Слід зауважити, що асигнації та кредитні білети спіткала схожа доля – через значні емісії поступово знецінилися. Водночас слід зауважити, що в українських губерніях асигнації вводилися в обіг повільнішими темпами, ніж в інших частинах імперії. Доречно зазначити, що більшість праць належать ще до періоду становлення фінансової науки в імперії, тогочасні фахівці мали змогу використовувати тогочасні статистичні джерела тощо завдяки, наприклад, перебуванню на державній службі. Водночас залишається майже не введений у науковий доробок з історії грошового обігу українських регіонів у складі імперії місцевий архівний матеріал. Більшість праць з обігу паперових грошей стосуються загальноімперських тенденцій.

Необхідно зауважити, що дослідники, починаючи із часів Російської імперії, намагалися встановити причини, сутність, наслідки для грошового обігу лажу. Унікальною сторінкою в історії грошового обігу деякі науковці називають існування простонародного лажу, який став можливим завдяки унікальній системі існування паралельних грошей. Також слід звернути увагу на твердження деяких авторів про лаж як найголовнішу причину реформ Є. Канкріна. Доцільно зазначити, що здебільшого до проблеми простонародного лажу раніше зверталися фахівці з фінансів та історії грошового обігу, що проживали в Російській імперії, а на сучасному етапі з Росії.

Отже, науковий доробок з проблематики грошової реформи Є. Канкріна представлений серйозними та фундаментальними дослідженнями різних епох. Однак здебільшого фактологічний та оцінний матеріал стосується лише реформи в загальноімперських масштабах. Наразі інформації про вплив реформи грошового обігу саме на українських землях, у губерніях Наддніпрянської України вкрай не достатньо, вона має фрагментарний

характер, використовується побіжно в контексті інших проблем. Це означає, що перспективним напрямом досліджень може постати проблематика, присвячена регіональним особливостям впровадження й реалізації реформи. Також необхідно акцентувати увагу на переважно ідеалізованому підході сучасних російських, а також дослідників імперських часів щодо визначення наслідків реформи та характеру її впливу на економіку загалом, а також на звичайне населення. Водночас українські вчені наголошують на неоднозначності саме для українських земель впливу державної діяльності Є. Канкріна. Позитивні характеристики реформи здебільшого розглядаються з позицій інтересів держави, верховної влади, але не достатньо розкривається вплив реформи, її наслідки саме для різних категорій феодальної структури імперського суспільства дореформеного періоду.

Зміст третього розділу викладено у роботах автора (див. додаток А₁, А₂, А₃, А₈)

ВИСНОВКИ

За результатами проведеного наукового дослідження ми можемо зробити такі висновки:

1. Аналіз наявної історіографії свідчить, що більшість праць узагальнювального характеру торкаються лише вузьких специфічних тем, які здебільшого лише дотично розкривають науковий доробок з історії грошового обігу. Історіографічне дослідження системного, комплексного характеру, яке б враховувало наукові думки історичної, правової, фінансово-економічної наук, стосувалося б визначених у нашому дослідженні конкретно-історичних хронологічних рамок взагалі відсутнє. Водночас проблематиці суто грошового обігу Російської імперії, Наддніпрянської України присвячено значну увагу з боку дослідників. Загалом історіографічну базу дослідження можемо класифікувати так: 1) монографії, дисертації, посібники та підручники, у яких систематизується та узагальнюється раніше наявний науковий доробок; 2) дисертації, монографії, які мають за об'єкт дослідження історію грошового обігу Наддніпрянщини та Російської імперії; 3) статті періодичних видань (вітчизняних та іноземних журналів), збірники тез конференцій тощо. З-поміж джерел з історії вивчення грошового обігу можна виокремити своєю чергою: 1) документальні джерела, компіляції правових джерел; 2) дисертації, автореферати, монографії та статті з історії грошового обігу Наддніпрянської України; 3) нумізматичні каталоги, рецензії та видання довідкового характеру; 4) тези та інші матеріали різноманітних конференцій. Хронологічно історіографію можна поділити на такі періоди: 1) II половина XVIII – початок XIX ст.; 2) середина XIX ст.; 3) остання чверть XIX – початок XX століть; 20–30-ті рр. XX ст.; 4) середина 30-х – II пол. 80-х рр.; 5) з кінця 80-х рр. і до наших днів.

2. Історію карбування монет вивчали дослідники протягом існування різних державницьких систем, тобто за часів Російської імперії, Радянського Союзу, а після його розпаду українські та російські фахівці в умовах незалежності та наукової академічної свободи. Своєрідними

піонерами, які першими почали накопичувати науковий матеріал з історії карбування та обігу монет, були С. Шодуар, А. Чистяков, П. Шторх, І. Патлаєвський. Саме за часів імперії були складені фундаментальні нормативні збірки з питань монетної справи М. Деммені, чи не найповніший каталог монет, на який надалі спиралися дослідники, уклав у цей час князь Г. Романов. Варто зауважити, що крім питань загального обігу монет, у цей час чимало праць присвячено регіональним монетам, наприклад, таврійським. Саме за імперських часів до наукового доробку з цього питання було внесено чи не найбільший внесок, який засновувався на тогочасних архівних документах, П. Вінклером, П. Смірновим. На початку століття А. Гур'єв та І. Кауфман у своїх працях наводили не лише фактологічний, а й аналітичний матеріал щодо загалом грошового обігу, реформаторських заходів у монетній справі влади тощо. У радянський час можна виділити праці М. Котляра та І. Спаського. За часів незалежності розпочався новий період в історіографії, оскільки зникла радянська цензура. Технічні можливості дали змогу дослідникам активно висвітлювати іконографію монет тощо.

3. З питань реформи на початку ХІХ ст. у сфері грошової справи та фінансів, проведеної М. Сперанським, автори різних епох загалом ставляться до запропонованих видатним державним діячем кроків позитивно. Водночас автори погоджуються з наявністю значних об'єктивних факторів, що завадили реалізації всіх напрацювань, серед яких здебільшого називаються військові дії, пов'язані з наполеонівською військовою інтервенцією. Особливу увагу науковців привернуло визначення кола осіб, рівня впливу й внеску в реформу поруч із М. Сперанським фахівцями (серед ініціаторів та основних фундаторів «Плану фінансів» називають М. Балу'янського). В історіографії лунають думки про наявність прогресивних та необхідних норм, закладених у «План фінансів», однак такі норми втілювалися в життя невдалими методами. Реформа М. Сперанського описується в працях, присвячених його життю та діяльності, реформам в імперії загалом, у

контексті загальної історії грошового обігу. На жаль, майже відсутня інформація, яким чином реформа впроваджувалася на українських землях, у підконтрольних Російській імперії губерніях, повітах, містах тощо. Здебільшого праці оперують інформацією, що стосується загальнодержавних масштабів.

4. Досить поширеним явищем у системі грошового обігу будь-якої держави є фальшивомонетництво. Науковий доробок з історії фальшивомонетництва в Російській імперії не має системного та узагальнювального характеру, зокрема відсутні праці, які б охоплювали тривалий період часу, монети та паперові грошові знаки. Дослідження в контексті грошових підробок присвячені часто певним яскравим з історичного аспекту подіям. Наприклад, зі значним дисбалансом висвітлена тема лише підробок, які намагалася поширити французька влада на землях Російської імперії, й Наддніпрянської України зокрема за часів наполеонівських війн. Водночас навіть цій проблематиці часто присвячені тексти публіцистичного характеру, а серед ґрунтовних наукових досліджень із критичним підходом, які б спирались на широке коло різноманітних джерел, трапляються поодинокі випадки (наприклад, праці Н. Трошина та ін.).

5. Дослідження, присвячені історії паперових грошей у Російській імперії, почали активно з'являтися із середини ХІХ ст. Саме тоді багато дослідників ставали сучасниками іноді навіть драматичних подій, що спіткали паперові грошові знаки в імперії. Серед дослідників існували різні підходи до періодизації історії обігу паперових грошових знаків, однак усі погоджуються з усталеною тенденцією знецінення асигнацій та настання кризових явищ у грошовому обігу вже з кінця ХVІІІ ст. Основною причиною автори називають постійні емісії як засіб вирішення тактичних фінансових бюджетних проблем імперською владою. Варто зауважити, що в питаннях історії обігу паперових грошових знаків своєрідними фундаторами можна назвати В. Гольдмана, І. Кауфмана, Є. Ламанського, П. Нікольського. До того

ж можна констатувати, що питання суто регіональні, що стосувалися б українських губерній, імперськими й радянськими дослідниками висвітлюються фрагментарно. Деякі українські дослідники наводять інформацію з історії обігу в Наддніпрянській Україні, однак використовують джерела, що містять інформацію про загальнодержавні тенденції.

6. Науковий доробок із питань грошової реформи Є. Канкріна представлений здебільшого дослідженнями, які описують загальноімперські аспекти реформи, а інформацію про її вплив на Наддніпрянську Україну вважаємо недостатньою. Аналізуючи оцінку впливу заходів Є. Канкріна, а також наслідків реформи, зауважимо, що тривалий час у російській імперській та сучасній російській історіографії він ідеалізується, висвітлюється переважно з позитивного боку. Водночас українські вчені зауважують, що постать міністра фінансів та його діяльність є досить неоднозначними. У радянський час взагалі вважали за доцільне внаслідок низки ідеологічних причин приділяти достатньої уваги ролі Є. Канкріна в реформі системи грошового обігу. Водночас інформація про вплив реформи на українські губернії, на життя міського та сільського населення має фрагментарний характер.

7. Вважаємо, що подальшого дослідження потребує проблематика історії грошового обігу Наддніпрянської України у складі Російської імперії регіонального характеру, яка орієнтувалася б на місцеві архівні матеріали, статистичну інформацію тощо. Це може стосуватися подальшого вивчення проблематики, наприклад, Феодосійського монетного двору, інших монетних дворів, впровадження реформ М. Сперанського та Є. Канкріна в українських губерніях, їх наслідків для українського населення міст і сіл, різних верств і категорій станового феодального суспільства. У межах наукового доробку існує чимало літератури з інкорпорації Гетьманщини до складу імперії та ліквідації її автономії у фінансовому, політико-адміністративному, економічному, військовому, соціальному аспектах, однак відсутні (вважаємо

це як перспективну проблематику) дослідження аспектів впровадження паперових грошових знаків Російської імперії на українських теренах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Аветисян А. Р. Деятельность Е. Ф. Канкрин в оценке отечественных историков. *Вестник ТИ им. А. П. Чехова*. 2016. № 1. С. 301–306.
2. Адрианов Я. Русские монеты 1700 - 2000 годов. Исторический обзор и каталог. Москва: Мой Мир, 2001. 414 с.
3. Аксаков И. С. Исследование о торговле на украинских ярмарках. СПб., 1858. 383 с.
4. Аксенова С.В., Жилкин А.В. Монеты и банкноты России и СССР. Ростов н/Д: Владис: Москва: Рипол Классик, 2008. 416 с.
5. Алехов А.В. Фальшивые ассигнации Наполеона. Нумизматический альманах. 1998, №3, С. 27–40
6. Амосов А. И. Эволюция денежной системы России. Вопросы истории. 2003. № 8. С. 86–95.
7. Андрущенко А. Впливи заходу на фінансові інституції Запорозької Січі в XVII-XVIII ст. Історія грошей в Україні з давніх часів до сучасності: зб. наук. матеріалів Другої і Третьої Міжнародних наук.-практ. конф. ТАНГ (1999, 2000 рр.). Т. : Економічна думка, 2001. С. 6–7.
8. Аникеева А.А. Роль М.М. Сперанского в отечественной финансовой мысли. *Финансы и кредит*. № 1 (385). 2010. С. 90–95.
9. Аникеева А.А. Финансовая система М.М. Сперанского и ее содержание. *Финансы и кредит*. № 5 (389). 2010. С. 90–95.
10. Анохин В. А. Материалы, исследования и заметки по археологии и нумизматике: Сб. Київ: ИД Стилос, 2010. 216 с.
11. Араджиони М. А. Греки Крыма и Приазовья: история изучения и историография этнической истории и культуры (80-е гг. XVIII в. – 90-е гг. XX в.). Симферополь, 1999. 132 с.

12. Арбузов С. Г., Колобов Ю. В., Міщенко В. І., Науменкова С. В. Банківська енциклопедія. Київ: Центр наукових досліджень Національного банку України: Знання, 2011. 504 с.
13. Арзуманова Л. Л. Денежное обращение и история его развития (финансово-правовой аспект): монография /под ред. Е. Ю. Грачевой. Москва: Проспект, 2013. 264 с.
14. Арсентьев Н. М. Бородкин Л. И., Бокарев Ю. П. [и др]. Проблема модернизации России в XIX–XX вв.: теоретико-методологические подходы, исследовательский опыт». *Экономическая история*. 2007. № 5. С. 3-23
15. Асламов В. М. Монети і скарби Півдня України (Перша нумізматична виставка в Херсоні) URL: <http://www.mycity.kherson.ua/journal/letopis1/sc-monety.html> Атлас М. С. С. Ю. Витте о кредитной системе России. Деньги и кредит. 1999. № 9. С. 70–73
16. Атлас М. С. С. Ю. Витте о кредитной системе России. Деньги и кредит. 1999. № 9. С. 70–73.
17. Афанасьев Г. Е. О значении деятельности Потемкина. *Исторические и экономические статьи*. Т. II. Киев, 1909. С. 71–83.
18. Базулин Ю. В. Двойственная природа денег: русская экономическая мысль на рубеже XIX–XX веков: монография / отв. ред. Н. В. Колпакова. Санкт-Петербург: Русская симфония, 2005. 328 с.
19. Безобразов В. П. Финансовое право: Лекции 1-го класса Александровского лицея. 1877–1878 гг. Санкт-Петербург, 1878. 214 с
20. Белова Е. В. Внутренняя политика российского правительства по заселению юга Российской империи (По материалам Новороссии и Бессарабии) 1751-1871 гг. : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02. М., 2004. 254 с.
21. Бернштейн С. Одесса : исторический и торгово-экономический очерк Одессы в связи с Новороссийским краем. Одесса : тип. Л. Нитче, 1881. 145 с.

22. Бессарабова Н. В. Путешествия Екатерины II по России в контексте внутренней и внешней политики (1763–1767, 1780–1787 гг.). М., 2003. 385 с.
23. Белікова (Романюк) М. В. Митні тарифи на провіз та продаж майна і товарів під час імміграції та еміграції іноземних колоністів (1763 – 1842). *Наукові праці історичного факультету ЗНУ*. 2010. Вип. 29. С. 20-23.
24. Библиография финансов, промышленности и торговли: Со времен Петра Великого по настоящее время (с 1714 по 1879 г. включительно): Сист. указ. кн., брошюр и отд. отд. ст. (из сб., газ. и журн.), напеч. на рус. яз., а также и нескольких рукопис. соч., относящихся к означ. времени; с указанием некоторых рец. и заметок на кн. и ст. / Сост.: С. Каратаев. С.-Пб.: Тип. В.С. Балашева, 1880. 395 с.
25. Білівненко С. М. Історіографія відкупної системи Південної України. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. Т. 10. К., 2005. С. 468-478.
26. Биткин В.В. Сводный каталог монет России. Киев, Юнона-монета, 2003. Часть I (1699–1740)/ 544 с.;
27. Биткин В.В. Сводный каталог монет России. Киев, Юнона-монета, 2003. Часть II (1740–1917). 520 с.
28. Биткин В.В. Сводный каталог монет России регулярного чекана. Киев: Юнона-монета, 2000. 624 с.
29. Блех И. И. Устройство финансового управления и контроля в России в их историческом развитии. Санкт-Петербург, 1895. 211 с.
30. Блюх И.С. Финансы России XIX столетия: история - статистика: в 4 т. Репр. изд. 1882 г. Москва : Директ-Медиа, 2014. Т. 1. 350 с.
31. Блюх И.С. Финансы России XIX столетия: история - статистика: в 4 т. Репр. изд. 1882 г. Москва: Директ-Медиа, 2014. Т. 2. 322 с.
32. Блюх И.С. Финансы России XIX столетия: история - статистика : в 4 т. Репр. изд. 1882 г. Москва: Директ-Медиа, 2014. Т. 3. 254 с.

33. Блюх, И.С. Финансы России XIX столетия: история - статистика : в 4 т. Репр. изд. 1882 г. Москва: Директ-Медиа, 2014. Т. 4. 353 с.
34. Блюмин И. Г. Очерки экономической мысли в России в первой половине XIX в. Москва: Академия наук СССР, 1940. 289 с.
35. Бобіна О. В. Історіографія історії України : Навчальний посібник. Миколаїв : УДМТУ, 2002. 24 с..
36. Богданов А.А. Законодательные источники по истории монетного дела в России в 1700-1810 гг. : автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук: специальность 07.00.09. Санкт-Петербург, 2012. 25 с.
37. Божерянов И. Н. Граф Егор Францевич Канкрин. Его жизнь, литературные труды и двадцатилетняя деятельность управления Министерства финансов. Санкт-Петербург: Издание гр. И. Канкрин, 1897. 249 с.
38. Бойко А. В. Російська імперія, торгівля та купецтво у другій половині XVIII ст. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. Т. 7. К., 2001.
39. Бойко-Гагарін А., Коцур В. Наполеонівські підробки російських асигнацій в Наддніпрянщині. *Східноєвропейський історичний вісник*. Вип. 11, 2019. С. 66–77с.
40. Бойко-Гагарин, А. Подделки денежных знаков XIX–XX вв. в собрании Национального исторического музея Республики Беларусь. *Белорусскому рублю – 25: Материалы Междунар. нумизмат. конф.* Минск, 14–16 окт. 2019 г. Часть I / Нац. банк Респуб. Беларусь. Банкаўскі веснік. 2019. N 12 [677]. С. 53–55.
41. Бойко-Гагарін А. Професійна приналежність фальшивомонетників в сер. XIX – поч. XX ст. *Часопис української історії*. Вип. 41. Київ, 2020. С. 69-77.
42. Бойко-Гагарін А. Національна приналежність фальшивомонетників в сер. XIX – поч. XX ст. в Російській імперії. *Соціум*.

Документ. Комунікація. Спецвипуск. № 8/2. Переяслав-Хмельницький, 2020. С. 14-29.

43. Бойко-Гагарін А. Характеристика джерел вивчення фальшивих монет та банкнот в грошовому обігу України в Імперську добу (1795-1917). *Соціум. Документ. Комунікація*: збірник наукових статей. Серія «Історичні науки». Переяслав-Хмельницький, 2019. Вип.8. С. 55–75.

44. Бондаренко О. В. Економічний розвиток міст Російської імперії в останній чверті XVIII – першій половині XIX ст.: дорадянська історіографія. *The Caucasus. Integration Journal. Economical and social analysis journal*. 2014. №2. С.23-36.

45. Брикнер А. Г. Путешествие императрицы Екатерины II в Крым. *Исторический Вестник*. 1885. Т. 21. № 7-9. С. 5-23, 243-264, 444-509.

46. Бугров А. В. Золотой стандарт в России: выбор пути (1867 – 1897). *Деньги и кредит*. 2015. № 1. С. 59–67.

47. Бугров А.В. Русская армия и ассигнации в 1813–1815 годы: малоизвестная страница антинаполеоновских войн. *Деньги и кредит*. 2015. №7. С. 66–71.

48. Бунге Н. Х. Заметка о настоящемъ положеніи нашей денежной системы и средствахъ къ ея улучшенію. *Сборникъ государственныхъ знаній*. 1880. Томъ VIII. С. 86–127.

49. Бунге Н. Х. Замечания министра финансов на записку тайного советника Смирнова, озаглавленную: «Современное состояние наших финансов, причины упадка их и средства к улучшению нашего государственного хозяйства». Санкт-Петербург: Типография В. Киршбаума, 1886. 79 с.

50. Бунге Н. Х. О восстановлении металлического обращения в России. Киев, 1877. 32 с.

51. Быков В.А., Копанев А.А. Опыт налоговых реформ М.М. Сперанского 1810 года и современность. *Научный журнал НИУ ИТМО. Серия «экономика и экологический менеджмент»*. №2. 2015. С. 126–131.

52. Варшавчик М. Я. Джерела історіографічні. *Джерелознавство історії України*. Київ, 1998.
53. Василенко Н. К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя. *Киевская Старина*. 1894. №11. С.242–270.
54. Ващенко В. П. Развитие капиталистической промышленности и торговли в городах Юга Украины в дореформенный период (конец XVIII в. – 1861 г.): автореф. дис... канд. ист. наук. Одесса, 1972. 31 с.
55. Везерфорд Дж. История денег: Борьба за деньги от песчаника до киберпространства/пер. с англ. Т. Сулицкой, И. Сиснёва. М.: ТЕРРА–Книжный клуб, 2001. 320 с.
56. Венгерська В. О. Формування кредитно банківської системи на Правобережній Україні (Кінець XVIII–початок XX ст.); [відповідальний ред. В.Г. Сарбей]. К., 1997. 43 с.
57. Верменич Я.В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. К.: Інститут історії України НАН України, 2003. 516 с.
58. Винар Б. Економічний колоніалізм в Україні. Париж, 1958. 186 с.
59. Винар Б. Колоніялізм в Україні та інші праці. Львів, 2005. 474 с.
60. Винклер П.П. Из истории монетного дела в России. Платиновая монета. (1828-1845; 1859-1867). Санкт-Петербург : тип. П.П. Сойкина, 1893. 33 с.
61. Винклер П.П. Из истории монетного дела в России. Перечеканка медной монеты. (1796-1797) : (С портр. кн. П.А. Зубова). Санкт-Петербург : тип. и хромолит. А. Траншель, 1898. 59 с., 15 ил., 1 л. фронт.
62. Винклер П.П. Из истории монетного дела в России. Таврическая монета. (1783-1788) : (С портр. кн. Гр.Ал. Потемкина-Таврического). Санкт-Петербург : тип. П.П. Сойкина, 1899. 42 с., 12 ил., 1 л. фронт. (портр.).
63. Власенко В. Е. Денежная реформа в России 1895–1898 гг. К.: Издательство Академии Наук Украинской ССР, 1949. 219 с.

64. Водотика С. Г. Історична наука УСРР 1920-х років: соціополітичні, організаційні та концептуальні основи функціонування: Монографія. Херсон: ХЮІ ХНУВС, 2006. 336 с.
65. Вознесенский С.В. Первые сто лет истории Экспедиции заготовления государственных бумаг (1918-1919 гг.) / сост. Т.Н. Смекалова, А.В.Мельников, Н.М. Вечерухин. СПб. : Нестор-история, 2009. 426 с.
66. Воронов Ю. Страницы истории денег. Новосибирск: Наука, 1986. 176 с.
67. Всеволодов А. Наши госдоходы нынче и 50 лет назад. *Промышленность и торговля*. 1913. № 19.
68. Гаупт О. Денежное обращение и монетарная статистика больших государств. Русское экономическое обозрение. 1898. № 4. С. 2–10.
69. Гиль Х. Х., Ильин А.А. Русские монеты, чеканенные с 1801 по 1904 г. Практическое руководство для собирателей. СПб., 1904. 152 с.
70. Гиндин И. Ф. Банки и экономическая политика в России: XIX – начало XX в.: очерки истории и типологии русских банков: избранное. М.: Наука, 1997. 622 с.
71. Гнатишак М. Державні гроші України — Клівленд (Огайо), 1974 р. 162с.
72. Годунова Л. Висвітлення проблем діяльності акцизних управлінь у системі імперських органів податкового контролю наприкінці XIX – на початку XX ст. в ювілейних виданнях Міністерства фінансів Російської імперії / Л. Годунова. *Етнічна історія народів Європи*. 2014. Вип. 44. С. 124–130.
73. Годунова Л. Проблеми встановлення контролю російського царату над фінансами Гетьманщини у вітчизняній історіографії кінця XVII–XVIII ст. *Етнічна історія народів Європи*. 2014. Вип. 43. С. 78–84.
74. Годунова Л. В. До питання встановлення російського контролю над фінансами Лівобережної України: в інтерпретаціях історіографічних

джерел кінця XVII - початку XIX ст. *Nowa Ukraina. Zeszyty historyczno-politologiczne*. 2014. № 14. С. 29–35.

75. Годунова Л. В. Імперський податковий апарат у Наддніпрянській Україні напередодні та в роки Першої світової війни: в працях тогочасних дослідників. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2014. Вип. 23. С. 103-113.

76. Годунова Л. В. Українські землі в податковій політиці Росії (XVIII – початок XX ст.): історіографія: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Кіровоградський національний технічний університет. Кіровоград, 2014. 237 с.

77. Голицин Ю.П. Рынок ценных бумаг и социально-экономические реформы в России (XIX– начало XX вв.). *Денежные реформы в России. История и современность*. М., 2004. С. 90–97

78. Головка Ю. І. Джерела з історії митниць Південної України (1775 – 1819 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06. Запоріжжя, 2004. 228 с.

79. Гольский М. Взгляды на положение наших финансов. Санкт-Петербург, 1856. 64 с.

80. Гончарук Т. Г. Торгівля Південної України першої половини XIX ст. в працях О.П. Оглоблина. *Українознавчі діалоги в наукових дослідженнях та практичній діяльності (до 5-річчя відкриття канадсько-українського бібліотечного центру)*. Київ, 2003. С. 22–25

81. Гольдман В. Русские бумажные деньги. СПб. Издательство: Тип. Ретгера и Шнейдера, 1866. 252 с.

82. Гончарук Т. Г. З історії вивчення української економіки першої половини XIX ст. : Історіографічні нариси. О. : Астропринт, 1999. 152 с.

83. Гордуновський О. М., Гуржій О. І., Реєнт О. П. Торгівля в Південній Україні організація товарообігу та людський потенціал (кінець XVIII – початок XX ст.) / Відп. ред. В. А. Смолій. К. Інститут історії України, 2017. 155 с.

84. Гошкевич В. И. Клады и древности Херсонской губернии. Книга первак. Херсон: Типография ЮГА., 1903г. 176с.
85. Грабинська І., Грабинський І. Еволюція форм грошового обігу на українських землях. *Вісник Лівівського університету. Серія екон.* 2008. Вип.40. С.7-10.
86. Гриньова В. М., Проскура О. Ю. Гроші і кредит: навч. посібник. Х.: Видавничий Дім ІНЖЕК, 2003. 208 с.
87. Гроші в Україні: Факти і документи / НАН України. Ін-т історії України; Авт.: М. Дмитрієнко, В. Ющенко, В. Литвин та ін. К.: Фірма «ARS-Ukraine», 1998. 454 с.
88. Гроші України / Шуст Р. М., Крижанівський А. Л., Целуйко О. П. та ін. Харків: Фоліо, 2011. 503 с.
89. Губарева Т.И. Финансово-правовые и институциональные проблемы валютного регулирования и валютного контроля в Российской Федерации: монография. М.: 2010. 192 с.
90. Гусаков А. Д. Денежное обращение дореволюционной России: учебный материал по курсу «Денежное обращение и кредит СССР». Москва, 1954. 76 с.
91. Гурьев А. Денежное обращение в России в XIX столетии: исторический очерк. Санкт-Петербург : Тип. В. Ф. Киршбаума , 1903. 253 с.
92. Гурьев А. Реформа денежного обращения. Часть I: Влияние бумажных денег на народное и государственное хозяйство. Санкт-Петербург,: Типография В. Киршбаума, 1896.160 с.
93. Гурьев А. Н. Реформа денежного обращения. Часть II: Критический обзор возражений против денежной реформы. СПб., 1896. Выпуск 1. Возражения внешнего характера.
94. Гурьев А. Реформа денежного обращения. Часть II: Критический обзор возражений против денежной реформы. СПб,: Типография В. Киршбаума, 1896.. Выпуск 2: Возражения по существу предложенной реформы. 282 с.

95. Гурьев А. Реформа денежного обращения. Часть II: Критический обзор возражений против денежной реформы. Санкт-Петербург: Типография В. Киршбаума, 1896. Выпуск 3. Возражения против возможности прочного удержания размена.
96. Гуржій О., Орлик В. Оподаткування сільського населення України (XVII - середина XIX ст.): монографія. Черкаси : Ант, 2011. 196 с.
97. Гуржій І. О. Місце України в зовнішній торгівлі Росії кінця XVIII першої половини XIX ст. *ВІЖ*. 1960. № 5. С. 51-63.
98. Гуржій І. О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVII ст. до 1861 року). Київ, 1962. 196 с.
99. Гуржій І. О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. Київ, 1954. 451 с.
100. Гуржій І. О. Соціально-економічні зміни та розвиток постійної торгівлі в містах України кінця XVIII – першої половини XIX ст. *ВІЖ*. 1959. № 5. С. 36–52.
101. Гуржій О. І. Деякі проблеми становлення купецького стану в Україні. Київ, 2004. 82 с.
102. Гуржій О. І. Основні закономірності розвитку торгівлі і місцевих ринків на Україні у XVIII ст. *ВІЖ*, 1986. № 8. С. 17–28.
103. Данилевич В. Е. Монетные клады Екатеринославской губернии. Харьков, 1904. 18 с.
104. Демешко Ю. О. Участь купецтва в реалізації імперського управління в Південній Україні в дореформений період: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Переяслав-Хмельницький, 2014. 20 с.
105. . Демешко Ю. О. Участь купецького стану в діяльності митниць Новоросійського краю в дореформенний період. *Nowa Ukraina*. 2013. №13. С.19-27
106. Деммени М. Сборник указов по монетному и медальному делу в России помещённых в полном собрании законов с 1649 по 1881 г. Санкт-Петербург : Типо-литография А.М. Вольфа, 1887. Выпуск II. 423 с.

107. Деммени М. Сборник указов по монетному и медальному делу в России помещённых в полном собрании законов с 1649 по 1881 г. Санкт-Петербург : Типо-литография А.М. Вольфа, 1887. Выпуск III 750 с.
108. Денежное обращение в России: Историко-статистическое исследование. Т. 1-2. / М.П. Кашкаров. СПб. : Гос. Тип., 1898. 481 с.
109. Денисов А.Е. Государственные бумажные знаки России, которые использовались в денежном обращении с 1798 по 1917. Часть 1. Государственные бумажные денежные знаки 1769-1843 годов. Москва: 2002. 139 с.
110. Донік О. М. Україна: у складі двох імперій (остання чверть XVIII – перша половина XIX ст. / відп. ред. Н.М. Артем'єва. К.: Кріон, 2011. 248 с.
111. Дорофеєва Н.І. З історії грошей України : Навчальний посібник / Ніна Дорофеєва, Зоряна Комаринська. – Львів : Львівський банківський ін-т НБУ, 2000. 165 с.
112. Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії / упоряд. та нарис Ю. Пінчук, Л. Гриневич; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. К.: Українознавство, 1996. 256 с.
113. Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу: вибране. К., 1991. С. 461–558
114. Дружинин Н. М. Социально-экономическая история России. М.: Наука, 1987. 423 с.
115. Дряян А. Д. Очерки по истории денежного обращения России в XIX веке. М., 1941.
116. Дубянский А.Н. Параллельное денежное обращение в России в конце XVIII - первой половине XIX вв.: автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора экономических наук: 08.00.01. Санкт-Петербург, 2009. 32 с.
117. Дубянский А.Н. Предпосылки денежной реформы Е.Ф. Канкрина. *Проблемы современной экономики*. 2008. № 2 (26). 368–371.

URL: <http://www.m-economy.ru/art.php?nArtId=1947> (дата звернення: 10.04.2019).

118. Дубянский А. Н. Простонародные лажи в денежном обращении России в начале XIX века. *ЭКО*. №10. 2012. С. 179-188;

119. Дубянский А.Н. Финансовая Реформа в России в Начале XIX века. *Вестник Санкт-Петербургского университета*. Сер.5. вып.2. 2012. С. 91–98.

120. Дудко И.Г. Великий князь Георгий Михайлович Романов как нумизмат-исследователь монетного дела России или его корпус русских монет. *Социально-политические науки*. 2017. № 5. С. 101–103

121. Дьячков А. Н., Узденников В. В. Монеты России и СССР. Определитель. Москва: Советская Россия, 1978. 650 с.

122. Евреинов В. А. Реформа денежного обращения. СПб.: Тип-я П. Сойкина, 1896. 44 с.

123. Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. / ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін.; відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін.; НАН України. Інститут історії України. Київ: Ніка-Центр, 2011. Т. 1. 696 с.

124. Економічна історія України : Історико-економічне дослідження: в 2 т. / ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін.; відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: Ніка-Центр, 2011. Т. 2. 608 с.

125. Єршов А. До історії грошової лічби й монети на Лівобережній Україні в XVII – XVIII ст. *Записки історичної секції ВУАН*. К., 1929. Т. 32.

126. Желтоносов В.М., Гудакова Л.В. Финансово-кредитные отношения в России: исторический аспект: Учеб. пособие. 2-е изд., доп. Краснодар: Кубанский гос. ун-т, 2008. 347 с.

127. Жильцова Ю.В. Жильцова А.В. Лаж как исторический финансовый инструмент Российской империи. *Бухгалтерский учет в бюджетных и некоммерческих организациях*. №5. 2018. С.27 – 32.
128. Зандер Р. Серебряные рубли и ефимки Романовской России. 1654-1915. Киев: Одигитрия, 1998. 208 с.
129. Заблоцкий-Десятовский А. П. Обзорение государственных доходов России. СПб., 1868. 662 с.
130. Зашкільняк Л. Сучасна світова історіографія. Львів : ПАІС, 2007. 312 с.
131. Зварич В. В. До питання про грошовий обіг у Галичині під пануванням Австро-Угорщини. *Історичні джерела та їх використання*. 1966. № 2. С. 203–214
132. Зварич В., Шуст Р. Нумізмати́ка. Довідник. Тернопіль: Державне книжково-журнальне видавництво Тернопіль, Львів: Львівський державний університет ім. І.Франка, 1998. 464 с.
133. Ильин А., Толстой И. Русские монеты, чеканенные с 1725 по 1801 г. Практическое руководство для собирателей. СПб., 1910. 140 с.
134. Історія грошей і банківництва: підручник / Скоморович І. Г., Реверчук С. К., Малик Я. Й. та ін.; за заг. ред. д-ра екон. наук, проф. С.К. Реверчука. Київ: Атіка, 2004. 340 с.
135. Історія податків та оподаткування в Україні: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Ф. О. Ярошенко, В. В. Павленко, В. П. Павленко; за заг. ред. А. М. Подоляки. К. : ДП «Вид. дім «Персонал», 2012. 416 с.
136. Историография истории России до 1917 года / под ред. М. Лачаевой. Москва, 2004. Т. 2. 383 с.
137. Историография истории УССР / под ред. Хмель И.С. Київ: «Наукова думка». 1986. 555 с.
138. Казаков В.В. Монеты царствования императора Николая II. Москва: Духовная нива, 2005. 216 с.

139. Казьмирчук Г. Д., Соловйова Т. М. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті XIX століття. К., 1998. 174 с.
140. Казанцев С. М. Реформы высших и центральных государственных органов Российской империи в начале XIX века.: дисс. канд. юр. наук. Ленинград, 1981. 186с.
141. Калакура Я.С. Українська історіографія: Курс лекцій. К.: Генеза, 2004. 496 с.
142. Канкрин Е. Ф. Граф Канкрин и его очерки политической экономии и финансов. Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии Наук, 1894. 316 с. URL: <http://escriptorium.univer.kharkov.ua/handle/1237075002/8832>
143. Капелюшний В.П. Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.) : Монографія. К. : Олан, 2003. 608с.
144. Кауфман И. И. Бумажно-денежные проекты и экстраординарные финансы. *Сборникъ государственныхъ знаній*. 1879. Томъ VII. С. 264–350
145. Кауфман И.И. Вексельные курсы России за 50 лет: 1841–90. Санкт-Петербург: Центр. стат. комитет М-ва внутр. дел, 1892. XXIX, [1], 28 с. (Временник Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел ; № 22). URL: <http://books.e-heritage.ru/book/10079607>
146. Кауфман И.И. Из истории бумажных денег в России. Санкт-Петербург: тип. «Север», 1909. 292 с.
147. Кауфман И.И. Кредитные билеты. Их упадок и восстановление. Санкт-Петербург: тип. В.С. Балашева, 1888. VIII, 383 с.
148. Кауфман И.И. К учению о деньгах и кредите. Вып. 1. Харьков: Унив. тип., 1868. 49 с.
149. Кауфман И.И. Реформа кредитной денежной системы. *Вестник Европы*. Санкт-Петербург, 1875. Т. 2, март. С. 365–399.

150. Кауфман И.И. Русский вес, его развитие и происхождение в связи с историей русских денежных систем с древнейших времен: Опыт исследования. Санкт-Петербург: тип. Имп. академии наук, 19066. 91 с.
151. Кауфман И.И. Серебряный рубль в России от его возникновения до конца XIX века. С.-Петербург: Типография Б.М. Вольфа, 1910. 269 с.
152. Кауфман И.И. Статистика государственных финансов России в 1862-84 годах, разработанная старшим редактором Центрального статистического комитета И. Кауфманом. Санкт-Петербург: Центр. стат. ком. МВД, 1886. VII, 2, 37, 417 с.
153. Кауфман И.И. Статистика русских банков. Ч. 1. Санкт-Петербург: Центр. стат. ком. МВД, 1872. XVIII, 355 с.
154. Кашкаров М.П. Финансовые итоги последнего десятилетия (1892–1901 гг.). Санкт-Петербург : Гос. тип., 1903. Том. 1: Классификация государственных росписей ; Результаты сведения государственных росписей ; Обыкновенные доходы. VI, X, 220 с.
155. Кейзерлинг А. Ф. Гр. Е. Ф. Канкрин. *Русский Архив*. 1866. № 1. С. 113-126.
156. Коваленко Л. А. Конспект лекцій з української історіографії XIX століття. Кам'янець-Подільський, 1964. 87 с.
157. Ковальський А. В. Торгівля Південної України першої половини XIX ст.: історіографічний аспект. *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*. К. Донецьк, 2001. Вип.16. С.182-195.
158. Кованько П. Главнейшие реформы, проведенные Н.Х. Бунге в финансовой системе России. Киев: Тип-я Императорского ун-та Св. Владимира, 1901. 448 с.
159. Корелин А. П. Витте и бюджетно-финансовые реформы в России конца XIX – начала XX в. *Отечественная история*. 1999. № 3.
160. Козубовський Г. Російські монети в грошовому обігу України. *Вісник НБУ*. 1997. № 9. С. 59–63.

161. Колесник І. Українська історіографія (XVIII – початок ХХ століття). К. : Генеза, 2000. 256 с.
162. Колесник І. Українська історіографія (XVIII – початок ХХ століття). К.: Генеза, 2000. 256 с.; Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія. К. : Інститут історії України НАН України, 2013. 566 с.
163. Колесников О. В., Бойко Д. І., Коковіхіна О. О. Історія грошей та фінансів. 2-ге видання виправлене та доповнене: Навч. пос. К.: Центр учбової літератури, 2008. 140 с.
164. Колташев И. Рассказывают бумажные деньги. *Мир коллекционера*. Алма-Ата: Казахстан, 1967. С. 150–191. URL: https://www.e-reading.club/chapter.php/1020646/27/Mir_kollekcionera.html (дата звернення: 10.10.2019)
165. Комиссаренко А.И. К вопросу о состоянии финансовой системы в России в конце XVIII– начале XIX вв. *Денежные реформы в России. История и современность*. М., 2004. С. 48–52.
166. Корф М.А. Жизнь графа Сперанского. Санкт-Петербург : Издание Императорской Публичной библиотеки (В типографии 2-го отделения собственной Е. И. В. канцелярии)., 1861 Т. 1, (ч. 1 и 2). XVIII, 283 с.
167. Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. Київ, Наук. думка, 1971. 175 с.
168. Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України у вітчизняній історіографії. *Історіографічні дослідження в УРСР*. К.: Наукова думка, 1971. Вип. 4. С. 236–252.
169. Котляр М. Ф. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV-XVIII ст. К., 1981. 340 с.
170. Коцур А.П. Історіографія історії України: Курс лекцій. К., 1996. 127 с.

171. Крип'якевич І. П. Історія України/відп. редактори Ф. П. Шевченко, Б. З. Якимович. Львів: Світ, 1990. 520 с.
172. Лагутін В. Д. Гроші та грошовий обіг: навч. посіб. 4-те вид., перероб. і доп. Київ: Знання, 2002. 199 с.
173. Лазаревский А. Прежние изыскатели малорусской старины. *Киевская Старина*. 1894. №12. С.349–387.; Его же. 1895. №2. С.170–186.; Его же. 1897. №1. С.92–111.
174. Ламанский Е.И. Государственные четырехпроцентные, непрерывно-доходные билеты. *Указатель политико-экономический*, 1859. № 118 (4 апреля). С. 317–324.
175. Ламанский Е.И. Исторический очерк денежного обращения в России с 1650 по 1817 г. *Сборник статистических сведений о России, издаваемый статистическим отделением Императорского русского географического общества*. СПб, 1854. Кн. 2. С. 61–157
176. Ламанский Е.И. Статистический обзор операций Государственных Кредитных Установлений с 1817 г. до настоящего времени. *Сборник статистических сведений о России, издаваемый статистическим отделением Императорского русского географического общества*. СПб, 1854. Кн. 2. С.159–306.
177. Ламанский Е. И. Статьи. Воспоминания. Письма. / Составители: А.В. Бугров, М.А. Елистратов. Москва: ООО «УП ПРИНТ», 2015. 376 с.
178. Лановик Б. Д., Лазарович М. В. Економічна історія: курс лекцій. 3-те вид., перероб. і доп. Київ: Вікар, 2001. 334 с.
179. Левичева И.Н. Особенности становления денежной системы и проведения денежных реформ в России в XIX– начале XX вв. *Денежные реформы в России. История и современность*. М., 2004. С. 98–113
180. Левичева И. Н. Реформа Канкрин (Денежная реформа 1839 – 1843 гг.). *Деньги и кредит*. 1993. № 4. С. 71–77.
181. Лексис В. К вопросу о реформе денежного обращения [Письмо в редакцию]. *Биржевые ведомости*, от 06.04.1896. № 95.

182. Лиман І., Константинова В. Історіографія історії Південної України: видання «Наукова школа професора А. В. Бойка: персоналії та доробок». *Чорноморська минушина*. 2012. №7. С. 119-124.
183. Локоть Т. В. Бюджетная и податная политика России. Москва: Тип-я И.Д. Сытина, 1908. 128 с.
184. Лортикян Э. Л. История экономических реформ. Мировой опыт второй половины XIX – XX вв. Харьков: Консум, 1999. 288 с.
185. Любомудров И. В. Старинные ценные русские монеты. СПб.: Электропечатня и фото-цинкография, 1901. 85 с.
186. Малышев А.И., Таранков В.И., Смиранный И.Н. Бумажные денежные знаки России и СССР. М.: Финансы и статистика, 1991. 496 с.
URL:<http://vsemonetki.ru/books/item/f00/s00/z0000007/index.shtml> (дата звернення: 20.10.2019).
187. Мамоян С.Ч. Грошова реформа 1895–1897 років на теренах Російської імперії в оцінках О.Д. Нечволодова. Історія науки і біографістика. Електронне наукове фахове видання, 2018. № 3. (Порядковий номер автора 6). URL: <http://inb.dnsgb.com.ua/2018-3/index.html>
188. Мамоян С.Ч. Джерелознавча база фінансових реформ Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX століття. *Документно-інформаційні комунікації в умовах глобалізації*: матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Полтава, 22 листопада 2018 Полтава: ПолтНТУ, 2018. С. 45–49.
189. Мамоян С. Принципи і методи дослідження історіографії фінансових реформ другої половини XIX – початку XX століття в Російській імперії. *Правові, економічні та соціокультурні засади регулювання суспільних відносин: сучасні реалії та виклики часу*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., м. Полтава, 10 грудня 2019 року. Полтава: Полтавський інститут економіки і права Університету «Україна», 2019. С. 203–207.

190. Мамоян С.Ч. Реформи фінансової системи другої половини XIX – початку XX століття в Російській імперії: історіографія: монографія. К.: «Видавництво Ліра-К», 2020. 268 с.

191. Мамоян С.Ч. Реформи фінансової системи Російської імперії в оцінках підприємця і мецената В.О. Кокорєва. *Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences*. VI (27), I. 168, June, 2018. С. 26-30. URL:

<http://journals.indexcopernicus.com/Science+and+Education+a+New+Dimension, p24782048,3.html>

192. Мамоян С.Ч. Сучасні російські історики про реформу банківської сфери Російської імперії у другій половині XIX століття. *Актуальні дослідження правової науки (вип. 6): матеріали Міжнародної науково-практичної конференції*. м.Терн опіль, 17 жовтня 2018 р. С. 117–119.

193. Мамоян С.Ч. Фінансові реформи II половини XIX століття в Російській імперії: історико-історіографічна періодизація. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2018. Вип. 50. С. 371–375.

194. Марковецька Г. М., Марковецький Р.Ю. *Історія грошей і банківництва: Навч. посіб.* Тернопіль : ТНЕУ, 2009. 412 с.

195. Маршак М. Б. Первые русские ассигнации. *Деньги и кредит*. 1992. № 12. С. 66–69.

196. Махрова Т. К. Из истории денежного обращения России в период наполеоновского вторжения. *Правоворядок: История, теория, практика*. Научно-практический журнал. Челябинск: ООО «Эскуэла», 2013. № 1 (1) С. 116–123.

197. *Массовые источники по социально-экономической истории России периода капитализма / Под ред. И.Д.Ковальченко*. Москва: Наука, 1979.

198. Мельникова А. С., Узденников В. В., Шиканова И. С. Деньги в России. История русского денежного хозяйства с древнейших времен до 1917 г. М.: ООО Издательство Стрелец, 2000. 224 с.
199. Мельникова А. Твердые деньги. Изд. 2-е, доп. Москва: Политиздат, 1973. 72 с.
200. Мельникова А. С. Русские монеты от Ивана Грозного до Петра Первого. Большая иллюстрированная энциклопедия. Москва: Эксмо: Наше слово, 2012. 304 с.
201. Мигулин П.П. Наша банковская политика (1729-1903): Опыт исследования. Харьков: тип. "Печатное дело" кн. К.Н. Гагарина, 1904. [3], VI, 439 с.
202. Мигулин П.П. Реформа денежного обращения в России и промышленный кризис (1893-1902). Харьков: типолитогр. "Печатное дело" кн. К.Н. Гагарина, 1902. [3], 324, IV с.
203. Мигулин П. П. Русский государственный кредит. (1769-1899). Опыт историко-критического обзора. Т.1. Харьков, 1899. 632 с.
204. Миколайчук Е.А. Технологическая экспертиза русских ассигнаций выпуска 1769 –1818 годов. *Фотография. Изображение. Документ*. Вып. 5 (5). 2014. С. 61–67.
205. Министерство финансовъ 1802-1902. Часть первая. СПб.: Экспедиция заготовления государственных бумаг, 1902. 683 с.
206. Мирский Д. Титулованные фальшивомонетники. *Наука и жизнь*. 1969. № 10. С. 51–57.
207. Михалевский, Ф.И. Очерки истории денег и денежного обращения. Т.1 [и единств.] / Акад. наук СССР. Ин-т экономики. Москва: Госфиниздат, 1948. 264 с.
208. Михайлов М. Г. Экономические взгляды и деятельность Е. И. Ламанского (1825—1902): Историко-экономическое исследование: диссертация кандидата экономических наук. Москва, 2004. 144 с.

209. Морозан В. В. История банковского дела в России (вторая половина XVIII – первая половина XIX века). Санкт-Петербург: Книга, 2004. 244 с.
210. Морозов О. В. Історіографія митних відносин в українських губерніях Російської імперії у XVIII-XIX ст. *Грані: Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах*. 2009. № 6. С.11-17.
211. Мошенский С. З. Рынок ценных бумаг Российской империи. Москва, 2014. С. 119–123.
212. Муравьева А.Г. К вопросу о прекращении размена ассигнаций в Российской империи. *Исторический журнал: научные исследования*. 2019. № 2. С. 116 – 127.
213. Муравьева А.Г. Событийный анализ политических и экономических факторов динамики курса ассигнаций в первой трети XIX в. *Историческая информатика*. 2020. № 3. С. 1–20.
214. Муравьева Л.А. Деньги и денежное обращение в России в первой половине XIX в. *Финансы и кредит*. №21. 2011. С.71–80.
215. Муравьева Л. А. Золотой рубль С. Ю. Витте (О денежной реформе в России 1895–1898 гг.). *Деньги и кредит*. 2003. № 3. С. 67–74
216. Мухамедина Ш. Реформы в государственном управлении финансами Российской империи в XIX в. История науки и техники. Спецвыпуск. Москва-Уфа.2009. № 2.С. 94-101.
217. Мухамедина Ш. Уроки реформ: министр финансов Е. Ф. Канкрин и его оппоненты. *Вестник Финансового университета*, 2012. №5. С. 62–71.
218. Назарова И.А. Факторы устойчивости российских денег: дискуссии отечественных экономистов XVIII– начала XIX вв. о перспективах бумажно-денежного обращения. *Денежные реформы в России. История и современность*. М., 2004. С. 53–60.
219. Небрат В. В. Українська фінансова думка другої половини XIX – початку XX століть. Київ: Ін-т екон. та прогнозув., 2007. 224 с.

220. Никольский П. А., Бумажные деньги в России. Казань, 1892. 393 с.
221. Никольский П.С. Финансовая составляющая войны России против наполеоновского нашествия в 1812–1815 годы. *Гуманитарные науки*. №3, 2012. С.76–83.
222. Носов О. Ю. Грошові системи: становлення та розвиток: монографія. Львів: Видавництво Львівської комерційної академії, 2008. 552 с.
223. Оглобин О. Українська історіографія 1917–1956: пер. з англ. Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Центр українознавства. Історичний факультет, Державний комітет архівів України. Київ, 2003. 252 с.
224. Озеров И. Х. Финансовая реформа в России. Откуда у нас государство берет деньги и на что их расходует. Москва, 1906. 150 с.
225. Орлик В.М. До питання методології досліджень проблем економічної історії Російської імперії. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2011. №18. С. 59 –64.
226. Орлик В.М. До питання фінансової складової війни 1812 р. *Вітчизняна війна 1812 р. і Україна: погляд крізь віки: тези доповідей міжнар. наук.метод. конф., Київ, 5 грудня 2012 р. К., 2012. С.34-36.*
227. Орлик В. М. Дожовтнева фінансово-правова література як джерело до вивчення проблем фінансової політики уряду Російської імперії кінця XVIII – початку XX ст. *Історія науки і біографістика*. 2010. № 2. URL: http://inb.dnsgb.com.ua/2010-2/10_orlyk.pdf [дата звернення: 01.09.2019].
228. Орлик В. М. Єгор Канкрін і фіскальна політика Російської імперії в правобережній Україні в другій чверті XIX ст. *Спеціальні Історичні Дисципліни: питання теорії та методики: Зб. Наукових Праць*. 2006. № 2. С. 97–110
229. Орлик В., Орлик С., Лузанова А. Інформаційний потенціал офіційних сайтів музеїв у нумізматичних дослідженнях та популяризації діяльності музейних установ. *Соціум. Документ. Комунікація*. 2021. №1(10). С. 393–422.

230. Орлик В.М. Інформаційний потенціал WEB-ресурсів у нумізматичних дослідженнях (на прикладі монет держав Хрестоносців). *«Архівознавчі та джерелознавчі галузі знань: проблеми взаємодії на сучасному етапі»*: Матеріали наукової конференції з міжнародною участю. 14 березня 2013 р., м. Київ. Київ, 2013. С. 129–133
231. Орлик В.М. Казенні палати в системі фінансового управління Російської імперії в кінці XVIII — у XIX ст. (на матеріалах Київської губернії). *Український історичний журнал*. 2003. № 2. С. 66–73
232. Орлик В. М. Кримські татари у податковій політиці Російської імперії в дореформений період. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* К., 2008. Вип. XIV. С. 157–163
233. Орлик В.М.: Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період. Кіровоград: Імекс ЛТД, 2007. 631 с.
234. Орлик В.М. Податкові органи Російської імперії в Україні (історіографія проблеми). *Український історичний журнал*. 2005. № 4. С. 190-199.
235. Орлик В.М. Проблема достовірності статистичних даних в дослідженнях питань економічної історії Російської імперії. *Єлисавет. Збірник наукових праць Кіровоградського національного технічного університету. Історичні науки*. Кіровоград: КНТУ, 2012. Вип.1. С.171–177
236. Орлик В.М., Орлик С.В. (2019). Теоретико-методологічні та джерелознавчі проблеми економічної історії України. *Універсум історії та археології*. 2019. Том. 2 (27). Вип 2. С. 5–27. doi 10.15421/26190201
237. Орлик В.М. Фінансова політика Російської імперії в українських губерніях у XIX ст. (історіографія проблеми). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2006. 11. С. 85–95.
238. Орлик С. Вплив фінансових реформ на курс рубля у 60-х роках XIX століття в Російській імперії. *Наукові записки з української історії*. 2013. Вип. 33. С. 259–262.

239. Орлик С. Правові джерела з історії податкової політики уряду Російської імперії в роки Першої світової війни. *Соціум. Документ. Комунікація*. Серія: Історичні науки. 2019. Вип. 7. С. 160–182.

240. Орлик С., Бойко-Гагарін А. Фальшивомонетництво в Україні в роки Першої світової війни. *Український нумізматичний щорічник*. 2017. Вип. 1. С. 143-164.

241. Орлик С.В. Еволюція системи оподаткування нерухомого майна в Російській імперії наприкінці XVIII – початку XX ст. (на матеріалах українських губерній): дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Кіровоград. нац. техн. ун-т. Кіровоград, 2012. 248.

242. Орлик С. В. Економічне становище та податна здатність селян Галичини і Буковини в період російської окупації часу Першої світової війни. *Український селянин*. 2017. Вип. 18. С. 93–100.

243. Орлик С.В., Годунова Л.В. Проблеми фіскальної політики в Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. у науковій спадщині В. В. Крутікова. *Історія науки і біографістика*. 2014. № 4. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/INB_Title_2014_4_11

244. Орлик С. В. Регіональні особливості проведення податкових реформ у Російській імперії середини XIX – початку XX століття. *Наукові праці Кіровоградського національного технічного університету. Економічні науки*. 2013. Вип. 24. С. 257–264.

245. Орлик С.В. Фінансова політика російського окупаційного режиму в Галичині та Буковині в роки Першої світової війни (1914-1917 рр.): автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.02 / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2018. 35 с.

246. Орлов А. П. Монеты России. 1700-1917 : каталог-справочник. Минск: Паблісیتی: Константин, 1994. 255 с.

247. Очерки по истории финансовой науки / А. Н. Ансберги другие. М.: Проспект, 2010. 543 с.

248. Падейский Н. Финансы России на рубеже XVIII–XIX столетий. *Советские финансы*. 1944. № 6–7.
249. Пасічник Н.В. Розвиток фінансово-правової науки у Новоросійському університеті (1865–1907 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя : ЗНУ, 2016. Вип.46. с.72 (106–109).
250. Пасічник Н.О. Університетська фінансово-правова наука і освіта на терені України XIX – поч. XX ст.: дис. докт. іст. наук. Переяслав Хмельницький. 2018.
251. Патлаевский И. Денежный рынокъ въ Россіи отъ 1700 до 1762 года. *Записки Императорскаго Новороссійскаго Университета*. 1868. Томъ второй. Выпуски 1–6. С. 65–284.
252. Патлаевский И. И. Теория денежного обращения Рикардо и его последователей. Зап. Имп. Новорос. ун-та. Одесса, 1871. 360 с.; Его же: Курс финансового права. Одесса : Тип. «Одес. вестн.», 1885. 279 с.
253. Петров В. И. Каталог русских монет удельных князей, царских и императорских с 980 по 1899 год. СПб., 1899. 206 с.
254. Печерин Я. И. Исторический обзор росписей государственных доходов и расходов с 1803 по 1843 г. Санкт-Петербург, 1896. 211 с.
255. Піворович В. Б. Монети і скарби півдня України. Херсон, 2009. 182 с.
256. Погребинский А. П. Очерки истории финансов дореволюционной России (XIX–XX вв.). Москва: Госфиниздат, 1954. 408 с.
257. Правилова Е. А. Финансы империи: Деньги и власть в политике России на национальных окраинах, 1801–1917. Москва, 2006. 456 с.
258. Прядко В.В., Сайко М.М. Історія грошей і кредиту: Підручник. Київ, 2009. 507 с.
259. Рафальський О. Національні меншини України у XX столітті. Історіографічний нарис. К.: Поліс, 2000. 447с.

260. Рябченко П., Рябченко Г. 150 років грошових недержавних емісій на території України (1848–1998). *Українська нумізматика і боністика*. 1999. № 2. С. 80–93.
261. Реєнт О. П. Історія України XIX – початку XX ст.: методологічний зріз і тематичні напрями наукового пошуку. *УІЖ*. 2007. № 6. С. 218–232
262. Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). К., 2003. 340 с.
263. Розенберг Л. Историю рассказывают деньги. *Наука и жизнь*. 1964. № 3. С. 91–96
264. Романов Г.М. Корпус русских монет. Монеты царствования императора Николая I. Спб., типография А.Бенке 1890. XII, 281, XLI с.;
265. Романов Г.М. Корпус русских монет. Монеты царствования императора Павла I. Спб.: типография А.Бенке, 1890. V, 47 с., VII л. ил.;
266. Романов Г.М. Корпус русских монет. Монеты царствования Александра I. Спб.: типография А.Бенке, 1891. V, 147 с., XXII л.;
267. Романов Г.М. Корпус русских монет. Монеты царствования императрицы Екатерины. Санкт-Петербург : Типография А. Бенке, 1904. 382 с. Т.1. Документы для истории монетного дела царствования императрицы Екатерины II;
268. Романов Г.М. Корпус русских монет. Монеты царствования императрицы Екатерины. Санкт-Петербург : Типография А. Бенке, 1904. 125 с. Т.2. Описание монет царствования императрицы Екатерины II.
269. Рязанцева І. М. Боротьба з фальшивомонетництвом на українських землях у складі Російської імперії в середині XVIII – кінці XIX ст. *Право і безпека*. Х. :Харк. нац. ун-т внутр. справ, 2011. С. 36–37.
270. Сабуров П.А. Материалы по истории русских финансов 1866–1897. Санкт-Петербург: тип. Гл. упр. уделов, 1899. 209 с.

271. Северин Г. М. Серебряные монеты Российской Империи 1682-1917 гг. В двух книгах. Собрание всех известных типов и разновидностей. Книга 1: 1682-1801 гг. Москва, Профиздат, 2001 г. 159 с.
272. Семенкова Т. Г., Семенков А. В. Денежные реформы России в XIX веке. СПб., 1992. 144 с.
273. Сементковский Р.И. Е. Ф. Канкрин. Его жизнь и государственная деятельность : биографический очерк Р. И Сементковского. СПб. : Тип. и лит. В. А. Тиханова, 1893. 94 с.
274. Середонин С. М. Граф М. М. Сперанский. Очерк государственной деятельности. СПб. : Тип. товарищества «Общественная польза», 1909. 189 с.
275. Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края 1731– 1823.. Одесса: Городская типография, 1836. Ч. 1. с 1731 по 1796 год. 294 с. URL: <http://odnb.odessa.ua/rarities/item/4#view> (дата звернення: 1.11.2019)
276. Скоморович І. Г. Грошові системи на українських землях: історія і теорія: монографія. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2011. 244 с.
277. Скоморович І. Г. Еволюція грошової системи України в контексті європейської інтеграції. *Економіка України в євроінтеграційних процесах. Науковий збірник* / за ред. С. М. Панчишина. Львів: Інтереко, 2004. С. 391–396
278. Скоморович І. Г. Еволюція банківської справи в українських землях. *Фінанси України*. 2002. № 7. С. 137–144
279. Скоморович І.Г. Еволюція та функціонування грошової системи в Україні: дис. ...докт. екон. наук: 08.00.01. Львів, 2017. 479 с.
280. Скоморович І. Г. Еволюція та функціонування грошової системи в Україні (теоретичні та історико-економічні аспекти): монографія. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2014. 518 с.

281. Скоморович І. Г. Зародження грошових систем в українських землях. *Науковий вісник: Збірник науково-технічних праць*. Львів: НЛТУУ, 2007. Вип. 17.6. С. 207–212.

282. Скоморович І. Г. Концепції виникнення грошей. *Вісник Львівського університету. Серія економічна*. 2006. Випуск 35. С. 667–672.

283. Скоморович І. Г. Погляди українських вчених на проблеми функціонування грошової системи зі стародавніх часів до середини ХІХ століття. *Актуальні проблеми економіки*. 2014. № 1. С. 16–23.

284. Скоморович І. Г. Ретроспективний аналіз функціонування грошової системи Київської Русі та методологічні підходи до її дослідження. *Економічний вісник університету*. Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди. 2011. Випуск № 17/2. С. 158–166

285. Скоморович І. Г. Функціонування грошових систем на основі золотого стандарту в кінці ХІХ та протягом ХХ ст. на українських землях. *Формування ринкових відносин в Україні: Збірник наукових праць*. К., 2012. Вип. 3. С. 8–15

286. Скороход О. Грошовий обіг Запорозької Січі: історіографія. *Forum numizmatyczne №1. Pieniądz i mennice*. 2016. s.164–168.

287. Скороход О. До історіографії грошового обігу на Півдні України у дореформений період. *Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки: тези доповідей ІІІ міжнародної науково-практичної конференції, 5-6 листопада 2015 р. Кіровоград – Київ – Переяслав-Хмельницький, 2015. С.75-77*

288. Скороход О. Економічна політика російського уряду на Півдні України у дореформений період: історіографія. *Nowa Ukraina. Zeszyty historyczno-politologiczne*. 2015. №15. s.13–23.

289. Скороход О.В. Економічна політика російського уряду на Півдні України у дореформений період: історіографія: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Центральноукраїнський національний технічний університет,

Кропивницький, 2018; Державний вищий навчальний заклад «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», Переяслав-Хмельницький, 2018. 266 с.

290. Скороход О.В. Історія вивчення державної політики щодо включення Півдня України до внутрішнього ринку Російської імперії дореформеної доби. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя. 2017. Вип. 48. С.220–229.

291. Скороход О. Історія вивчення Таврійського монетного двору Російської імперії. *Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки: тези доповідей IV міжнародної науково-практичної конференції, 22-23 червня 2016 р. Кіровоград – Київ – Переяслав-Хмельницький, 2016. С.79-82*

292. Скороход О. В. Історія вивчення державної політики щодо включення Півдня України до внутрішнього ринку Російської імперії дореформеної доби. *Наукові праці історичного факультету ЗНУ*. 2017. Вип. 48. С.220–229.

293. Скороход О. В. Роль народної та урядової колонізації Півдня України у дореформений час: історіографія. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Історія*. 2016. Вип. 2(2). С. 25–33.

294. Слабченко М. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. Одеса: ДВУ, 1925. Т.І. 320 с.

295. Слабченко М. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. Одеса: ДВУ, 1927. Т.2. 278 с.

296. Смирнов А. Г. О некоторых вопросах историографии реформ 60-х годов XIX века. *История государства и права*. 2008. № 16. С. 17–19.

297. Смирнов В.Д. Таврическая монета: Очерк истории Феодосийского монетного двора. *Горный журнал*. 1892. Июнь. С. 300–459

298. Смирнов Н. П. Современное состояние наших финансов, причины упадка их и средства к улучшению нашего государственного хозяйства. Санкт-Петербург: Синодальная типография, 1885. 55 с

299. Сорокина Ю. В. Финансовое управление и правовое регулирование финансовых отношений в России в XVIII – нач. XX вв. Воронеж, 2001. 208 с.

300. Спасский И. Русская монетная система. Ленинград: Издательство Государственного Эрмитажа, 1962. 225 с.;

301. Спасский И. Русские ефимки: Исследование и каталог / Отв. ред. В. Л. Янин, Н. Н. Покровский. Новосибирск: Наука, 1988. 208с.

302. Сперанский М.М. Записка о монетном обращении графа Сперанского с замечаниями графа Канкрин. СПб., 1895. 57 с.

303. Столпянский Н. П. Девять губерний западного края в топографическом, статистическом и историческом отношениях. СПб., 1866. 200 с.

304. Судейкин В.Т. Денежно-кредитная реформа графа Е.Ф. Канкрин (1839 – 1843 г.). *Юридический Вестник*. М., 1891. Том VII, Книга 2 (Февраль), № 2. С. 186–209;

305. Судейкин В.Т. Денежно-кредитная реформа графа Е.Ф. Канкрин (1839 – 1843 г.). *Юридический Вестник*. М., 1891. Книга 3 (Март), № 3. С. 354–384;

306. Судейкин В.Т. Денежно-кредитная реформа графа Е.Ф. Канкрин (1839 – 1843 г.). *Юридический Вестник*. М., 1891. Книга 4 (Апрель), № 4. С. 485–507.

307. Судейкин В. Т. Замечательная эпоха в истории русских финансов: (очерк экономической и финансовой политики Н.Х. Бунге и И.А. Вышнеградского). / [соч.] Старого Профессора (псевд.). Санкт-Петербург: тип. Правительствующего сената, 1895. 106 с.

308. Сустретов А.С. Аналіз наукового доробку з історії грошового обігу на території України у складі Російської імперії дореформеного періоду

у монографічних працях та дисертаціях. *Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки*: VI Міжнародна наукова конференція, 17-18 вересня 2020 року м. Переяслав.

309. Сустретов, А. Грошова реформа Є. Ф. Канкріна (історіографія середини XIX–XXI ст.). Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки: V Міжнар. наук.-практ. конф., 21–22 черв. 2018 р.: тези доп. Меджибіж; Переяслав-Хмельницький; Кропивницький; К., 2018. С. 130–133.

310. Сустретов А.С. Грошовий обіг Російської імперії дореформеного періоду: історіографія XIX– початку XXст. *Драгоманівські історичні студії* : збірник наукових праць молодих істориків. 2018. Випуск 4 (8). С. 330–337.

311. Сустретов А.С. Дослідження діяльності феодосійського монетного двору в нумізматиці історіографії імперського часу. *Етнічна історія народів Європи*. 2020. № 62. С. 69–77.

312. Сустретов А.С. Інформаційний потенціал історіографічних джерел з проблем реформ грошового обігу М. Сперанського. *Соціум. Документи. Комунікація: зб.наук.праць. Серія: Історичні науки*. 2019. Вип. 8. С. 264–283.

313. Сустретов А.С. Історіографія питання функціонування «Дзвінкої монети» в кінці XVIII- I. пол. XIX ст.. в Наддніпрянщині. *Південь України у вітчизняній та європейській історії*: IV Міжнародна науково-практична конференція, 13-14 вересня 2018 року, м. Одеса.

314. Сустретов А.С. Монети в грошовому обігу на українських землях у дореформений період (кінець XVIII – середина XIX ст.): історіографія. Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. 2020. № 43. С. 142–153. URL: <http://visnyk.idgu.edu.ua/index.php/nv/article/view/109>

315. Сустретов А.С. Паперові грошові знаки Російської імперії на Українських землях в дореформений період: історіографія XIX– початок

XX ст. *Соціум. Документи. Комунікація: зб. наук. праць. Серія: Історичні науки.* 2019. Вип. 7. с. 197–215.

316. Сустретов А.С. Фальшиві асигнації доби наполеонівських війн: сучасна історіографія. *Соціум. Документи. Комунікація: зб. наук. праць. Серія: Історичні науки.* 2020. Вип. 10. С. 105–127.

317. Сустретов, А. Фальшиві грошові знаки у Наддніпрянській Україні в дореформений період: історіографія. *Історія, археологія, інформаційна, бібліотечна та архівна справа: актуальні проблеми науки та освіти: I Міжнар. наук. конф., 13 трав. 2020 р., м. Кропивницький: тези доп. Кропивницький: ЦНТУ, 2020. С. 40–43.*

318. Трошин Н.Н. Русские ассигнации французской подделки: мифы и факты. Отечественная война 1812 года. Источники. Памятники. Проблемы: Материалы Международной научной конференции, 2–4 сентября 2013 г. С. 544–559.

319. Туган-Барановський М. І. Паперові гроші та метал. Київ: КНЕУ, 2004. 200 с.

320. Тульев В. История денег России с X века до наших дней. М.: Эксмо, 2014. 208 с.

321. Тхоржевський Р.Й. Нариси з Історії грошей в Україні: (3 давніх часів до сучасності) : Навч. посібник для економічн. та історичн. фак. Вузів, М-во освіти України; Тернопільська академія народн. госп. ; Науково-дослідн. центр історії грошей, Тернопіль, Вид-во Карп'юка, 1999. 237 с.

322. Уздеников В. Монеты России 1700–1919. Москва, 2004. 498 с.

323. Управленческая элита Российской империи (1802–1917). / Под ред. акад. А. Фурсенко. СПб.: Лики России, 2008. 520 с.

324. Федосов В. М., Юхименко П. І. Наукові здобутки представників Київської фінансової школи кінця XIX початку – XX століття. *Економічна теорія.* 2011. № 4. С. 79–92

325. Фінансова думка України: монографія: у 3 т. Т. 1 / Юхименко П. І., Львовчкін С. В., Федосов В. М., Юрій С. І.; за наук. ред. д-ра екон. наук,

проф. В. М. Федосова. Київ: Кондор; Тернопіль: Економічна думка, 2010. 687 с.

326. Фридман Н. И. Наша финансовая система. Москва, тип. «Общественная польза», 1905. 97 с.

327. Хромов К. Короткі нотатки з історії грошового обігу на території сучасної України URL: <http://dspace.nbuiv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/13181/18-Khromov.pdf?sequence=1>

328. Хромов П. А. Экономическое развитие России в XIX–XX веках. 1800–1917. Москва: Госполитиздат, 1950. 551 с.

329. Чайка І. Грошова реформа Е.Ф. Канкріна та переведення сплати податей на срібну монету (законодавче забезпечення) 1839–1840 рр. *Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки: тези доповідей III міжнародної науково-практичної конференції, Кіровоград, 5-6 листопада 2015 р. Кіровоград – Київ – Переяслав-Хмельницький, 2015. С.73–75.*

330. Чечулин Н.Д. Очерки по истории русских финансов в царствование Екатерины II. СПб.: Сенатская типография, 1906. 386 с.

331. Чистяков А. Обзорение монетного дела в России с половины XVII столетия по 1844 год. Санкт-Петербург: Типография И. Глазунова и Ко, 1844. 38 с.

332. Чистяков О.И. Российское законодательство X-XX веков в 9 т..Москва: Юридическая литература, 1987. 528 с. Том 5. Законодательство периода расцвета абсолютизма.

333. Чистяков О.И. Российское законодательство X-XX веков в 9 т. Москва: Юрид. лит., 1988. Том 6. Законодательство первой половины XIX века. 432 с.

334. Чучин Ф.Г. Бумажные денежные знаки, выпущенные на территории бывшей Российской империи за время с 1769 по 1924 г.г. / под

ред. Ф. Г. Чучина. Москва : Издание Уполномоченного по филателии и бонам в СССР, 1924. 199 с.

335. Шавров Н. О причинах современного финансового и экономического состояния России и о средствах улучшения последнего. Санкт-Петербург., 1882. 237 с.

336. Шаравара Т. О. Сучасна історіографія фінансових реформ Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Історія»*. 2010. № 103. С. 44-47.

337. Шарапов С. Бумажный рубль. Москва, тип. т-ва «Общественная польза», 1895. 156 с.

338. Шепелёв Л. Е. Е. Ф. Канкрин и торгово-промышленная политика финансового ведомства (1823–1844). *Английская набережная, 4. Ежегодник*. Санкт-Петербург., 2001. С. 145–226

339. Шипов А.П. Очерк жизни и государственной деятельности графа Канкрин. СПб. : Тип. О.И. Бакста, 1866. 42 с.

340. Шодуар С. Обзорение русских денег и иностранных монет, потреблявшихся в России с древних времен. СПб.: Типография экспедиции заготовления государственных бумаг, 1837. Ч. 1. 272 с.;

341. Шодуар С. Обзорение русских денег и иностранных монет, потреблявшихся в России с древних времен. СПб.: Типография экспедиции заготовления государственных бумаг, 1837. Ч. 2 1841. XII, 320, IX с

342. Шодуар С. Обзорение русских денег и иностранных монет, употреблявшихся в России с древних времен. Собрание изображений. СПб. : Типография экспедиции заготовления государственных бумаг, 1837. 23 с.

343. Шторх П. Материалы для истории государственных денежных знаков в России с 1653 по 1840 год». *Журнал министерства народного просвещения*. выпуск СXXXVII. С.–Петербург, 1868. С. 773–847

344. Шуст Р. М. Нумізматика: історія грошового обігу та монетної справи в Україні: Навч. посіб. 2-ге вид., стер.. К.: Знання, 2009. 376 с.

345. Юровский В. Е. Министр финансов Е. Ф. Канкрин. *Вопросы истории*. 2000. № 1. С.140–145.
346. Юсупов Б. С. Монеты Российской империи. Казань: Новое знание. Кн. 2: 1725–1801. 2004. 311 с.
347. Юхт А.И. Русские деньги от Петра Великого до Александра I. М.: Финансы и статистика, 1994. 336 с.
348. Яковлев К.Л., Яковлева О.Н. К вопросу о взаимодействии Министерства внутренних дел и Министерства финансов в сфере борьбы с фальшивомонетничеством в российской империи в первой половине XIX века. *Труды Академии управления МВД России*. 2016. № 4 (40). С. 93–95.
349. Яковлев К.Л., Яковлева О.Н. К вопросу об участии органов центрального отраслевого управления в борьбе с фальшивомонетничеством в Российской империи. *Труды Академии управления МВД России*. 2013. № 1 (23). С. 89–92;
350. Яремчук В. Українська історіографія: суспільно-політична історія: Посібник. Острог: Видавництво Національного університету «Острозька Академія», 2017. 288 с.
351. Яснопольский Н. П. Об условиях торговли Юго-Западного края и Малороссии с северо-западными и в особенности польскими рынками. *Записки Императорского Русского Географического Общества*. Т. 1. СПб., 1873.
352. Яснопольский Н. П. О географическом распределении государственных доходов и расходов в России. Опыт финансово-статистического исследования. В 2-х частях.. Киев, 1890. Ч. 1 236 с.
353. Яснопольский Н. П. О географическом распределении государственных доходов и расходов в России. Опыт финансово-статистического исследования. В 2-х частях. Киев, 1898. Ч. 2. 584 с.
354. Ясь О., Верменич Я.В. Південна Україна як об'єкт історіографічного осмислення й політичних маніпуляцій / *Південна Україна на цивілізаційному пограниччі* / Відп. ред. В.А.Смолій. К., 2016. С. 111–162.

355. Orlyk M. On the history of money Circulation in the territory of New Serbia and Elisavetgrad province (1750-1780S, XVIII century). *Pieniadz i systemy monetarne wspolne dziedzictwo Europy. Studia I Materialy*. Augustow Warszawa, 2012. p. 247–249.

356. Reverchuk S., Skomorovych I., Sauers D. A. Monetary systems of Ukraine: past and present. *Journal of Eastern European and Central Asian Research*. Volume 3, Number 2, 2016. P. 22–35.

357. Skorokhod O. Стан наукової розробки проблеми заходів Російського уряду у сфері грошового обігу на Півдні України у другій половині XVIII ст. *Forum Numizmatyczne: Studia i Materiały*. Białystok, 2018. № 2. P. 51–59.

358. Sustretov A.S. Currency in Naddniproansk'a Ukraine in the imperial time (18– early 20 cnt.): current Ukraineian historiographu. *Forum Numizmatyczne Studia I Materialy*. 2018. № 2. p. 88–93

359. Mamoian S. Banking reform and development of the banking system in the Russian empire in the second half of the XIX century: historiography. *Переяславський літопис: зб. наук. статей*. Вип. 13. С. 108–113.

360. Mamoian S. Monetary reform of the Russian empire in the historiography of the nineteenth –the beginning of the twentieth century / Serhii Mamoian [Грошова реформа Російської імперії в історіографії другої половини XIX – початку XX століття]. *Східноєвропейський історичний вісник*. [Головний редактор В.Ільницький]. Дрогобич: Видавничий дім «Гельветика», 2018. Вип. 8. 216 с. С. 36–44

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ ТА
ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДОСЛІДЖЕННЯ

Наукові праці, що відображають основні наукові результати дисертації в наукових фахових виданнях України й іноземних держав та в виданнях, що включені до міжнародних науково-метричних баз:

1. Sustretov A.S. Currency in Naddnipryansk'a Ukraine in the imperial time (18– early 20 cnt.): current Ukrainean historiographu. *Forum Numizmatyczne Studia I Materialy*. 2018. № 2. p. 88–93
2. Сустретов А.С. Грошовий обіг Російської імперії дореформеного періоду: історіографія ХІХ– початку ХХст. *Драгоманівські історичні студії : збірник наукових праць молодих істориків*. 2018. Випуск 4 (8). С. 330–337.
3. Сустретов А.С. Паперові грошові знаки Російської імперії на Українських землях в дореформений період: історіографія ХІХ– початок ХХ ст. *Соціум. Документи. Комунікація:зб.наук.праць. Серія:Історичні науки*. 2019. Вип. 7. с. 197–215.
4. Сустретов А.С. Інформаційний потенціал історіографічних джерел з проблем реформ грошового обігу М. Сперанського. *Соціум. Документи. Комунікація: зб.наук.праць. Серія: Історичні науки*. 2019. Вип. 8. С. 264–283.
5. Сустретов А.С. Монети в грошовому обігу на українських землях у дореформений період (кінець ХVІІІ – середина ХІХ ст.): історіографія. *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету*. 2020. № 43. С. 142–153. URL: <http://visnyk.idgu.edu.ua/index.php/nv/article/view/109>
6. Сустретов А.С. Дослідження діяльності феодосійського монетного двору в нумізматичній історіографії імперського часу. *Етнічна історія народів Європи*. 2020. № 62. С. 69–77.

7. Сустретов А.С. Фальшиві асигнації доби наполеонівських війн: сучасна історіографія. *Соціум. Документи. Комунікація: зб.наук.праць. Серія: Історичні науки*. 2020. Вип. 10. С. 105–127.

Наукові праці, що засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

8. Сустретов, А. Грошова реформа Є. Ф. Канкріна (історіографія середини ХІХ–ХХІ ст.). *Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки: V Міжнар. наук.-практ. конф.*, 21–22 черв. 2018 р.: тези доп. Меджибіж; Переяслав-Хмельницький; Кропивницький; К., 2018. С. 130–133.

9. Сустретов А.С. Історіографія питання функціонування «Дзвінкої монети» в кінці ХVІІІ- I. пол. ХІХ ст.. в Наддніпрянщині. *Південь України у вітчизняній та європейській історії: IV Міжнародна науково-практична конференція*, 13-14 вересня 2018 року, м. Одеса.

10. Сустретов, А. Фальшиві грошові знаки у Наддніпрянській Україні в дореформений період: історіографія. *Історія, археологія, інформаційна, бібліотечна та архівна справа: актуальні проблеми науки та освіти: I Міжнар. наук. конф.*, 13 трав. 2020 р., м. Кропивницький: тези доп. Кропивницький: ЦНТУ, 2020. С. 40-43.

11. Сустретов А.С. Аналіз наукового доробку з історії грошового обігу на території України у складі Російської імперії дореформеного періоду у монографічних працях та дисертаціях. *Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки: VI Міжнародна наукова конференція*, 17-18 вересня 2020 року м. Переяслав.

ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ:

Основні положення та результати дисертаційного дослідження обговорювалися на міжнародних науково-практичних конференціях: «Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки» (м. Меджибіж, 21–22 червня 2018 р.); «Південь України у вітчизняній та європейській історії» (м. Одеса, 13–14 вересня 2018 року); «Історія, археологія, інформаційна, бібліотечна та архівна справа: актуальні проблеми науки та освіти» (м. Кропивницький, 13 травня 2020 р.); «Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки» (м. Переяслав, 17–18 вересня 2020 року).